

font

■ LA MORERIA DEL RAVAL DE CASTELLÓ

Ramon Ferrer Navarro
Vicent Gil Vicent

**■ JUSTÍCIA O REVENJA. EL CAS DELS CINQ
ALCALDES REPUBLICANS DE VILA-REAL**

Pascual Mezquita Broch

**■ MEMORIAL DEMOCRÀTIC. REFLEXIONS
SOBRE LA GUERRA CIVIL, LA DICTADURA
I LA PERVIVÈNCIA DE RESTES URBANES
DEL FRANQUISME**

Domingo J. Font Pitarch
Antoni Pitarch Font

**■ PERSPECTIVES ECONÒMIQUES I
DEMOGRÀFIQUES DE VILA-REAL I DE
LA PLANA (2011-2015)**

Santiago Vilanova Añó

**■ VEÏNS I PROPIETARIS AL PADRÓ DE
RIQUESA DE 1714**

Jacinto Heredia Robres

**■ JACINT VERDAGUER I VILA-REAL:
SOBRE TRES CARTES DE L'EPISTOLARI
DE L'ESCRITOR**

Manuel Carceller Safont

■ EL MENESCAL

Onofre Flores Sacristán

**■ ART I URBANISME A VILA-REAL: LA
DECORACIÓ A LES CANALERES**

José Sanchis Mezquita

■ LA CAÇA, LA RELIGIÓ I EL PARANY

Fèlix Quirós Candau

**■ HISTÒRIES DE LA JUNTA DE FESTES
DE VILA-REAL**

José Pascual Colás Ventura

**■ PASCUAL MORENO CHABRERA,
UN MILITAR VILA-REAL MOLT
CONDECORAT**

Joan Baptista Llorens Cantavella

**■ ELS IMMIGRANTS MARROQUINS
A VILA-REAL**

Pasqual Chabrera Calpe
Abderrahim Yacine

Publicació de la Regidoria de Normalització Lingüística i Tradicions de l'Ajuntament de Vila-real

PRODUCCIÓ I COORDINACIÓ:

Regidoria de Normalització Lingüística i Tradicions de l'Ajuntament de Vila-real

DISSENY ORIGINAL: Javi Sales

DISSENY I MAQUETACIÓ: Pasku Disseny SL

CORRECCIÓ I RECOPILACIÓ D'ARTICLES: Carme Martí i Herrera i Elena Chiva Roca

IMPRIMEIX: Canós Impressors, SL

PATROCINADORS: Bancaixa, Facsa, Caixa Rural i Porcelanosa

Il·lustració de la portada: *Teulades*, oli de Llorens Bort

Fotos facilitades pels autors dels articles

ISSN: 2171-4983

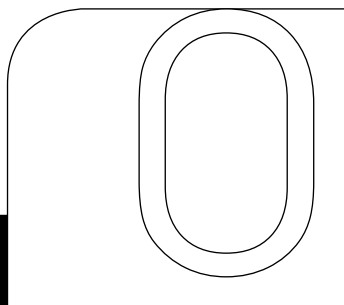
DIPÒSIT LEGAL: CS-165-2010

MAIG de 2012

La Regidoria de Normalització Lingüística i Tradicions no s'identifica necessàriament amb les opinions expressades en els articles publicats.

font⁺

Publicació d'investigació
i estudis vila-realencs

ÍNDIX

PRESENTACIÓ DEL REGIDOR

Pasqual Batalla Llorens 7

PARLAMENT DE L'ACTE DE CLOENDA DE L'ANY DE LA PARAULA VIVA

Isidor Marí Mayans 11

1. LA MORERIA DEL RAVAL DE CASTELLÓ

Ramon Ferrer Navarro i Vicent Gil Vicent 19

2. JUSTÍCIA O REVENJA. EL CAS DELS CINC ALCALDES REPUBLICANS DE VILA-REAL

Pascual Mezquita Broch 45

3. MEMORIAL DEMOCRÀTIC. REFLEXIONS SOBRE LA GUERRA CIVIL, LA DICTADURA I LA PERVIVÈNCIA DE RESTES URBANES DEL FRANQUISME

Domingo J. Font Pitarch i Antoni Pitarch Font 67

4. PERSPECTIVES ECONÒMIQUES I DEMOGRÀFIQUES DE VILA-REAL I DE LA PLANA (2011-2015)

Santiago Vilanova Añó 79

5. VEÏNS I PROPIETARIS AL PADRÓ DE RIQUESA DE 1714

Jacinto Heredia Robres 97

6. JACINT VERDAGUER I VILA-REAL: SOBRE TRES CARTES DE L'EPISTOLARI DE L'ESCRITOR

Manuel Carceller Safont 133

7. EL MENESCAL

Onofre Flores Sacristán 153

8. ART I URBANISME A VILA-REAL: LA DECORACIÓ A LES CANALERES

José Sanchis Mezquita 173

9. LA CAÇA, LA RELIGIÓ I EL PARANY

Fèlix Quirós Candau 181

10. HISTÒRIES DE LA JUNTA DE FESTES DE VILA-REAL

José Pascual Colás Ventura 209

11. PASCUAL MORENO CHABRERA, UN MILITAR VILA-REALENC MOLT CONDECORAT

Joan Baptista Llorens Cantavella 233

12. ELS IMMIGRANTS MARROQUINS A VILA-REAL

Pasqual Chabrera Calpe i Abderrahim Yacine 249

Presentació

Avui, la vespra de Sant Pasqual, tinc el plaer de presentar-vos el número 14 de **Font**, revista d'investigació i estudis vila-realencs, que va nàixer per a ser vehicle de transmissió de coneixements sobre el nostre poble, la nostra terra. Uns coneixements, que si no es posaren per escrit, probablement es perdrien en la immensitat dels temps.

Aquesta font d'història naix gràcies a la intervenció dels nostres col·laboradors inestimables, que de manera totalment altruista, comparteixen amb totes les persones que tenen deler de saber una mica més sobre Vila-real el fruit dels seus estudis, investigacions i coneixements. Mai em cansaré d'agrair-los el treball que han fet i fan de recuperació de la nostra memòria històrica; ja que, sense la seua participació, la revista **Font** no podria veure la llum.

Enguany podrem gaudir dels treballs de **Ramon Ferrer i Vicent Gil** que ens parlen dels orígens del raval de Castelló; a continuació, **Pascual Mezquita** –en la seua primera col·laboració en la revista– ens explica què va passar amb cinc alcaldes republicans de Vila-real; com a complement perfecte a l'article anterior tenim un altre treball fruit de la col·laboració de dos investigadors vila-realencs, **Domingo J. Font i Antoni Pitarch**, que ens donen dades sobre la pervivència de restes urbanes del franquisme; **Santiago Vilanova** ens posa al dia d'un tema molt actual, les perspectives econòmiques de Vila-real i la Plana; **Jacinto Heredia** ens dóna dades molt interessants sobre els veïns i propietaris al Padró de Riquesa de 1714; **Manuel Carceller** trau a la llum l'estima que tenia Jacint Verdaguer per Vila-real i el seu patró; **Onofre Flores** ens aporta dades molt precises sobre la figura del menescal a les nostres terres; **José Sanchis** ens apropa a l'art de la decoració de les canaletes; **Fèlix Quirós Candau** ens parla sobre la relació entre caça, religió i parany; **José Pascual Colás** –president actual de la Junta de Festes– ens conta històries de la Junta de Festes que segurament ens resultaran ben entranyables; **Joan Baptista Llorens** biografia la trajectòria d'un militar vila-realenc molt condecorat, Pascual Moreno Chabrera; per a finalitzar aquest número, tenim la col·laboració de dos autors **Abderrahim Yacine i Pasqual Chabrera**, que ens oferiran una nova visió del immigrants marroquins a Vila-real.

Però si els col·laboradors de la revista són una de les peces fonamentals de la nostra publicació des del seu naixement; no podem oblidar-ne una altra, les entitats i empreses patrocinadores **BANCAIXA, FACSA, CAIXA RURAL i PORCELANOSA**, que fan possible que arribe a les vostres mans aquesta edició, any rere any, de manera totalment gratuïta.

Desitge que la lectura d'aquest número de la revista **Font** siga del vostre gust i que el trosset d'història que conté siga un granet més d'arena que contribueix a conèixer un poquet millor els orígens i la trajectòria del que de manera entranyable diem poble, però que ja ha crescut i és tota un ciutat. Moltes gràcies per contribuir a què la revista **Font** continue brillant!

Enguany, és l'Any de la Paraula Viva, en el qual hem commemorat el centenari de la creació de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans, però també, el

vuitanté aniversari de les Normes de Castelló, que han sigut el referent que ha permés la consolidació del valencià com a llengua de cultura.

Al País Valencià, l'Any de la Paraula Viva, ha sigut també un homenatge a tres homes rellevants del segle XX: Manuel Sanchis Guarner, signatari de les Normes, Teodor Llorente i Enric Valor.

Les terres castellonenques s'han caracteritzat al llarg de la història per ser un pont en la cultura catalana, i les comarques de Castelló són una constatació del fet que la llengua i la cultura no entenen de fronteres administratives o polítiques.

La inauguració de l'Any de la Paraula Viva es va realitzar a Alcoi, coincidint amb les Festes per la Llengua, i ha tingut la culminació el 27 d'abril en l'acte de cloenda a l'Ajuntament de Vila-real, i volem que siga una ocasió per a reflexionar sobre el present i el futur de la nostra llengua.

Al llarg de tot l'any, s'han celebrat tota una sèrie d'iniciatives que, a més de commemorar l'efemèride que ens ocupa, han servit per a celebrar la vitalitat de la llengua i reivindicar la importància d'utilitzar-la amb absoluta normalitat en tots els àmbits comunicatius.

És per això, que ens agradaria compartir amb vosaltres les paraules que el president de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans, Isidor Marí Mayans, ens va adreçar com a cloenda de l'Any de la paraula viva.

De fet, pensem que la revista **Font** és un manifestació esplèndida de la vitalitat de la nostra llengua, que les nostres paraules estan vives més que mai i aquest fet cal celebrar-lo tots els dies i volem compartir aquesta celebració amb tots vosaltres.

Pasqual Batalla Llorens
Regidor de Normalització Lingüística i Tradicions

TOTS SOM UNS I TOTS SOM VALENCIANS

Parlament a Vila-real amb motiu de l'acte de cloenda de l'Any de la Paraula Viva

Aquest acte d'avui, encara que s'anomeni acte de cloenda, no és en realitat un punt final, sinó un punt d'inflexió, perquè marca --al mateix temps-- la culminació de les commemoracions de l'Any de la Paraula Viva i l'inici de les corresponents a l'any 2012, i en especial --en el context en què ara ens trobem-- es pot dir que obre les celebracions dels 80 anys de les Normes de Castelló.

Ara fa exactament un any, la primavera de 2011, vam iniciar aquest cicle d'activitats que hem anomenat *l'Any de la Paraula Viva*. Un any de celebracions en què han coincidit una sèrie de centenaris altament significatius per a la nostra comunitat lingüística i cultural. El de la nostra Secció Filològica, sí; però igualment els de la mort de Teodor Llorente i Joan Maragall, i els del naixement de Manuel Sanchis Guarner i Enric Valor, tots ells figures clau de la nostra llengua i la nostra cultura, com també fou clau Joan Fuster, l'autor de l'obra emblemàtica *Nosaltres els valencians*, de la qual precisament enguany commemorem el 50è aniversari.

El lema que hem adoptat per a totes aquestes commemoracions, *l'Any de la Paraula Viva*, s'inspira en la coincidència de dos d'aquests centenaris: el de la fundació, l'any 1911, de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans, que des d'aquell moment ha estat l'acadèmia de la nostra llengua, i el de la mort aquell mateix any del poeta Joan Maragall, que justament va ser un dels membres d'aquella primera Secció.

Com sabeu tots els que coneixeu la seva obra, Joan Maragall va perfilar la idea de *la paraula viva*, en un dels seus discursos més brillants, *l'Elogi de la paraula*. Per a ell, la paraula viva era l'ideal de l'expressió literària, però es basava en la consideració del llenguatge humà en general com una autèntica meravella i en la identificació d'uns moments d'intensitat emotiva especial, dins del conjunt immens de la paraula humana: unes ocasions excepcionals en què es manifesta en tota la seva plenitud el potencial comunicatiu de la llengua.

La idea maragalliana del llenguatge humà en general com a pura meravella la podeu trobar en la citació que reproduïx el punt de llibre que distribuïm com a recordatori del nostre centenari:

la paraula és la cosa més meravellosa d'aquest món perquè en ella s'abracen i es confonen tota la meravella corporal i tota la meravella espiritual de la Naturalesa.

Sembla que la terra esmerci totes les seves forces en arribar a produir l'home com a més alt sentit de si mateixa; i que l'home esmerci tota la força del seu ésser en produir la paraula.

Però la caracterització dels moments de màxim esplendor de la paraula es troba en altres passatges d'aquell discurs de Maragall. Uns passatges en què recorda uns determinats instants de la seva vida corrent i les expressions espontànies de la gent senzilla que hi van tenir lloc, i que van servir per a transmetre a tots els presents una vibració emotiva especial: la frase d'un pastor que a poqueta nit, quan anaven perduts

per la muntanya, els indica el camí que han de seguir per retornar a casa; els mots d'una xiqueta enmig d'una nit estrellada, quan assenyalava amb admiració la infinitat dels estels; o una simple exclamació davant la bellesa de l'espectacle de la mar a sol ponent.

És per aquesta experiència personal de la força del llenguatge popular, que Maragall propugna que els escriptors fugin de les paraules artificials, convencionals, buides i vanes de la gent pretensiosa:

Apreneu a parlar del poble: no del poble vanitos que us feu al voltant amb les vostres paraules vanes, sinó del que es fa en la senzillesa de la vida, davant de Déu tot sol. Apreneu dels pastors i dels mariners.

Aquesta és una de les raons que ens han impulsat a adoptar com a lema del nostre centenari “*l'any de la paraula viva*” i a donar-hi una projecció participativa i popular, que té el seu reflex en el logo / adhesiu que va dissenyar Xavier Mariscal.

La paraula viva, la vitalitat i la creativitat de la nostra llengua, és la nostra raó de ser. Tots els que, d'una manera o d'una altra (com a simples ciutadans, com a professionals, com a creadors o com a estudiosos) hem decidit adoptar, cultivar i reivindicar sempre que és necessari la llengua catalana --que vosaltres anomenau valencià, com a la meua terra es diu popularment eivissenc-- ho hem fet perquè al llarg de la nostra vida hem viscut en aquesta llengua nostra moments de forta intensitat emotiva com els que descrivia Maragall.

I si volem que els milers de persones que arriben a la nostra terra de tots els racons del món s'identifiquin amb aquesta llengua nostra, l'estimin i se la facin seva --sense renunciar per res als seus orígens-- ha de ser també perquè els ajudem a descobrir que poden compartir amb la gent d'ací i amb la llengua d'ací unes experiències humanes i uns projectes col·lectius de futur que els resultaran, també a ells, profundament interessants i emotius.

L'any de la paraula viva ha volgut fer present tot això, i molt més:

Que la gent sàpiga que tenim una llengua plenament apta per a totes les funcions comunicatives d'una societat moderna --des de l'expressivitat popular de les rondalles d'Enric Valor fins als estudis científics o tècnics més especialitzats i a les obres literàries d'estil més elaborat.

Que sàpiga també que personalment pot contribuir a enriquir la llengua amb les paraules i expressions pròpies de la seva regió, de la mateixa manera que pot compartir una llengua culta o estàndard amb una comunitat de prop de 10 milions de parlants.

Que sigui plenament conscient de la vitalitat i de les dimensions creixents d'aquesta llengua, que ha crescut els darrers 7 anys en mig milió de parlants, encara que en percentatge sobre la població total pugui haver baixat a causa de la intensa immigració.

I sobretot: que tingui una confiança absoluta en la capacitat i el dret que tenim els parlants d'aquesta llengua d'utilitzar-la sense obstacles operatius, sense limitacions polítiques o jurídiques i sense prejudicis ideològics, en tots els àmbits de la nostra vida.

Per esmentar-ne alguns dels més qüestionats actualment: en el món educatiu, en les relacions amb l'administració, en la comunicació televisiva sense fronteres anacròniques i discriminatòries, o en les relacions com a clients i usuaris amb tots els professionals i establiments que estan (o haurien d'estar) al servei del públic.

En cap d'aquests àmbits podem admetre la subordinació de la nostra llengua; ni en el territori on és llengua històrica i patrimonial, ni davant de les institucions estatals o europees que contribuïm a sostenir amb els nostres impostos.

De tot això depèn en bona part que la paraula continuï ben viva. I al llarg del nostre centenari hem repetit, com reiterem ara, que tenim la capacitat i el dret de mantenir plenament viva la nostra llengua, en condicions d'igualtat amb qualsevol altra llengua de l'Estat, d'Europa i del món.

En aquest sentit, considerem que la cloenda de l'Any de la paraula viva assoleix una dimensió especialment significativa pel fet que la ciutat que l'acull, Vila-real, figura al capdavant de les poblacions amb un índex més elevat de lleialtat lingüística, en el rànquing dels municipis de més de 50.000 habitants de tot el nostre territori. I ens plau de deixar testimoni públic que, en sintonia amb la seva població, l'Ajuntament d'aquesta ciutat excel·leix com a exemple admirable de l'Administració local que viu i actua en la llengua del propi poble. Rebeu la felicitació més entusiasta de l'Institut d'Estudis Catalans i de la Secció Filològica, particularment --ací representada per la major part del seu equip de govern. Una mostra d'aquesta sensibilitat podem trobar-la, posem per cas, en el nomenclàtor municipal, un dels primers del País Valencià a incorporar els noms de Sanchis Guarner, Joan Fuster i Enric Valor.

És cert que no ens han tocat temps fàcils --ni en qüestions d'igualtat lingüística, ni en la correcció de moltes altres formes de desigualtat, econòmica, social o cultural. Però tinguem-ho clar: la lluita per la igualtat lingüística és inseparable de la lluita per un món just i sostenible en tots els altres aspectes.

Consentir en la marginació i la subordinació d'una llengua, i al capdavant en l'extinció de la diversitat lingüística i cultural de la terra, és admetre que el món es convertirà en un espai on els més forts i poderosos podran imposar impunement els seus interessos, en detriment de l'interès del conjunt de la humanitat. Un món així no valdria la pena. En canvi lluitar per un món just i sostenible, en què la diversitat lingüística sigui plenament respectada, sempre serà gratificant, per molt difícil que resulti.

Perquè si els temps presents són complicats, no oblidem que més ho van ser per a les persones que també hem homenatjat en aquest any de centenaris.

No van ser difícils per a la recuperació de la llengua, de la cultura i de la consciència col·lectiva els temps que van viure Teodor Llorente i Joan Maragall? No van ser capaços de superar moltes de les adversitats del seu temps i deixar-nos un llegat literari i intel·lectual sense el qual avui estaríem mancats de fonaments sòlids i de referents culturals de prestigi?

No van haver de fer Manuel Sanchis Guarner, Joan Fuster i Enric Valor la seva immensa feina lingüística i intel·lectual en condicions molt més adverses que les d'ara,

tant a causa de la guerra com de les insídies i violències de la postguerra, i fins i tot de la transició? No és per això precisament que avui els considerem dignes del màxim reconeixement, per l'exemplaritat del seu comportament cívic, igual que per la magnitud de la seva obra?

La Secció Filològica, de la qual van ser membres Valor i Sanchis Guarner, com Joan Fuster ho va ser de la Secció Històrico-arqueològica, s'ha sentit enguany especialment honorada d'haver contribuït, el passat mes d'octubre a la Universitat de València i a l'Ajuntament d'Alcoi, a retre homenatge i promoure el coneixement i el reconeixement d'aquells dos grans lingüistes valencians, i de poder-ho fer amb una solemnitat especial a causa de la coincidència de l'any del seu naixement amb el de la creació de la nostra Secció.

Recíprocament, el centenari de la Secció Filològica aspira també a ser una ocasió de coneixement i de reconeixement de la nostra institució. Una ocasió perquè totes les terres de llengua catalana coneguin millor l'activitat que ha desplegat la Secció al llarg de cent anys i la que du a terme en el present, resumida en un tríptic divulgatiu que hem distribuït profusament.

D'aquesta manera voldríem que tothom pogués valorar i reconèixer ponderadament la transcendència social de la funció de referent acadèmic general que ha tingut durant un segle la Secció Filològica, plasmada en un model normatiu especialment respectuós amb la variació interna de la nostra llengua, i que va obtenir l'adhesió dels intel·lectuals valencians aviat farà vuitanta anys, amb les Normes de Castelló de 1932. No podem oblidar mai que va ser en gran part l'existència prèvia d'aquest acord normatiu, assumit també simultàniament a les nostres Illes Balears com en tot el territori lingüístic, el que permeté resistir conjuntament la persecució implacable del període franquista i aspirar de nou a un futur conjunt de plenitud.

Avui és la centenària població de Vila-real, que des de 1274 compta amb una carta fundacional del nostre rei Jaume I, la que s'incorpora a les ciutats i terres valencianes que han participat en les activitats del centenari, i vull expressar-vos la nostra gratitud més ferma i sincera per la clara voluntat de les autoritats municipals en acollir-nos i per l'àmplia representació cívica i cultural que ha estat convocada en aquest acte. Ens posem per part nostra també plenament a la vostra disposició i estem segurs que els vincles i la cooperació institucional que ara es fan patents s'estendran molt més enllà d'aquest centenari.

Perquè és amb la perspectiva del pas dels segles, com podem veure amb més claredat la significació de la paraula viva i de totes aquestes figures centenàries de les nostres lletres, igual com es pot apreciar millor en la distància del paisatge la dimensió real dels cims més alts d'un territori.

En aquesta mirada més àmplia i extensa podem constatar, fins i tot, que el període d'un segle no és en realitat més que una etapa relativament breu en un trajecte que ve de molt més lluny i que vol arribar també molt més enllà. I és així també com podem relacionar Llorente, Sanchis Guarner, Fuster o Valor amb altres figures que van precedir, que van impulsar o que van acompanyar l'obra d'aquests personatges que hem homenatjat

al llarg d'aquest any de la paraula viva.

Per no esmentar-ne més que algun exemple, Llorente no s'entén sense l'entusiasme que li transmeté un mallorquí --Marian Aguiló-- en els pocs anys que visqué a València com a bibliotecari; i va ser un altre mallorquí, Antoni Maria Alcover, qui va recórrer de cap a cap el territori lingüístic i va saber mobilitzar una multitud entusiasta de col·laboradors per a fer un gran diccionari de la llengua catalana: avui el diccionari Alcover-Moll, obra magna de la lexicografia romànica.

Paral·lelament sorgia a Catalunya una altra figura gegantina de la nostra lingüística: Pompeu Fabra, principal artífex de la codificació normativa sistemàtica i moderna de la nostra llengua, que el nostre company Vicent Pitarch ha recordat en un llibre recent que va ser *l'autoritat admirada pel valencianisme*.

I no és casual que precisament el gran deixeble menorquí d'Alcover, Francesc de Borja Moll, esdevingués no sols col·laborador, sinó amic entranyable de Manuel Sanchis Guarner; ni és perquè sí que la vida i l'obra d'Enric Valor s'entrelliguen amb els noms de tots els que hem esmentat, tant en la seva obra lingüística com en la rondallística o la creació literària. Definitivament, Sanchis Guarner, Joan Fuster i Enric Valor (al costat, recordem-ho, de Carles Salvador) són les figures emblemàtiques que han projectat damunt el País Valencià la magna obra de Pompeu Fabra.

En aquesta mirada històrica de llarga durada i oberta a un futur de plenitud, tots els personatges que hem esmentat, i molts altres que sempre tindrem ben presents, són en realitat els fils més forts, més vius i resistents de la cultura que hem teixit i que entre tots volem teixir sense cap defalliment, fins que arribem al futur d'igualtat i plenitud que mereixem aconseguir entre les llengües de l'Estat, d'Europa i del món.

En la perspectiva d'aquest futur, que volem que sigui digne del camí que ens han marcat les persones que hem homenatjat al llarg del centenari, voldria subratllar, ara i ací, per acabar, com ja he fet anteriorment a València i a Alcoi, però també fa poc a Barcelona, que hem de tenir ben clar que **tots som uns**: que així com tots els que hem nascut fora de Catalunya sabem que també compartim en bona mesura la catalanitat, igualment i en reciprocitat tots els que hem nascut fora de les terres valencianes assumim que la nostra realitat lingüística i cultural --històrica, present i futura-- seria ben pobra sense les aportacions de valencians com Teodor Llorente, Sanchis Guarner, Joan Fuster, Enric Valor i tants altres abans i després d'ells.

Per tant, d'alguna manera, **tots som valencians**. Tots som valencians, i compartim les vostres aspiracions, i estem al costat de les vostres dificultats, reconeixem sense reserves l'aportació que heu fet i feu els valencians al nostre patrimoni cultural, al nostre present i al futur de plenitud que junts volem aconseguir.

I l'aconseguirem.

Gràcies a tots per la vostra contribució a la paraula viva!

Isidor Marí Mayans
President de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans

el nom és
Vila-real

**Ajuntament
de Vila-real**

Normalització Lingüística
i Tradicions

innpulso

Ciutat de la Ciència
i la Innovació

MINISTERI D'ECONOMIA I COMPETITIVITAT

■ Ramon Ferrer Navarro

■ Vicent Gil Vicent

1

LA MORERIA DEL RAVAL DE CASTELLÓ

La moreria del raval de Castelló

Des de l'any 1280, el raval de Castelló va ser l'espai urbà reservat a la moreria. L'assentament d'immigrants mudèjars en una vila cristiana de nova creació, com Vila-real, formalment reconeguda com a tal el 1274, busca resoldre la fallida de la primera colonització de la Plana de Borriana i la submissió i segregació definitiva de la població andalusina conquerida¹.

Els objectius de Jaume I en la conquesta del regne de València es dirigixen a la creació i perpetuació de noves fonts de renda per al seu patrimoni. Des del mateix dia en què es repartiren les terres conquistades foren presents l'absentisme, la falta de *possessionaments* efectius, la manca de treball i l'endeutament. Factors, tots ells, derivats del comportament social d'un bon grapat d'hòmens d'armes esdevinguts hereters². Per això, el rei es veié obligat, en diverses ocasions, a confiscar la terra d'aquells colons que no feien residència personal. La disponibilitat de les propietats confiscades obligava a nous repartiments a l'espera de verdaderes famílies camperoles que administraren i feren rendibles les donacions per al patrimoni reial. Per a resoldre estes condicions poc afavoridores per fer efectiu el terç delme —el més destacable de les contribucions al patrimoni reial, es promou la creació de noves aljames en les viles cristianes. De fet, una de les rendes importants del patrimoni reial prové de les noves aljames, creades pel rei amb assentament de camperols mudèjars desposseïts i desplaçats des del seu lloc d'origen³.

En el cas de Vila-real, l'aljama és resultat de la pressió colonitzadora en 1273-1275 sobre la terra de la frontera meridional i la guerra de 1276-1277. Radicada a la moreria suburbana, el raval de Castelló, una de les seues funcions primordials serà al llarg de la seua trontollant trajectòria, fins al 1503, la de donar cobertura institucional i assistencial als camperols andalusins desproveïts de patrimonis, els quals sobreviuen posant el seu treball al servici de rendistes.

¹ APARICÍ MARTÍ, Joaquín, "De molinos, alquerias y poblas. Habitat mudéjar disperso en la de Vila-real y Borriana (s. XIV-XVI)", *XI Simposio Internacional de Mudejarismo*, Teruel, 2009, p. 707-726; FERRER NAVARRO, Ramon, "Una fundación de Jaime I: Villarreal", *Estudios de Edad Media en la Corona de Aragón*, 10, 1975, p. 403-437.

² TORRÓ, Josep, *El naixement d'una colònia: dominació i resistència a la frontera valenciana (1238-1276)*, PUV, València, 2006, p. 132.

³ TORRÓ, 237.

Origen de la moreria

A Vila-real, els orígens de la moreria es retrauen a l'any 1280, quan Pere el Gran va autoritzar al batle Salomó Vidal a fer una crida als musulmans de les terres de la frontera de Castalla i Biar perquè vingueren a poblar el raval. A l'obligació de fer residència personal, es va afegir la de construir una casa amb corral tapiat. A canvi, s'oferia als nous pobladors heretats, l'empara de la jurisdicció reial, exempcions d'imposicions i contribució per dos anys, i drets i privilegis, segons costums de la sunna⁴.

D'acord amb el repartiment fet per Joan Pérez de Vitoria i Salomó Vidal, la moreria es va establir al raval de Castelló. El creixement urbà del raval i la reclamació reial de 1286 perquè els “moros de la moreria paguen el que deuen”, demostren la residència d'immigrants musulmans en l'aljama⁵. Tanmateix, al llarg del segle XIV l'assentament de la moreria és difícil de seguir en la documentació dels arxius. La seua estabilitat i pervivència trontolla entre denúncies que exigixen el retorn dels pobladors absents; reclamacions per apropiacions indegudes d'heretats repartides als sarraïns; queixes per l'estat d'abandó i runa dels immobles del raval; reubicació dels musulmans que aconsegueixen romandre en les cases dels cristians —“el moro de”, “la mora de”— i, sobretot, en la presència de sarraïns en l'host o davant de la cúria per a resoldre deutes, gresques i esclats de violència o desallotjaments i foragitaments⁶.

Tanmateix, en els moments més crítics, sota la pols que deixen les petjades de la documentació, està sempre present l'interés per assentar una població mudèjar estable. L'any 1348 —pesta negra, guerra de la Unió— Vila-real va fer crida als musulmans de la Vall d'Uixó perquè vingueren a poblar la moreria. L'intent d'atraure nous veïns del senyoriu del bisbe de Tortosa es va tallar dràsticament. La crida va ser considerada per la cúria episcopal delictuosa summament greu: apostasia, heretgia o cisma (Cànon 1364, i el bisbe de Tortosa va excomunicar (*latae sententiae*) els jurats⁷. Al segle XV, la baixa densitat de població crònica es tradueix en una forta davallada de les finances locals. Entre 1435 i 1499, les rebudes de la recaptació de la peita cauen 2.839 sous⁸. Les dificultats

⁴ ARXIU CORONA D'ARAGÓ (ACA), Reial Cancelleria (C), registre (reg.) 39: 177v. (31, març, 1277); 42: 37r. (12, setembre, 1279), 222r. (22, febrer, 1280); 52: 19v. (10, gener, 1282); FERRER NAVARRO, 1975: 436-437; GUINOT RODRÍGUEZ, Enric, *Les cartes de poblament medievals valencianes*, Generalitat Valenciana, València, 1991, p. 342-344, 388-389; RAMÓN DE MARÍA, *El repartiment de Burriana y Villarreal*, Societat Castellonenca de Cultura, Castelló de la Plana, 1935, p. 149-150.

⁵ ACA, C, reg. 48: 20v.; FERRER NAVARRO, 436-437; GUINOT, 342-344, 388-389; RAMÓN DE MARÍA, 150-151.

⁶ ACA, C, reg. 67: 80v.; 80: 34r.; 81: 155r.; 177v.-178r.; 83: 79r.; reg. 199: 17r./v.; reg. 44: 212v.; Lletres reials de Jaume II, núm. 3198; reg. 216: 39v.-40r.; ARV, Llibres Justícia Vila-real; RAMÓN DE MARÍA, 1935: 168-169; TRAVER, 1909: 42.

⁷ ARXIU MUNICIPAL DE VILA-REAL (AMVr) Claveria (Cl.), 205: 3.

⁸ AMVr, Peita, 1066-1080.

Panoràmica des del camí Real

demogràfiques es van agreujar entre 1450 i 1477. Les notícies sobre “lo temps pedemiós o mortaldats que són en la dita vila” són constants, la qual cosa provoca alteracions econòmiques “per çò com molts dels deutors són morts e molts fogits per causa de les morts que són en la dita vila”⁹, dificultats d’abastiment i crisis de subsistència per condicions climatològiques adverses¹⁰.

Els temps de crisi van realçar l’interés de la corona per revitalitzar el reialenc amb la mà d’obra dels vassalls mudèjars. El 1414, Ferran de Trastamara, a petició del Consell, autoritza la construcció d’un *bordell* on poder acollir els musulmans que arribaren a Vila-real¹¹. L’any 1429 el mateix Consell acordava:

que tots los cristians e moros que amb sos mullers vulen venir a estar e habitar del loch de Betxí o de qualsevol altres llocs a la dita vila, sien preses, acollits e acceptats per los honrats jurats de la dita vila e retenguts majorment durant lo temps de la guerra¹².

Induir mudèjars com l’alfaquí Çahat, Ali Mallen, Çaat Mayahx, Jetli, Abdalla Almale, el mestre d’obra Abrafim Mañor, Çaat Palar o el ramader Bexiv a vindre a Vila-real era “assegurar bens del tresor reial”. Tots ells havien demostrat la seua capacitat i energia com a artesans de reconegut prestigi o com avitualladors habituals del mercat local, abastint-lo de productes i mà d’obra¹³.

⁹ AMVr, Manual de Consells (MC) 22: 28, juny, 1450; 32: 5; 41: 32.

¹⁰ AMVr, MC, 23: 18v.

¹¹ AMVr, MC 10: 13r.

¹² AMVr, MC 16: 22v.

¹³ AMVr, Cl. 238: 15 i 18v.; 239: 24v. i 32v.; 243: 42v.; 248: 2; MC 10bis: 61.

Raval de Sant Pasqual

Encara que la Cancelleria Reial va decidir en un moment inadequat reviscolar la moreria com a residència estable i segura per als mudèjars, per les mateixes dates que el rei reclamava el restabliment de l'aljama de Vila-real era assaltada la moreria de la ciutat de València i arribaven notícies dels jurats d'Onda “sobre lo fet de la preso que havient fet moros del castell de Çuera” i de mossén Torrella “sobre la preso q.es dehia que moros havien fet del castell de Eslida”¹⁴.

Tot i això, al setembre de 1455 el batle general feia arribar al governador de Castelló les “ordinacions que eran estades fetes en lo Consell Real”. El dia 28 del mateix mes els jurats de Vila-real se n'assabentaven i clamaven contra les dites ordinacions¹⁵.

El compliment de l'orde reial s'ajornarà trenta-quatre anys. Les constants referències del justícia i dels jurats a “lo fet dels moros”¹⁶ per ajornar el restabliment de la moreria descobrixen la inseguretat amb què la població veia tota possible convivència quotidiana que es traspua en els llibres del justícia¹⁷. D'altra banda, per tot arreu se sospitava que els mudèjars estaven en col·lusió amb els musulmans granadins, magribins i turcs, i que només pensaven a tota hora a venjar-se pel saqueig de la moreria de València¹⁸.

¹⁴ AMVr, Cl. 261: 7r.-v.; BARCELÓ, 1980: 54-55.

¹⁵ AMVr, Cl. 261: 7 v., 8v.-9r.

¹⁶ Eufemisme amb el qual es fa menció als avalotats mudèjars.

¹⁷ ARV, Mestre Racional, 11729: Registre de rebudes y dades ... justicia de Vila-real (1410-1501)

¹⁸ RUZAFÀ GARCÍA, Manuel, “La morería de Valencia en la Baja Edad Media: aljama, municipio y ciudad (1300-1530)”, *El món urbà a la Corona d'Aragó del 1137 als decrets de Nova Planta: XVII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*, Barcelona, 2003, vol. 2, p. 353-360.

Raval de Sant Pasqual, 1954

A Vila-real s'arriba a l'extrem de no gosar anar pel camí de la Cova del Colom, “per ço com uns moros heren exits a tots” els que passaven¹⁹.

El 15 de novembre del 1489, després de pressions constants del batle general del regne, Vila-real es va veure obligat a “observar los manaments de la Sacra Magestat del molt alt Senyor Rey, fets als oficials e Consell de la dita vila de Vila Real ab sa Real proveció en la qual mana sia establida et poblada moreria en lo raval apellat de Castelló de la dita vila”. Llavors es fan reiterades advertències en crides públiques

que no puxen poblar los dits moros dins lo murs, sino en lo loch hon lo dit Senyor Rey ha manat en las dita provecio, ço es, en lo dit raval. E per ço sia manat et publicat que nengu no sia osat vendre cases als dits moros dins los murs de la dita vila, et aço sots pena de cinquanta timbres partidos lo terç al Senyor Rey, lo terç a la dita vila e lo terç restant al acusador²⁰.

Entre el 18 i el 20 de desembre van arribar les primeres famílies musulmanes dels llocs propers de Mascarell, Betxí i la Vilavella. L'alfaquí Jaffiel Lliri i la seua dona Miga; Llop Panigual i Fatima; Mohomat Amit i Llopet, amb la seua muller Miguen; Çalé Abocat i Arramina; Llop i Muza; Juçef Lliri, i Abrahim²¹.

L'arribada va donar maldecaps als jurats que no esperaven una arribada de

¹⁹ AMVr, Cl., 240: 9v.; 277: 15v.-16; 278: 7v.-8

²⁰ AMC, MC 41: 15 v.-17r.

²¹ AMVr, MC 52, pergami a les contracobertes.

musulmans tan immediata. Així, malgrat la crida del dia 10, el 22 de desembre s'acorda que:

los moros qui vindran a poblar en la moreria de la dita vila, la qual se ha insthoir en lo raval apellat de Castelló, que venint a la dita vila puxen estar et habitar en qualsevol loch de la dita vila per temps de dos anys comptados del dia avant que vindran, dins los quals sien tenguts obrar ses cases en lo dit ravall. Et aquells dits dos anys pasats no puxen anar ni estar sino en lo dit ravall et o moreria, et que los honorables jurats tinguen poder et facultat de tachar a cascu les cases, corralis et solas que tenen en lo dit raval de Castelló per obs dels dits moros qui comprar voldran aquelles. Et en cara per fengir et assignar terme et arbitre de aquelles dins lo qual los dits moros hagen e sien tenguts pagar dites cases, corralis et solas que comprades seran als venedos de aquells. Et que los dits venedors no puxen contradir res ni per res en lo que los honorables jurats pronunciaren et declararan en la dita tacha. Et que los moros tinguen les dites cases en lo dit loch franques per temps de quatre anys de peyta. Et, encara més, puxen compellir los dits jurats a cascu qui tenen cases, les quals los dits jurats conexeran que no han necessari, e loguar aquelles als dits moros per lo loguer que ells conexeran que lo dit moro deu pagar²².

El 5 de febrer de 1490 el Consell aporta els mitjans per a la construcció de la moreria. Lluny queda la intenció reial d'establir 100 cases i una mesquita, com promovia el rei. El Consell, molt més realista, tan sols espera que els mudèjars ocupen i reconstruïsquen les cases en estat d'abandó que hi ha en raval de Castelló, per la qual cosa

mana lo dit Consell eser notat que per haumentar et poblar la universitat de la vila de Vila Real, lo que redundara en servey del Senyor Rey, et fen haument de ses regalies et rebuides de la dita vila, que sien bestrets a totes et qualsevol persones, axi de cristians com de moros que vindran a poblar a la dita vila et moreria de aquella, ço es, per ha fusta per ops de obrar les quases que seran derroquades et faran a obrar, fins en quantita de cent sous a cascu a discreció dels dits honorables jurats. Et lo qui pendra la dita quantitat, axi xristia com moro sia tengut obliguar-se a for et jurisdicció dels dits jurats et a voluntats sues, et dar ses bones seguretats en restituhir les dites quantitats que prestades los seran dins temps de any e mig apres que prestades los seran²³.

Quatre dies més tard, el 9 de febrer, s'autoritza “poder degollar et tallar moro” en les carnisseries i “que sia llevat lo capitol de les dites carniceries que diu que moro no puxa deguollar”²⁴.

El criteri amb el qual es pot avaluar l'èxit de Ferran el Catòlic en el programa per a augmentar la població reial amb el repoblament de moreries reials es pot conèixer en les llistes del besant, l'impost de capitació que anualment pagava cada família musulmana.

²² AMVr, MC 41: 18v.-19.

²³ AMVr, MC 41: 29r.

²⁴ AMVr, MC 41: 31v.

Raval de Sant Pasqual

Les quantificacions fetes per Meyerson a partir del besant suggerixen un èxit moderat²⁵. Altres fonts confirmen esta impressió. El 1491 els registres de la Batlia presenten una mitjana anual de 6 musulmans nouvinguts a la moreria de Vila-real²⁶. Tanmateix, les relacions de musulmans veïns per avinença recollides en el llibre de la peita augmenten a 13 la mitjana anual de mudèjars aveïnats²⁷.

El fet que en els llibres de la peita no s'anoten des del 1470 els sous recaptats pel veïnatge i pels veïns per avinença, fa sospitar tota una política d'atracció de nouvinguts amb exempcions fiscals. Estes franqueses poden explicar el poc moviment de població en les llistes del besant. Probablement, la recaptació tan sols es faria sobre les famílies ja establides en les moreries, i estarien exemptes les que acabaven d'arribar.

El model usual de veïnatge fou que els mudèjars arribaren a la moreria d'un lloc d'origen o procedència pròxim. L'excepció a estet model cal buscar-la en l'assentament de vassalls d'Aragó i Granada. Els primers, com Íxar, arriben seguint la transhumància dels ramats o com a fugitius dels conflictes del rei amb els senyors aragonesos. Els segons, de resultes de la política de guiatges a favor dels musulmans granadins per a afavorir la immigració a València encetada tres anys abans de la conquesta del sultanat.

²⁵ MEYERSON, 1994: 74, quadre 1: llistes de besant

²⁶ ARV, Bailia, 1160: 194r.

²⁷ AMVr, Peita, 1074-1076

Raval de Sant Pasqual

El raval de Castelló: la segregació urbana de la moreria

Els nouvinguts musulmans es van tornar a establir al raval de Castelló. El mateix espai urbà establert per la moreria en el repartiment del segle XIII, tot i que, en el segle XV, el raval restava segregat de la vila pel mitjà del mur.

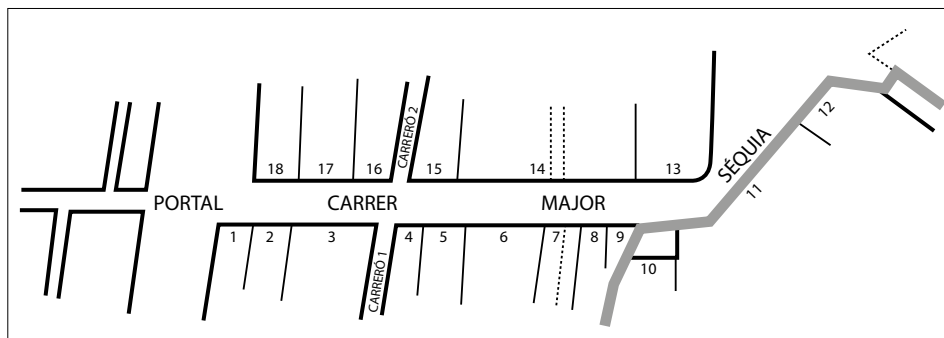
Eiximenis ens ha transmés la imatge de la segregació residencial com el mecanisme pel qual s'aconsegueix una ciutat ordenada i segura “que jueus i moros estiguin aïllats i que no habiten entre els cristians”. Per això, les jueries i moreries havien d'estar separades de la vila per “lo mur bo e alt, e gros, e fort, per tal que la ciutat no solament se puixa defendre per virtut de sos homens, ans encara per virtut de sos murs”²⁸. A Vila-real el Consell es fa visible, des del 1410, amb el reforçament del “mur de la dita vila en lo pany e o enfront del portal appellat de Castelló”²⁹.

La taxa feta el 27 de desembre del 1490 de les “cases del raval apellat de Castelló, en el qual se ha de esser instrohida moreria” ens permet reconstruir el parcel·lari de l'espai urbà i conèixer les característiques urbanístiques del raval.

²⁸ EIXIMENIS, Francesc, *Lo Crestia* (ed. Albert Hauf), Edicions 62, Barcelona, p. 189.

²⁹ El reforçament del mur, “alçat a altitut que és per egual tot l'altre mur de la dita vila”, AMVr, MC, 10bis: 8r.

PLÀNOL PARCEL·LARI DEL RAVAL DE CASTELLÓ

Plànol del raval de Castelló, 1490. Propietaris de cases venudes a musulmans:

1. Joan Peris	7. Sense determinar	13. "Casa Gran" de Morató, Joan Ferrandiç
2. Sense determinar	8. Pere Penyafel	14. Sense determinar
3. Sense determinar	9. Pere Penyafel	15. Sense determinar
4. Francesc Miravet	10. Moli olier	16. Francesc Sifre
5. Gil March	11. Antoni Gargallo	17. Joan Miravet
6. Jaume Oller	12. Morató	18. Joan Rei

Font: AMVr, MC, 41, f. 20-21: Taxa de les cases del raval de Castelló, 27 de desembre de 1490.

Plànol: Joaquín Lizandra Rubió

Urbanísticament, la moreria s'alçava a l'entorn del carrer Major. El carrer Major era la gran via que tallava el raval de sud a nord en dos mitats i comunicava directament amb l'interior de la vila per mitjà del portal de Castelló. Paral·lels i perpendiculars al carrer Major hi havia carrerons.

El paisatge de la moreria era heterogeni, amb convivència de cases amb corrals, corrals de bestiar com el de Paniqua, la cova Vella, horts i la barraca de la fusta en el tirador de Penyafiel. Paral·lel al tirador estava la Sequiola, que des del 1360 donava força hidràulica al molí d'oli i aigua a l'abeurador i als corrals. La malparada creu del cap del raval assenyalava la fi de la moreria³⁰.

Vila-real, l'any 1490, tenia un total de dos-centes huitanta-sis cases.³¹ D'huit d'estes es localitzen en el raval de Castelló, la qual cosa significa que la moreria ocupava el 6,29 % de l'espai urbà. En este espai, dotze cases estaven en condicions de ser habitades, i sis enderrocades.

³⁰ AHN, Inq., llig.: 19v.; AMVr, Cl. 282: 14v.; Protocols, 1734: 34 v.; AMVr Cl.: 278, doc. 3; DOÑATE, III: 108

³¹ La diferenciació per categories de preu de les cases deriva principalment dels materials de construcció (pedra o tàpia i, sobretot, fusta emprada), de la capacitat de l'estatge (nombre de cambres), de l'emplaçament i del nombre d'obertures a l'exterior. Atenent a la categoria dels diferents edificis, vint cases de Vila-real pagaven 30 sous; seixanta, 15 sous; noranta-quatre, 7 sous, i 112, cinc sous. Les dades s'obtenen de la taxa realitzada el febrer de 1490 per recaptar el donatiu de 125.000 lliures, acordat a les Corts d'Oriola. AMVr, MC, 41: doc. entre els f. 37r. i 38r.

Les cases són de planta baixa amb embans de setze pams³². La major part de cases tenen entre 4 i 5 metres de façana, i entre 20 i 22 de llarg; una minoria tenen la mateixa longitud, però la seua façana oscil·la entre els 7 i 9 metres d'ample. El preu de venda dels immobles el 1490 permet distingir sis tipus d'edificis:

EL RAVAL DE CASTELLÓ SEGONS EL PREU DE LES CASES

Tipologia	Nombre de cases	Vàlua (sous)	Observacions
Casa	3	20	
Casa	4	30	
Casa	2	40	Dos portals oberts
Casa	1	60	
Casa gran	1	180	
Casa amb corrals	1	200	
Cases enderrocades	6		
Total cases	18	530	

Font: AMVr, MC, 41: 20r.-21r.

La casa és un genèric que té sentit de pertinença, d'identificació del llinatge. A més, quan es localitza fora de l'espai urbà de la vila o als ravals, s'associa no tan sols amb l'espai d'hàbitat, sinó també amb terres, corrals i cellers, és a dir, un espai edificat amb tots aquells elements generadors i organitzadors de la vida quotidiana d'un cognom reunit en la casa.

Tanmateix, l'estructura interna de la majoria dels immobles de la moreria és molt precària: un estatge com el que ocupa l'eixaric, fugitiu de les terres del duc d'Hijar, Lluís d'Íxar³³. Tan sols una casa té *corral* i s'ajusta a la tipologia ordenada per les moreries l'any 1282 per tal d'afavorir les pràctiques ramaderes domèstiques i la destinada al consum carni³⁴. Una altra casa és considerada *gran*.

Localitzada al cap d'este nucli urbà, davant del molí d'oli, la Casa Gran de Morato destaca al raval. En el seu interior, a més de l'estatge principal, acull cuina, pallissa, corral i hort. En esta casa es va establir l'alfaquí Jaffiel Lliri. Un document del 8 d'octubre de 1490, descobrix que, juntament amb l'alfaquí Lliri, viuen Mahomat Jacob, Mahomat Amit, àlies *Llopet*, Llopo Paniquial, Mahomat Cristelli, Çale Saragoüça, àlies *Matenelo*, i Thaer Nabill³⁵. La presència en la Casa Gran de l'alfaquí no és casual; entre 1490 i 1499

³² ACA, C, reg. 862: 24v.

³³ AHN, Inq., llig. 556/8: 13r.-v.

³⁴ ACA, C, reg. 52:19v.; FERRER NAVARRO, 437.

³⁵ AMVr, Cl. 277: 2v.

Raval de Sant Pasqual

Jaffiel Lliri és la màxima autoritat de l'aljama.

Tot i això, amb el temps, la casa de major qualitat serà la dels ramaders Paniqua, una casa amb *corrals* que s'obrien al tirador de Penyafiel i aprofitaven l'aigua de la Sequieta per a omplir l'abeurador³⁶. Els Paniqua destaquen per ser molt actius en la compra i la venda de bestiar i terres, la majoria olivars³⁷.

Un dels aspectes importants que cal considerar en la concessió d'establiments o també en el lloguer de les cases del raval als musulmans és que el qui l'arrendava no era el propietari, i que el nou ocupant podia estar lligat a un doble pagament. Totes les cases eren de particulars, però els tractes no es tanquen entre el propietari i el musulmà. En tots els casos trobem un síndic del Consell com a intermediari. Bertomeu Gil és qui fixa els terminis en què s'havien de fer els pagaments i les condicions en la majoria dels establiments. A banda dels lloguers de la vila, limitats a dos anys com a màxim, en el raval els contractes d'establiment no tenen limitació temporal i es planteja la possibilitat de la transmissió hereditària.

En tan sols dos casos el nou beneficiari va haver de satisfer les càrregues a què estaven subjectes les cases. Als trenta sous que demanava Francesc Miravet per cadascuna de les seues dos cases, calia afegir els cinc diners de cens a la Confraria i quatre a la Sagristia, de la qual era beneficiari el clergat de l'església³⁸.

³⁶ L'any 1499, Nuza, viuda de Llopo Paniqua és la muller de l'alfaquí Mahomat. De nou, una de les cases de millor qualitat, l'ocupa la màxima autoritat de l'aljama. AMVr, MC 56: 37; Cl. 282: 4r.

³⁷ AHN, Inq., 556/8: 2r.; AMVr, Cl. 282: 3v.-4r.

³⁸ AMVr, MC 41: 20v.

Des del 1490 fins al 1500 assistim a una intensa activitat constructora al si del raval. Esta activitat fou propiciada pel Consell amb crèdits i bestretes per a comprar, sobretot, fusta amb què s'havien de construir les cases³⁹.

PRÉSTECES DEL CONSELL PER A LA COMPRA DE FUSTA

Beneficiari	Préstecs	Sous	Data
Llopo Paniqua	4	233	9, 9, 1490-3, 4, 1499
Jaffiel Lliri	1	83	9, 10, 1490
Jacob Llopet	1	83	9, 10, 1490
Mahomat Cristelli	1	83	9, 10, 1490
Çale Saraguoça, <i>Matenelo</i>	1	83	9, 10, 1490
Thaer Nabill	1	83	9, 10, 1490
Abdalla Melich	1	37	16, 4, 1491
Bafar	1	100	18, 8, 1498
Çuleimen Ubequer	1	60	8, 2, 1499
Mahomat, <i>l'alfaquí</i>	2	150	3-7, 4, 1499
Fimi Adnade, <i>Quayzat</i>	1	75	3, 4, 1499
Famet Jafiola	1	100	1499
Açem Jafiola	1	100	1499
Famet Mopferriç, <i>Mallol</i>	1	100	1499

Fonts: AMVr, Cl. 277: 2; 281: 2, 14v, 15; 282: 4, 22v; MC 42: 32v.; 46: 37, 46v.

En les obres de les cases treballen tant hòmens com dones, la qual cosa no és cap novetat, ja que el treball femení en la construcció apareix tipificat a Vila-real des del 1382⁴⁰. El que sí que resulta nou és la participació de tota la comunitat musulmana com un cos únic en el finançament de la construcció de les cases. Els préstecs per a construir-les es demanaven amb *seguretats* de tota la família i agnats. Tots s'obligaven a tornar les quantitats rebudes. Així, Llopo Paniqua i Fimi Adnade avalaran els setanta-cinc sous deixats a Nuza, muller de Mahomat, *l'alfaquí*, “per ops de comprar fusta pera obrar la quasa de la dita mora”. El mateix havia fet Llopo nou anys abans quan, juntament amb Jacob, Amit, Cristelli, Saraguoça i Nabill, van fer “fermança i obligació” dels 500 sous demanats per l'alfaquí Jaffiel Lliri⁴¹.

³⁹ AMVr, MC 41: 41r.; 42: 25, maig, 1493.

⁴⁰ APARICI, 52.

⁴¹ AMVr, Cl. 281: 15r.

A manera de cloenda

Quan contemplem l'aljama de Vila-real replegada dins d'ella mateixa, és difícil percebre una jerarquia social ben definida. Per exemple, els Paniqua, malgrat les seues profitoses compravendes de ramats i terres, eren tan sols pastors o ramaders com a molt. Per tant, convé destacar que el centre bàsic de l'adscripció social dels mudèjars no fou una classe particular, sinó la família. Normalment, una família extensa o grup de llinatge que es mantenia unit per la solidaritat entre agnats. Així es pot veure en les famílies que s'establiren en la moreria de Vila-real entre 1491 i 1498. El cap del llinatge dels Paniqua era Açén Paniqua, *el Vell*. Quan arriben a Vila-real, l'autoritat de la família, la deté el seu fill Llopo Paniqua. Llopo té una sola muller, Fàtima. El seu fill Mahomat, *Llopet*, té com a dona Nuza. A la mort de Mahomat, el 1498, la vídua Nuza pren com a marit Mahomat, *l'alfaquí*. Les famílies dels Jacob, Cristelli i Saraguoça són parents per agnació (parentiu per línia masculina) dels Paniqua. El mateix trobem en el cas dels Jafiola. Per consegüent, l'organització social de l'aljama cal considerar-la més com una alineació de llinatges, alguns més rics que altres, que no com una jerarquia de classes socials; tots ells representats en el raval de la moreria per la seua *casa*.

APÈNDIX DOCUMENTAL

1

1277, març 31. València

Pere el Gran ordena a Salomó Vidal, batle de Vila-real, que autoritze residir a Vila-real als seus pobladors, cristians, jueus o musulmans, i el faculta per a distribuir propietats.

Datum Valencie II° kalendas aprilis anno Domini M° CC° DOC° septimo.

Llatí, ACA, Reial Cancelleria, registre 39, f. 177v., citat pel pare Ramón de María, *El Repartiment de Burriana i Vila-real*, València, 1935, p. 142.

2

1279, setembre 12. València

Pere el Gran autoritza els musulmans de Castalla i Biar, llocs de la frontera, a poblar Vila-real i els ofereix dotar-los amb cases i heretats vacants en esta localitat.

Datum Valencie II° idus septembris anno Domini M° CC° LAX° nono.

Llatí, Reial Cancelleria, registre 42, f. 137r., citat per B. Traver, *Historia de Villarreal*, Vila-real, 1909, p. 42; i per Ramón de María, *El Repartiment de Burriana i Vila-real*, València, 1935, p. 145. Publicat per R. Ferrer Navarro, “Una fundación de Jaime I: Vila-real”, *Estudios de la Edad Media de la Corona de Aragón*, 10 (1975), p. 436; i per E. Guinot, *Cartes de poblament medievals valencianes*, València, 1991, p. 388-389.

3

1280, febrer 22. València

Pere el Gran assegura i posa sota la seua protecció a tots els musulmans que acudisquen a poblar Vila-real.

Datum Valencie VIII° kalendas marcii [anno Domini M° CC° LXX° IX°]

Llatí, Reial Cancelleria, registre 42, f. 222r., citat per P. Ramón de María, *El Repartiment*, 1935, p. 149-150. Publicat per R. Ferrer Navarro, 1975, p. 436.

4

1280, maig 13. Cabanes

Pere el Gran allibera del pagament de qualsevol exacció reial, excepte delmes i primícies, als musulmans que poblen Vila-real, per temps de dos anys a comptar des de la festivitat de Sant Miquel; els atorga els mateixos drets i privilegis que tenen la resta de musulmans del regne segons el costum musulmà de la sunna; i els concedix el raval i les heretats, segons els van ser assignades per Juan Pérez de Vitòria i Salomó Vidal, batle de Vila-real.

Datum apud Gabanes III° idus may anno Domini M° CC° LXXX°.

Llatí, Reial Cancelleria, registre 48, f. 20v., citat per Ramón de María, 1935, p. 150-151. Publicat per R. Ferrer Navarro, 1975, p. 436-437; i E. Guinot, 1991, p. 342-344.

5

1280, maig 13. Cabanes

Pere el Gran ordena a Salomó Vidal, batle de Vila-real, que obligue a tots els que posseïsquen heretats a Vila-real, tant cristians com jueus i musulmans, a ensenyar els seus títols, i que embargue aquelles que no els posseïsquen i establisca en elles altres pobladors.

Datum apud Cabanes III° idus may anno Domini M^o CC^o LXXX^{oo}.

Llatí, Reial Cancelleria, registre 48, f. 169v., citat per Ramón de María, p. 151-152.

6

1282, gener 10. València

Pere el Gran ordena a Salomó Vidal, batle de Vila-real, que al raval faça construir una casa amb corral tapiat a qualsevol musulmà que acudisca a poblar aquest lloc.

Datum Valencie IIII° idus januarii [armo Domini M^o CC^o LXXX° primer]

Llatí, Reial Cancelleria, registre 52, f. 19v., traduït per Ramón de María, 154. Publicat per R. Ferrer Navarro, p. 437.

7

1282, febrer 26. València

Pere el Gran ordena a Pere d'Olivella, justícia de Vila-real i Borriana, que esbrine l'avalot produït pel rapte de "la mora de Joan de Vidaura".

Datum Valencie IIII° kalendas marcii [anno Domini M^o CC^o LXXX° primer].

Llatí, Reial Cancelleria, registre 44, f. 212v.

8

1302, gener 22. València

Jaume II comunica a Bernat de Llúvia, batle general del regne de València, la donació a favor del cavaller Guillem de Gallifa de totes cases, heretats i possessions de Vila-real, que els reis Jaume I i Pere el Gran havien establert per a fer la moreria.

Datum Valencie XI° kalendas februarii anno predicto [anno Domini M^o CCC^o primer].

Llatí, Reial Cancelleria, registre 199, f. 17r.-v.

9

1307, març 31. Vila-real

Informació dels testimonis dels més vells del lloc sobre el repartiment de les propietats mudèjars a Vila-real i el seu terme, recollida i presentada per ordre de Jaume II per Bernat de Calaceit, justícia de Vila-real, i Arnau Soler, porter reial.

Datum in Vila Regalis Ha kalendas aprilis anno Domini M^o CCC^o septimo.

Original; paper; 2 fulls apegats de 30 x 43,5 cm + 1 full de 30 x 22 cm. Marca del segell de cera. Incompleta. Reial Cancelleria, cartes reials de Jaume II, número 3198.

10

1318, juny 22. Barcelona

Jaume II concedeix a Bertran de Gallifa, fill del difunt Guillem de Gallifa, sobrecoc del rei, uns banys i uns censals a Vila-real, a més del pagament d'unes quantitats de diners, com a compensació complementària per unes cases i heretats en la moreria de Vila-real que el rei havia atorgat al seu pare i que després, per una sentència arbitral, havia assignat a altres persones.

Datum Barchinone X° kalendas julii anno Domini M° CCC° octavodecimo.

Llatí, ACA, Reial Cancelleria, registre 216, f. 39v.-40r.

11

1330, gener, 15. València

Privilegi del rei Alfons IV que atorga la jurisdicció criminal sobre els musulmans i el nomenament d'alcaids.

Còpia notarial feta a València el 5 de febrer de 1330, pel notari Bertomeu Benajam.

Pergamí, 330 x 340 mm. Llatí. *Bonanat de Petra, dicti domini regis notarius.*

AMVr, pergamins, 5. Procedència: Cl. 205/6. Transcrit per Jesús Villamarzo. *Catàleg dels pergamins de l'Arxiu Municipal de Vila-real* (en premsa)

12

1348

Pagament per dur una lletra dels jurats de Vila-real a l'aljama de la Vall d'Uixó perquè els mudèjars vingueren a Vila-real.

AMVr, Cl. 205, f. 3r.

“Item, paga a.n Bernat Alio per un viatge que ana ab son roci a la Vall de Uxo, com los portas una letra que vinguessen los moros”.

13

1429, 9, 27

El Consell acorda acollir i protegir a tots els cristians i mudèjars de Betxí i rodalies que acudisquen a viure a Vila-real.

AMVr, MC 16, f. 22 v.-23r.

“Consell cridat per veu de Vicent Prats, saig y corredor y trompeta de la dita vila, ajustat en la Sala del Consell de la damunt dita vila, ut moris est, fon acordat y manat notar per lo dit honrat Consell que tots los xristians y moros que ab sos vimers vulen venir a estar e habitar del loch de Bechi o de qualsevol altres lochs a la dita vila, sien presos, acollits e acceptats per los honrats jurats de la dita vila y retenguts, majorment, durant lo temps de la guerra.”

14

1455, març, 5

Lletra de la universitat de Vila-real, remesa al rei pel batle general del Regne, en la qual demana que els oficials de la vila tinguen jurisdicció sobre jueus i moros en les peites, cises i sequiatges.

ARV, Bailia, Llibre 1152, f. 996r.-v.

15

1455, [setembre, 28]

Pagament del salari de l'advocat Jaume Garriga per la informació recollida a València sobre l'assalt de la moreria.

AMVr, Cl. 261, f. 7v.

“Item, dona e paga, a manament dels jurats, al discret en Jaume Garriga per son salari y treballs de tres jors per mig que restat a la ciutat de Valencia per anar, star y tornar per sentir y saver lo fet dels moros de la moreria de Valencia, quines provissions degues fer la vila per no esser decebuts”.

16

1456

Els jurats de Vila-real remeten als de Castelló una lletra d'Onda sobre la presa del castell de Suera pels sarraïns.

AMVr, Cl. 261, f. 7r.

“Item, dona e paga, a manament dels dits jurats an Guillem Oçello, notari, per hun viatge que feu a Castelló per comunicar ab los jurats de Castelló sobre una letra que havien trames los jurats de Onda sobre lo fet de la preso que havien fet moros del castell de Çuera.”

17

1456

Lletra de mossén Torrella als jurats de Vila-real sobre la presa del castell d'Eslida pels sarraïns.

AMVr, Cl. 261, f. 7r.

“Item, dona e paga, a manament dels dits jurats a en Pere Mas per portar una letra de mosen Torella per haver resposta de una letra que havia tramesa sobre la preso que es dehia que moros havien fet del castell de Eslida.”

18

1455, juliol, 4

Crida sobre les ordinacions fetes en el Consell Reial sobre la creació i fundació de la moreria.

Cl. 261, full 8 v.- 9r.

“Item dona e paga, a manament dels dits jurats, per hun trellat de una crida que feu fer lo governador en Vilareal sobre lo fet dels moros de certs Ordinacions que eren stades

fetes en lo Consell real⁴², los quals paga an Jacme Garriga, notari, hun sou, sis diners. Item dona e paga, a manament dels dits Jurats, a hun hom qui porta lo registre o trellat dels capitols que eren estats fets en lo consell real, lo qual torna al governador, pus de com fos fet lo dit trellat.”

19

1459, novembre, 26. Montisalvi

Confirmació feta pel rei Joan II de la protecció reial als veïns de les viles reials.

Llatí, AHMC, Llibre de privilegis, f. 256-258, publicat per SÁNCHEZ ADELL, José. *El Llibre de Privilegis de Castelló de la Plana (1245-1470)*, Ajuntament, Castelló, 1993, p. 284-286.

20

1475, maig, 12

El Consell mana que no s'obre en la moreria i prohibix vendre heretats als mudèjars.

AMVr, MC 32, f. 26v.

“Consell cridat y ajustat y fon manat [...] Mes que la moreria que volien obrar los jurats que cesse de obrar aquella a present.

Ultimo, que ningu no pas vendre heretats algunes a los moros, com lo admès sia donat als vehins de la dita vila sens manament del dit consell. Y que ho fara, que tal venda y lo venedor hague perdut lo venut y la possessio y que los jurats puxen [donar] ab lisenia aquells voldran de la dita vila.”

21

1489, novembre, 15

El Consell acorda fer crida publica de la provisió reial per la qual s'establix la moreria al raval de Castelló i es prohibix vendre cases a la vila als mudèjars.

AMVr, MC 41, f. 16r.

[Al marge: Que sia feta moreria en la vila]

“Item mes mana esser notat que per observar los manaments de la Sacra Magestat del molt alt Senyor Rey fets als oficials e Consell de la dita vila de Vila Real ab sa Real provesio en la qual mana sia establida et poblada moreria en lo raval apellat de Castelló de la dita vila, que no puxen poblar los dits moros dins lo[s] murs de la dita vila sino en lo loch hon lo dit Rey ha manat en la dita provesio, ço es, en lo dit raval.

Et per ço sia manat et publichat que nengu no sia osat vendre cases als dits moros dins los murs de la dita vila, et aço sots pena de cinquanta timbres, partidors lo terç al Senyor Rey, lo terç a la dita vila e lo terç restant al acusador.”

⁴² Un model de les ordinacions a AHMC. Llibre de privilegis, f. 248-250: *Nova creació i fundació de moreria atorgada pel rei Martí I a la vila de Castelló*. 1402, novembre, 25. València, publicat a SÁNCHEZ ADELL, p. 279-280.

22

1489, desembre, 10

Crida publica sobre l'establiment de la moreria al raval de Castelló.

AMVr, MC 41, fulls 16 v.-17r.

“Post modum autem die jovis que computabat X^o mensis decembris anno predicto LXXXVIII, de manament et proveió dels honorables justicia e jurats de la vila de Vila Real fon manat publichar lo dit notament de la dita moreria ab crida publica et ço de trompeta en la dita vila en lo loch acostumat publicar aquella, en et per la forma immediate següent:

[Al marge: JHS, Crida]

“Ara hojats que us fan saber los honorables justicia e jurats de la vila de Vila-real:

A tots e qualsevol moros que sien venguts o vindran per poblar et habitar la moreria, la qual la Magestad del Senyor Rey mana eser instrohida et poblada en la dita vila, que aquells estiguen et habiten en lo raval apellat de Castelló de la dita vila, com aquell loch los haja assignat lo dit Senyor Rey en sa real proveió.

Et lo honorable Consell, Justicia e Jurats de la Vila de Vila Real en seguint los manaments de sa Real Altesa per lo semblant los assigna, ço es, lo dit Raval de Castelló ab notament fet per lo dit Consell a XV del mes de nohembre prop pasat. Et per ço ab la present entimen et manet a aquells que no estiguen ni habiten dins la dita vila ni altres ravals de aquella sino en lo dit raval, apellat de Castelló. Et per lo semblant, manen los dits honorables justicia et jurats ab la present publica crida a totes e qualsevol persones de qualsevol ley, estat o condicio sien o seran, que no guosen vendre o fer vendre ells ni altri per ells algunes cases als dits moros dins los murs de la dita vila, et aço a pena de cinquanta timbres, partidors lo terç al cofrens del dit Senyor Rey, laltre terç a la dita vila et lo terç restant al acusador. Et quart hi qui guardar sia.

La qual dita crida in eodem die fon cridada et publichada en la dita vila ab so de trompeta et veu de Frances Guarcia, crida crides publich de la dita vila ut retulit”.

23

1489, desembre, 22

Franquícies donades als mudèjars que poblen la moreria i obligació d'arrendar o vendre cases, corrals i solars del raval de Castelló a preu fixat pel Consell.

AMVr, MC 41, f. 18 v.-19.

“Item mes mana esser notat que los moros qui vindran a poblar en la moreria de la dita vila, la qual se ha instrohir en lo raval apellat de Castelló, que venint a la dita vila üxen estar et habitar en qualsevol loch de la dita vila per temps de dos anys, comptados de dia avant que vindran, dins los quals sien tenguts obrar ses cases en lo dit ravall. Et aquells dits dos anys pasats no puxen anar ni estar sino en lo dit ravall et o moreria. Et que los honorables jurats tinguen poder e facultad de tachar a cascu les cases, corrals et solas que tenen en lo dit raval de Castelló per obs dels dits moros qui comprar voldran aquelles. Et encara per fengir et assignar terme et arbitre de aquelles dins lo qual los dits moros hajan e sien tenguts pagar dites cases, corrals et solas que comprades seran

als venedos de aquells. Et que los dits venedos no puxen contradir res ni per res en lo que los honorables jurats pronunciaren et declararan en la dita tachà. Et que los moros tinguen les dites cases en lo dit loch franques per temps de quatre anys de peita. Et, encara mes, puxen compellir los dits jurats a cascu qui tenen cases, les quals los dits jurats conexeran que no han necessari, en loguar aquelles als dits moros per lo loguer que ells conexeran que lo dit moro deu pagar.”

24

1490, febrer, 5

El Consell acorda donar crèdits de fins a 100 sous als nous pobladors de la vila i la moreria per finançar l'adquisició de materials per a la construcció de cases.

AMVr, MC 41, f. 29

[Al marge: Bestretes vehins obres]

“Item mes mana lo dit Consell esser notat que per haumentar y poblar la universitat de la vila de Vila Real, lo que redundara en servey del Senyor Rey, et fen haument de ses regualies et rebudes de la dita vila, que sien bestretes a totes et qualsevol persones, així de xristians com de moros que vindran a poblar a la dita vila et moreria de aquella, ço es: per ha fusta per obs de obrar les quases que seran derroquades y faran obrar, fins en quantitat de cent sous a cascu, a discrecio dels dits honorables jurats, lo que deuran bestreure fins en los dits cent sous a cascu. Et lo qui pendrà la dita quantitat, així xristia com moro, sia tengut obliguarse a for et jurisdicció dels dits jurats et a voluntats sues, et dar ses bones seguretats en restituhir les dites quantitats que prestades los seran dins temps de any y mig apres que prestades los seran. La qual obligació hajan de servir en poder del notari escriua del dit Consell.”

25

1490, febrer, 9

Avís a les carnisseries del permís donat pel bisbe de Tortosa als mudèjars per a poder matar en elles i acord de llevar de les ordinacions el capítol que ho prohibia.

AMVr, MC 41, f. 31 v.

“Item mes mana lo dit Consell esser notat que les carniceries sien corregudes en fe que se fara licencia del senyor bisbe de poder degollar et tallar moro. Et aquella aguda, que sia llevat lo capítol de les dites carniceries que diu que moro no puxa deguollar et lliurades ab los altres capitols del any prop pasat.”

26

1490, abril, 25

Es prohibix als jueus i mudèjars comprar béns embargats pels peiters, sequiers, cisers i guardians de la vila i terme.

AMVr, MC 41, f. 32 v.

[Al marge: Juehu ni moro no puxa eser comprador peyter]

“Item mes mana eser notat que juheu ni moro no puxen comprar nengunes penyores

que faran vendre los peytes, cequies, sises ni guardians de la vila de Vila Real ni terme de aquella. E aço sots pena de LX sous partidos, la mitat al Senyor Rey, l'altra mitat partidora per eguals parts entre la vila et acusador.”

27

1490, maig, 29

Es demana al batle general i a Pere Baltanell que autoritzen el lloc acordat per a establir la moreria.

AMVr, MC 41, f. 42r.-42 v.

“Item mes manam que us retinguats dels dines de la dita vila sis sous e mig que paguas an Johan Yaguo per portar dos letres a Valencia als magnífichs senyos batle general et micer Pere Baltanell per que designasen loch hon se fes la moreria. Aví notament de Consell fet a XV de noembre del any prop pasat.”

28

1490, maig, 29

Manament al síndic de retindre els diners deixats en préstec als mudèjars per a obrar cases a la moreria.

AMVr, MC 41, f. 44r.

“Item mes mana que us retinguats dels diners de la dita vila noranta hun sou, sis diners, los quals haveu bestrets als moros de la moreria per obrar les cases. Aví notament de Consell fet a V de febrer prop pasat.”

29

1490, desembre, 27

Taxa de les cases del raval de Castelló que han de ser venudes als mudèjars.

AMVr, MC 41, f. 20r.-21r.

“Diumenge a XXVII del mes de de[ce]mbre del any MCCCCLXXXX.

Los honorables jurats, per lo poder a ells atribuït et donat per lo honorable Consell ab notament per aquell fet, a XIII del present mes, anaren ensemps ab alguns prohoms de la dita vila per tachar les cases del raval, apellat de Castelló, en lo qual se ha eser instrhoida moreria per veure les cases que en aquell son per tachar aquelles seguons lo poder del dit Consell a ells atribuït, precehint crida, la qual han fet fer per miga de Frances Guarcia, crida crides publich de la dita vila, en la qual es estat dit et notificat als senyos de les dites cases del dit raval sien per alleguar de sos drets en las dita tacha, si no en contra dells seran tachades.

Et començaren al cap del dita ravall en la casa apellada d'en Johan Peris, ves la dita vila anant per aquella part fins al cap del dit raval et tornant per l'altra part, ves la vila. Et son les dites taches et estimes prout següent:

Et primo, fon tachada la dita casa, que solia esser del dit Johan Peris, per los dits jurats per vint sous, a dos anys d'espera, la qual casa fa sis diners de cens a la confraria.

Item, fon tachada la quasa apres la dita del dit Johan Peris, la qual te ubert portal en lo

dit carrer Major, vint sous, a dos anys de espera.

Item, fon tachada la quasa que es apres loqual del portal en lo dit carrer et afronte ab carrero et ab la damunt dita casa, sexanta sous, a la dita espera de dos anys.

Item, fon tachada la casa apres, que afronte ab lo quanto et carrer Major, la qual es d.en Frances Miravet, et fa V diners de cens a la confraria, trenta sous, a la dita espera.

Item, fon tachada la casa apres que afronte ab la del dit en Frances Miravet, les quals son d.en Gil March, et fan quatre sous de cens a la secristania, vint reals, a la dita espera de dos anys.

Item, fon tachada la quasa apres la qual afronte la del dit en March, la qual es d.en Jacme Oller, set liures, a espera de dos anys.

Item, les dos cases de apres de la del dit Oller, les quals tenen dos portals uberts en lo carrer Major, no foren tachades res com sien totes derroquades.

Item, la casa apres que a afronte ab les damunt, la qual es d.en Pere Penafel, no fon tachada res com fos derrohidada.

Item, lo tirador del dit Penafel, ni lo moli oliier no entraren en la tacha.

Item, fon tachada la quasa que afronte ab la quasa que es del moli oliier, la qual se diu es de Morato, quaranta sous, a la dita espera.

Item, fon tachada la quasa gran del dit en Morato, la qual solia eser d.en Johan Ferrandiç, la qual fon tachada nou liures, a la dita espera.

Item, les dos quases apres fins al quanto no foren tachades con foren ja venudes.

Item, fon tachada la casa apres que afronte ab lo dit canto, ves la vila, la qual es d.en Frances Sifre, vint sous, a la dita espera, levada la fusta de la barraqua.

Item, fon tachada la quasa apres, la qual es de Johan Miravet, vint reals, a la dita espera.

Item, fon tachat lo corral de Johan Rey, apres la dita casa, vint reals, a la dita espera.

Et feta la dita tachada, fon concordat per los dits jurats que los que pendran les damunt dites cases en los dits preus que paguen aquells, ço es, la mitat al cap del any e l'altra mitat al cap dels dits dos anys, comptant del dia de la compra anant.”

30

1490(?)

Carregament de censal. Jaffiel Lliri, alfaquí, i Miga, esposos; Llop Paniqua i Fàtima, esposos, Abraffim Llopo i Nuga, esposos, i altres moros de la moreria de Vila-real, carreguen un censal de 16 sous i 6 diners a Lluís Gil, notari de Vila-real.

Original, pergamí, 295 x 414 mm. Fragment, llatí, gòtica.

AMVr, pergamins, 201. Procedència: MC 52, contraportada.

31

1499, gener, 7

Guiatge concedit a una mora per fer-se vassalla del rei i establir-se a la moreria de Vila-real.

ARV, Bailia, Llibre 1161, f. 553 r.-v.

1503, febrer, 24.

Guiatge concedit a Mahomat Bandaraffi, moro de la vila de Vila-real, per poder mudar-se de casa, sense cap pena de cos i de béns i autoritzar-lo a aveïnar-se a València, Betxí o en qualsevol lloc del Regne.

ARV, Bailia, Llibre 1162, f. 413r.-v.

TAULA DE SIGLES

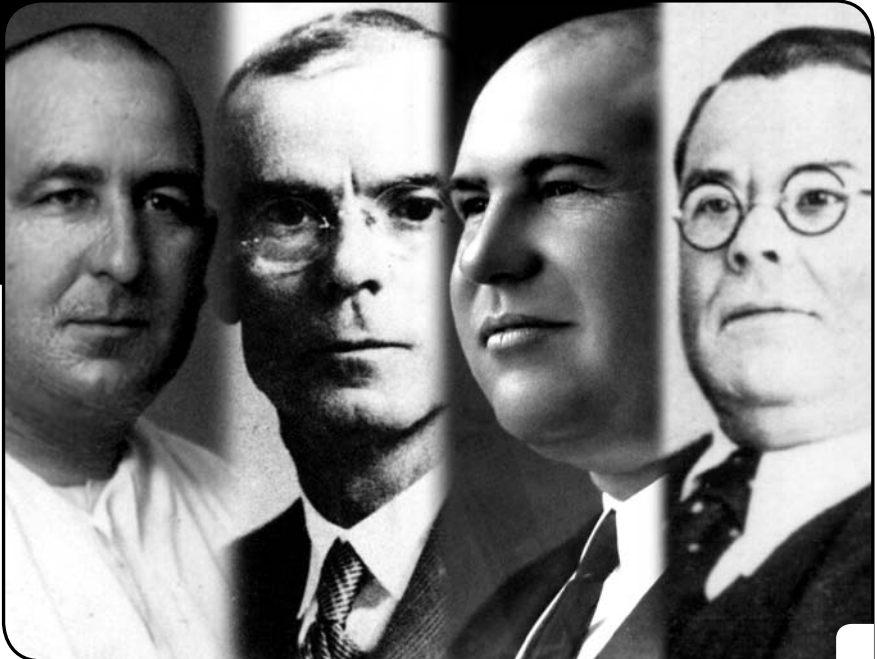
ACA	Arxiu de la Corona d'Aragó
AHMC	Arxiu Històric Municipal de Castelló
AMVr	Arxiu Municipal de Vila-real
ARV	Arxiu del Regne de València
RC	Registre de Cancelleria
MC	Manual de Consells
Cl.	Claveria

2

Pascual Mezquita Broch

JUSTÍCIA O REVENJA

EL CAS DELS CINC ALCALDES REPUBLICANS DE VILA-REAL

■ Justícia o revenja. El cas dels cinc alcaldes republicans de Vila-real

Justícia o revenja. El cas dels cinc alcaldes republicans de Vila-real

Introducció

Aquesta comunicació té com a objectiu aportar, amb exemples concrets, una de les motivacions que van portar als revoltats vencedors de la Guerra Civil a exercitar la repressió sobre els vençuts. Aquesta que va tenir moltes formes, des d'aquelles que podríem considerar com menys dures, és a dir, multes, expropiacions de propietats, impossibilitat a exercir el treball habitual o el simple escarni públic com pelar el cabell al zero, però també va mostrar formes més esgarrifoses com pallisses, la presó i la mort.

També les motivacions van ser diverses, des de les ideològiques passant per les econòmiques fins a les simples antipaties personals o la revenja. Moltes vegades aquestes es barrejaven, com podem veure ací, però el que voldria destacar és un aspecte que va supurant mentre analitzes els diferents casos de repressió. Es tracta de considerar la repressió com una simple qüestió de revenja dirigida contra els vençuts i en una magnitud numèrica semblant als assassinats que, segons els vencedors, havien realitzat els partidaris del bàndol republicà durant la guerra.

També introdueix el factor local, en aquest cas la població de Vila-real, en consideració a ser la primera vegada que es fa una exposició pública acadèmica d'aquests afers, tot i que fa més de 70 anys que es van produir. És remarcable la coincidència en els diferents casos d'una mateixa motivació revestida de matisos diferents. Així les condemnes van anar des de les penes de presó a les de mort i aquesta en diferents maneres, en calent només van arribar els rebels, en fred després de diversos anys de presó i, en alguns casos, amb l'agreuament de les pallisses propinades pels interrogadors o, més bé, torturadors.

Un últim factor que uneix els cinc exemples és haver ostentat durant el període de la Segona República i el posterior de la Guerra Civil el càrrec de president de la Comissió Gestora o alcalde del poble, amb totes les conseqüències que açò implicava per a la repressió posterior.¹

¹ L'Ordre circular del 25 de gener de 1940, publicada al BOE el 26 de gener de 1940, elaborada per a evitar les arbitrarietats en la imposició de penes per part dels tribunals tipificaven com a delictes condemnables amb la pena de mort haver estat una autoritat la qual s'havia oposat al Movimiento així com als maçons amb participació activa a la Revolución roja.

Cal parlar també de les fonts utilitzades. Principalment, es tracta de les actes dels judicis sumaríssims que en el seu format original estaven guardades a l'antic govern militar de Castelló, avui delegació del Ministeri de Defensa i que fa poc han retornat al mateix lloc en format digital però amb facilitats de consulta més restringides, cosa que cal fer constar després de l'espectacle mediàtic i polític que es va fer al voltant de la seua marxa i retorn del qual, com sol passar, els més perjudicats han estat els investigadors.

Manuel Usó Jarque (1878-1960)

El seu sumari és el número 1.262-1942 que va incoar el Jutjat núm. 2 del Tribunal especial per a la repressió del comunisme i la maçoneria, es va iniciar el 6 d'octubre de 1942 i va concloure el 20 març de 1943.

A la seua declaració retracció que per la Llei de la repressió del comunisme i la maçoneria de l'1 de març de 1940 devia realitzar² i que va signar el 22 de maig de 1940, diu que està casat, és veí de Vila-real (domicili al carrer del Bisbe Rocamora, 33) i té com a ofici agent de pompes fúnebres.

Va ingressar en la maçoneria a València entre el desembre de 1924³ i el febrer de 1925 per mediació de Vicente Chust Martínez (empresari del saló Tàrrrega durant la Segona República⁴ i ja mort quan va redactar la declaració) on va ser iniciat a la lògia Patria Nueva del grau de València, amb el nom simbòlic de Rizal⁵, on va assistir a dues sessions, la primera quan el van iniciar i l'altra per motiu de la iniciació d'Antonio Díaz.

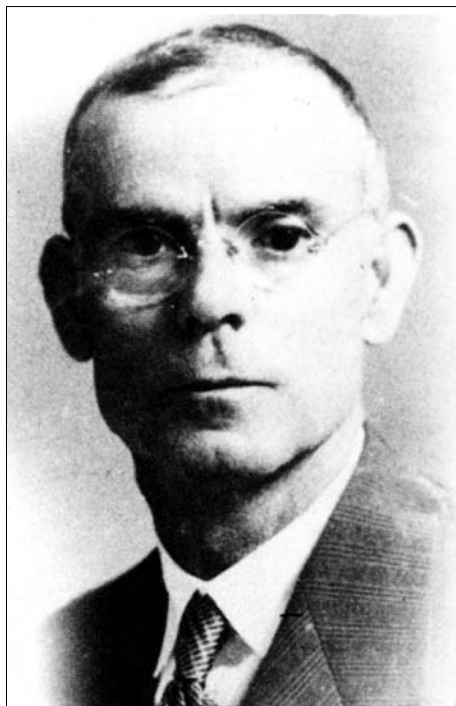
² La citada llei diu en l'article 2 el següent: "L'obligació de presentar la declaració retractació s'estén als que abans del 18 de juliol de 1936 hagueren estat expulsats de la maçoneria, donats de baixa o hagueren trencat explícitament amb ella".

³ Segons un ofici de la delegació de l'Estat per a la recuperació de documents de Salamanca es va iniciar a la maçoneria en la lògia Castalia el 28 de novembre de 1924. Aquesta informació apareix en un ofici de la comissaria general políticossocial de la Direcció General de Seguretat amb data 24 d'octubre de 1942 que va ser enviada al tribunal que el jutjava, és a dir, el núm. 2 especial per a la repressió de la maçoneria i el comunisme, ubicat en el passeig del Prado, 6 de Madrid.

⁴ *Heraldo de Castellón* núm. 21 de 8-5-1931

⁵ Resulta, almenys, curiós que poc després de ser proclamada la Segona República, de la qual seria alcalde durant gran part d'ella, es va prendre la decisió de canviar els noms d'alguns carrers i li van adjudicar al carrer on vivia Manuel Usó Jarque (anomenat del Bisbe Rocamora des de 1924 i que abans es coneixia com del Moreral des del 1843) el nom de Rizal, denominació, la de l'heroi de la independència filipina, un poc estranya si no la relacionem amb el nom simbòlic com a maçó que tenia el, poc després, alcalde i veí del citat carrer.

Després, el setembre de 1925, ja pertanyia a la lògia Sol Naciente de Vila-real la qual va presidir, almenys entre febrer de 1927 i gener de 1928, amb el càrrec de *venerable maestro* de grau 3 i de la qual formaven també part Vicente Chust Martínez, José Martínez Aguilar, Antonio Broch⁶, Antonio Díaz Estrems, Vicente Cercós Carda, Luís Escribà Abad, José Gil Valero, Fabio Salvador, José Herrero Chabrera (regidor del Partit Radical durant la Segona República), José Escribà Montagud, Alfonso Saera Canós i Manuel Calduch Almela (membre d'una coneguda nissaga de farmacèutics locals i destacat botànic), el declarant confessa que tant en una com en l'altra mai es va tractar res d'importància ja que només feien actes rituals que no va entendre mai i que més pareixien un joc.

Manuel Usó Jarque

Va deixar de ser maçó pel novembre de 1928 aconsellat, en confessió, pel sacerdot José M. Avellana (podria ser José Avellana Guinot, sacerdot assassinat després, a l'inici de la Guerra Civil) que li va explicar que la maçoneria estava proscripida per la religió catòlica i ell com a bon catòlic practicant havia d'obeir, a més que en aquells moments estava prohibida i no tenia altra finalitat, segons el declarant, d'aconseguir diners per no se sap què a més de mantenir una colla de malfeiners. Poc després, José Estruch li va proposar reorganitzar la lògia, a la qual cosa es va oposar.

Va ser alcalde republicà des del juny de 1931 fins al febrer de 1936 en representació del Partit Radical. Durant aquest període el governador civil de Castelló, Francisco Escola

⁶ Antonio Broch Manrique en la seua declaració davant la Guàrdia Civil el 7 de juliol de 1939 afirma que l'any 1925 va fundar a Vila-real una lògia maçònica Vicente Chust Martínez (pare) que ocupava el càrrec de grau superior de la maçoneria, s'anomenava Sol Naciente i estaven inscrits Vicente Juan Chust Martínez (fill), Manuel Calduch Almela (a Almassora a hores d'ara), Manuel Usó Jarque, José Martínez Aguilar, Antonio Díaz Estrems, José Herrero Chabrera, Alfonso Saera Canós i Vicente Cercós Carda. Es reunia una o dues vegades al mes al centre instructiu republicà. Al cap dels dos anys va marxar de la dita lògia per no correspondre a les finalitats que ell volia. Diu que també hi havia una altra lògia a Borriana de la qual formaven part Manuel Escuder (comerciant de taronges), un tal Arnau (metge casat amb una filla d'un metge anomenat Fenollosa) i un corredor del citat Escuder. El citat Antonio Broch Manrique morirà poc després a la presó (el 4-11-1939) a causa d'una malaltia agreujada per la seua situació. Expedient sumaríssim núm. 4.225 C, arxiu de la delegació del Ministeri de Defensa, Castelló.

Besaba (també del Partit Radical) li va proposar el seu reingrés a la maçoneria a la qual cosa es va oposar provocant la seua animadversió fins arribar el punt de voler destituir-lo, cosa que no va aconseguir ja que el destituït va ser el governador el maig de 1933.

Durant la Guerra Civil va ser molestat pels milicians i el van empresonar entre l'1 i el 15 d'agost de 1936, després va fugir pels terrats quan van començar els assassinats al poble ja que el perseguien, va marxar a Barcelona on es va amagar. Quan van entrar els revoltats va ser detingut el 28 d'agost de 1938 i va passar a disposició del delegat d'ordre públic i del Jutjat militar lletra G de Castelló, fou alliberat el 7 de maig de 1939 per no haver-hi cap causa motiu de responsabilitat, encara que va tornar a estar detingut entre el 4 i el 30 de setembre de 1939.

Pareix que les autoritats franquistes, concretament el tribunal per a la repressió del comunisme i la maçoneria, es van tornar a fixar en ell a l'octubre de 1942 per no creure's el que havia exposat a la seua declaració, bé per una denúncia, bé per haver aparegut el seu nom en un altre sumari, van començar les diligències judicials per si incorria en algun tipus de responsabilitat per la seua anterior pertinença a la maçoneria. El tribunal que el jutjarà estarà format per personatges molt coneguts com ara el general Andrés Saliquet (un dels generals revoltats el juliol de 1936, capità general de Madrid i president del Consell Suprem de Justícia Militar després de la guerra) que actuava de president o el general Francisco de Borbón com a vocal juntament amb Wenceslao González Oliveros (filòsof i terrorífic primer governador franquista de Barcelona que des de 1940 passà a formar part del tribunal nacional de responsabilitats polítiques) i a Juan José Pradera Ortega (director, en aquell moment, del periòdic *Ya* i amb bones relacions amb els falangistes i amb línia directa amb Franco⁷). En una interlocutòria de 30 de gener de 1943 se'l va declarar processat per la seua pertinença a la maçoneria i haver ocultat en la seua declaració les activitats de la lògia encara que per la seua falta de perillositat es va acordar la seua llibertat condicional. Poc després, a finals de març de 1943, una interlocutòria del jutge especial núm. 2, Tomás Pereda Ituriaga, proposa la pena de reclusió menor i el fiscal demana la inhabilitació. El 27 de maig de 1943 és citat davant del tribunal especial per a la repressió de la maçoneria i el comunisme, presidit pel general Saliquet i amb la participació dels vocals citats més amunt, on torna a declarar, respon a les preguntes del tribunal i del fiscal davant les quals contesta el mateix que ja ha dit i afegeix com a descàrrec que va abjurar de la maçoneria, es va confessar, va permetre processons religioses durant el seu mandat i va estar perseguit pels milicians, va aportar en la seua defensa una sèrie de documents, com ara un certificat de bona conducta de l'alcalde, un altre del delegat local d'informació i investigació de FET de las JONS i un altre del cura arxiprest de Vila-real on demana, en conclusió, l'absolució.

Finalment, el tribunal decideix, segons l'article 8 de la Llei de l'1 de març de 1940,

⁷ Justino Sinova, *La censura de prensa durante el franquismo*, Barcelona, Debolsillo, 2006, p. 58

inhabilitar-lo i separar-lo definitivament de qualsevol càrrec en l'administració de l'Estat, corporacions públiques, entitats subvencionades, empreses concessionàries, gerències i consells d'administració d'empreses. Pocs dies després se li va demanar que informara sobre qualsevol activitat maçònica que coneguera, el mateix dia va contestar que ja havia aportat tot el que recordava a la declaració del sumari, fet que en un escrit posterior acceptarà el tribunal. Com a últim acte administratiu, el tribunal ordena la comunicació de la sentència al tribunal nacional de responsabilitats polítiques, el governador civil de Castelló, el cap provincial de FET de las JONS i el jutge municipal. La maquinària repressiva franquista encara que poc àgil, no oblidava, ja que el desembre de 1952 la Direcció General de Seguretat a Madrid, no sé amb quin motiu, demanarà a la Direcció General de Serveis Documentals a Salamanca els antecedents maçònics, que li enviarà poc després, de Manuel Usó Jarque.

L'11 d'abril de 1945 el tribunal de responsabilitats polítiques li obrí un expedient (núm. 288)⁸ però, curiosament, no consta cap actuació d'aquest. Solament tenim una comunicació del registre central de responsabilitats polítiques de Madrid, amb data 31 d'octubre de 1953, on assenyala que desconeix quina ha estat la resolució que s'ha pres a l'anterior expedient. En la meua opinió, aquest *buit administratiu*, per altra banda típic de la maquinària burocràtica franquista, podria estar relacionat amb algunes actuacions del mateix Manuel Usó Jarque per tal d'evitar els efectes més desagradables de la repressió franquista. En aquest sentit, interprete la donació de 5.500 ptes. (la quantitat més elevada de totes les realitzades) a l'Ajuntament en concepte de préstec reintegrable en concepte d'ajuda al recent constituït consistori franquista l'any 1938⁹. Aquest últim fet el cite sense cap ànim crític ja que, com molts altres en aquest període, no va fer més que intentar salvar la seua vida.

Pascual Cabrera Quemades (1891-1940)

“Es el culpable de todos los males que ha padecido esta provincia durante la dominación roja por la excitación que provocaba en el pueblo”.¹⁰ Aquesta frase lapidària apareix en un dels sumaríssims que podem trobar a l'arxiu de la delegació

⁸ Arxiu Provincial de Castelló

⁹ Acta de la sessió de l'Ajuntament de Vila-real, 16-7-1938. No sols Manuel Usó Jarque va recórrer a aquesta solució, ja que també apareix en aquestes “donacions patriòtiques” altres personalitats polítiques destacades durant el període republicà, però que no havien tingut cap rellevància durant la guerra.

¹⁰ Sumaríssim núm. 2.797-C, delegació del Ministeri de Defensa, Castelló. Al sumaríssim núm. 5.625-C-39, es diu que és “l'autor moral de tots els assassinats de la província”. Curiosament, al mateix sumaríssim 2.756-C-39, Cabrera cita com a avalador a Bautista Pitarch Menero el qual, tanmateix, no dubta en declarar que “és el responsable de tots els mals que han passat al poble”.

Pascual Cabrera Quemades

provincial de defensa i que descriu el grau d'animadversió que va provocar Pascual Cabrera Quemades no sols a Vila-real sinó arreu de la província i que va donar peu als maltractaments que va sofrir en ser detingut així com la condemna a l'última pena. Encara que no és el motiu d'aquesta comunicació puc dir que, en la meua opinió, el motiu d'aquest odi envers Pascual Cabrera Quemades va venir per la visibilitat de la seua activitat pública primer com a cap del moviment obrer socialista a Vila-real, autor teatral de relatiu èxit entre el públic popular de les comarques castellonenques i, finalment, com a autoritat visible durant el conflicte amb els seus comunicats públics. A partir de la postguerra, des del bàndol guanyador

se'l va acusar d'estar darrere com a instigador dels assassinats comesos no sols al poble sinó a d'altres pobles de les rodalies. En alguns sumaríssims, els acusats l'assenyalen com a persona que ha ordenat les detencions però també n'apareixen d'altres on queda palesa la seua impossibilitat de fer res per frenar la dinàmica de violència a la rereguarda per part dels escamots dels milicians arran del cop dels militars el 18 de juliol de 1936.¹¹

En la seua declaració davant de la Guàrdia Civil el mateix Cabrera assenyala que durant la guerra van funcionar tres comitès independents del Consell Municipal que actuaven sense comunicar-se i ell només era president de la Comissió Gestora així el comitè revolucionari el presidia Pascual Saura que era també cap de les milícies, acompanyat per Enrique Renau (*Periculi*), Ortega (que era foraster), Martín (també foraster però resident al poble), Pascual Franch, Serra Fonfría i José Peidró. Posteriorment es va formar un altre presidit per Pascual Franch amb José Arrufat Cortés (secretari), Pascual Reverter Girona (delegat de finances) i va funcionar fins a finals de novembre de 1936 quan van ser dissolts per ordre governativa. És possible que aquesta declaració es va produir en circumstàncies delicades, sota pressió, tortures o amenaces i podria haver estat realitzada per tal d'allunyar al màxim les responsabilitats pels actes violents que es van produir sota control republicà al poble durant la guerra, però també podria dir la seua veritat ja que tenia molt clar el final que li esperava.

¹¹ Pablo Amposta Cabanes declara que "quan van detindre a Pedro Mezquita, l'alcalde Pascual Cabrera es va presentar per a preguntar què passava i el Nini que estava fent la detenció li va dir que se'n anara ja que allò no era cosa seua". Sumaríssim núm. 2.259-C-39, delegació del Ministeri de Defensa, Castelló.

Cal considerar-lo com un dels fundadors de l'agrupació local socialista així com de la UGT i amb gran ascendència sobre la classe obrera per la seua oratòria així com per la seua activitat de caràcter lúdic i instructiu mitjançant la realització d'obres de teatre de temàtica social, tant escrites per ell com per altres, desplegada dins del centre obrer i que, formant un grup de teatre, va passejar per la província. Va ser president de la Gestora Municipal de Vila-real entre febrer de 1936 i febrer de 1937. L'agost de 1938 apareix una denúncia contra ell de part d'Antonio Peset Ferrer davant del delegat d'ordre públic de Granada on diu que va ordenar afusellaments, robatoris, detencions i tota classe de malifetes. La següent notícia que tinc és la notificació de la Guàrdia Civil de Vila-real, signada pel sergent Manuel Beltrán Barreda, que amb data del 22 de juny de 1939 assenyala que està detingut al dipòsit de Vila-real.

Els sumaríssims que fan referència a Pascual Cabrera Quemades són dos el 2.685-C-39 i el 2.756-C-39. El primer parla de la seua participació en l'intent de fugida de la presó de l'església de la Sang a Vila-real, les actuacions del qual comencen el setembre de 1939 i acaben a l'abril de 1940, un mes abans de la seua execució. Per la seua declaració i la d'altres testimonis pareix que li van proposar participar en la fugida de la presó cosa que ell va refusar per considerar-ho molt perillós encara que no va denunciar els possibles fugitius per no agreujar la delicada situació dels companys.

Finalment, el fiscal assegura que no és un acte delictiu ja que només estava en preparació i no li pareix un acte criminal per la qual cosa decideix sobreseure'l.

El segon sumari, el qual conec per una còpia que apareix al sumari anterior amb data del 12-3-1942, on diu que, l'inculpat té 49 anys, espanyol, natural i veí de Vila-real, de filiació marxista ja el 1925, dirigia la paraula a les masses i exaltava introduint-los les seues enverinades doctrines, des de febrer de 1936 era president de la Gestora Municipal i amb el començament de la guerra va ser el portaveu de la revolució. Va instal·lar un altaveu a l'Ajuntament des d'on llançava sarcasmes contra la religió que constituïen un vertader sacrilegi i més quan va ser cremada l'església de Sant Pasqual Baylón, manifestant a imitació de les barbaritats fetes pel poble jueu que també sant Pasqual es podria salvar si existira i tinguera poder de fer miracles. Va exigir quantitats importants de diners a determinades persones. Durant la seua presidència de la gestora van ocórrer al poble tota classe de malifetes que van portar el dol a la ciutat per la quantitat d'assassinats, registres i incendis. En un viatge a Motilla de Palancar (Conca), també va excitar la gent a fer malifetes ja que era un xarraire de masses que provocà el "desbordamiento del caos rojo".

Per tot açò, reunit el Consell de Guerra a Vila-real el 12-12-1939 condemna a l'inculpat a la pena de mort, mitjançant garrot vil. La sentència està signada pel comandant Santos Fernández Uriel, que va actuar com a president, i els vocals, capità Roda Navarro,

capità Calduch Guiral, tinent Enrique Monferrer Esteban i el vocal ponent González Cienfuegos. La sentència va ser aprovada per l'auditor de guerra amb data de 2-1-1940. El cap d'Estat donà poc després el tristament habitual "enterado".

Finalment, apareix el certificat de defunció, signat pel jutge municipal de Castelló, Francisco Segarra García, on diu que va morir a les 5 hores del 21-5-1940 a conseqüència d'hemorràgia produïda per un xicotet projectil, és a dir, afusellat i no per asfíxia que sol ser la denominació de la causa als finats per garrot, també coincideix amb la mateixa causa el certificat de defunció, amb data del 21-5-1940, del metge forense i de la presó, Maximiano Alloza Vidal. Com a complement final, el tribunal regional de responsabilitats polítiques (15-6-1940) rep la notificació del Jutjat Militar F de Castelló on consta la condemna per la qual cosa s'iniciarà l'expedient de responsabilitats polítiques.

Així el 18 de desembre de 1941 s'inicia el citat expedient núm. 6961¹², que acabarà dos mesos després el 14 de febrer de 1942. El jutge encarregat del citat expedient va ser Víctor Núñez Escalona i actuava de secretari Ramón Martín Repollet. Durant la immediata postguerra els comentaris populars, que han durat fins ara, Pascual Cabrera va ser acusat de quedar-se amb quantitats incomputables de diners i joies, aquestes últimes regalades a la seua amant però als informes que l'alcalde Pascual Renau, el cap de la Guàrdia Civil José Gijón Acevedo, el responsable local d'informació de FET Enrique Moreno Cabedo i el cura local Miguel Pedrós tots quatre escriuen i signen que l'inculpat no té cap propietat i que la seua dona, dues filles majors i un fill de 14 anys viuen a Castelló mentre que els altres dos fills estan en batallons de treballadors. Finalment, l'expedient es resol amb el sobreseïment ja que, com és obvi, els seus béns són inferiors a 25.000 ptes., és a dir, les autoritats franquistes s'assabenten que no tenien d'on recaptar diners.

José María Juan Broch (1895-1938)

El número de l'expedient del seu judici sumaríssim és el 532-C-38. La seua detenció es va produir immediatament després de l'entrada de les forces franquistes al poble el mes de juny de 1938¹³. Prompte, al final del mes de juny, es van rebre diverses denúncies que l'acusaven de destruir i fer desaparèixer diversos grups escultòrics religiosos així com de desmantellar edificis religiosos mentre va ser alcalde, per la qual cosa se'l declarà processat i en presó a Vila-real.

¹² Arxiu Provincial de Castelló

¹³ En declaracions fetes per la vídua de Jose María Juan Broch, comentava que en el moment d'assabentar-se i confirmar-se l'entrada dels franquistes al poble va dir a la seua dona que se n'anava a presentar-se davant de les noves autoritats per a respondre del que fera falta.

A la seua declaració, feta a principis de juliol de 1938, diu que té 45 anys i és constructor. Des del 1921 pertanyia al partit socialista, va ser president del sindicat de paletes abans d'integrar-se dins la UGT i des del triomf del Front Popular, el febrer de 1936, va ser regidor i conseller d'Obres Públiques, encara que assenyala encertadament que des de l'inici de la guerra van funcionar conjuntament dos autoritats, el Comitè de Defensa i la Gestora Municipal. Durant aquest període va evitar la destrucció i incendi de la biblioteca dels franciscans així com de diversos harmòniums i altres objectes; sobre el grup escultòric de la Immaculada no sap on està però creu que el van cremar.

José María Juan Broch

Amb la desaparició dels dos organismes i el nomenament d'un nou ajuntament serà nomenat alcalde, en nom de la UGT, des del 7-2-1937 fins el 8-5-1937, càrrec del qual va dimitir per no poder conviure amb la resta de regidors ja que era impossible organitzar una tasca de govern unificada ja que cadascú feia el que volia. Després va ser vicepresident del Consell Municipal des del 25-1-1938 fins a l'entrada dels nacionals.

Va ordenar la recollida d'objectes religiosos que van ser transportats a l'església de la Sang i Major i va dirigir una brigada per a llevar les runes de l'església de Sant Pasqual i capella del Calvari. Durant el seu mandat com a alcalde no sap que es feren actuacions delictives i les detencions les realitzava un grup de milicians denominat Brigada Mòbil. Durant la guerra portava pistola que va lliurar després a Pascual Reverter quan va ser nomenat delegat d'abastiments i amb l'entrada dels franquistes es va presentar a un guarda municipal i li va lliurar una pistola, una escopeta i una canana – cartutxera amb cartutxos; a més va declarar que tenia altres armes en casa i dinamita a un local municipal del carrer dels Desemparats en ser comissionat per l'Ajuntament per a comprar-la i fer refugis contra els bombardejos. La Guàrdia Civil va registrar sa casa i el local municipal del carrer dels Desemparats i van trobar les armes i la dinamita tal com havia dit l'inculpat. Finalment, davant la pregunta de per què va acceptar la responsabilitat de l'Alcaldia, després d'haver-se realitzat tants assassinats, contestà que havia estat sempre afiliat a la UGT i al Partit Socialista i no tenia més remei que acceptar.

Els informes de l'Alcaldia, la Guàrdia Civil i FET de la JONS, van els tres en la mateixa línia, és a dir, que va actuar per a desenrunar els edificis religiosos destruïts i

recuperar les obres d'art religioses que va poder. Políticament va ser fundador de les JSU, cosa que l'inculpat negarà, i va ser alcalde durant un període durant el qual es van fer detencions, encara que la seua conducta moral és bona, inclús la Guàrdia Civil admet que no ha pogut trobar cap càrrec greu contra ell.

Els testimonis van en la mateixa direcció, per una banda, persona políticament compromesa amb el món obrer socialista amb gran ascendència sobre els treballadors a causa de ser un home ponderat i amb talent, seriós i amb la seua forma lenta de parlar.

Per altra banda, tot i no conèixer que participarà directament en actes delictius se li suposa responsabilitat, pel seu càrrec, en aquests. El fiscal¹⁴ en les seues conclusions, coincideix en els mateixos arguments, i demana la pena de mort. El Consell de Guerra¹⁵, a banda dels fets coneguts que el mateix inculpat no amagà, el considera responsable moral dels crims que s'han comés durant la guerra per la qual cosa el condemna a la pena de mort, la qual serà aprovada per l'auditor.¹⁶ Després del vistiplau de Franco¹⁷ serà executat a Vila-real¹⁸ amb un grup d'altres condemnats, els primers *rojos* detinguts al poble després de l'entrada de les tropes franquistes.

Curiosament no ha aparegut el seu expedient del tribunal de responsabilitats polítiques o simplement és que no en va tenir probablement a causa de la celeritat com es va desenvolupar el seu judici sumaríssim, exemple d'allò que és coneix com repressió en calent.

Vicente Costa Cantavella (1899-1941)

“Es el responsable de todo lo que pasó bajo el dominio rojo”. Una altra vegada trobem, dins del mateix sumaríssim, una frase que definirà, com en el cas de Pascual Cabrera, el tipus de justícia que s'administrarà. L'expedient del judici sumaríssim porta el número 2.797-C. La seua detenció es va realitzar en una de les expedicions de falangistes

¹⁴ Carlos Arias, 21-7-1938. No fica el segon cognom però cal la possibilitat que fóra el futur president del govern franquista, Carlos Arias Navarro, el qual es va distingir durant la Guerra Civil per les seues tasques com a fiscal a Màlaga.

¹⁵ El Consell de Guerra, amb data 22-7-1938, va estar presidit pel comandant Santos Fernández Uriel amb l'ajuda dels vocals capità Franco Fernández, capità Lázaro de Medina, capità Tabernilla Oliver i alferes Domínguez García.

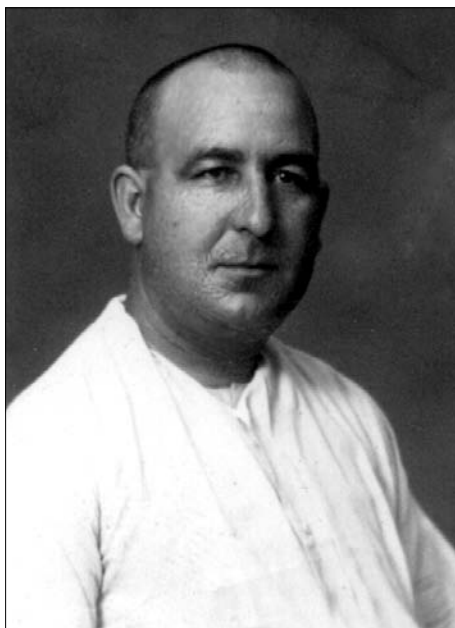
¹⁶ Amb data 27-7-1938

¹⁷ Amb data 16-8-1938, però pareix que s'havia rebut amb anterioritat la notificació telefònica del vistiplau.

¹⁸ El metge de la presó provincial, Maximiano Alloza Vidal, certificarà la mort per afusellament el 10-8-1938, encara que el jutge municipal, Bautista Vilanova Rochera, diu que ha mort l'11-8-1938.

locals que van fer pels dipòsits de detenció i presons de la província de València i Alacant només acabada la guerra, ingressà en la presó el 8-4-1939 denunciat per dos veïns.

En la seua primera declaració, davant de la Guàrdia Civil,¹⁹ diu que el seu malnom és Martino, és llaurador, està casat i és veí del poble, també que a l'agost de 1936 va ser nomenat president del comitè i de la comissió d'incautacions fins novembre del 1936 i va procedir a la incautació de la finca i mobles de Vicente Puchol, Carlos Sarthou Francesch i Maria Latorre Sanchiz. També va ser president de la cooperativa d'exportacions de taronges. El van nomenar alcalde l'abril de 1937²⁰ i va exigir diverses quantitats a la gent de dreta que va invertir en fer refugis i llevar les runes de l'església de Sant Pasqual. Va procedir a la detenció d'unes 50 persones que van ser traslladades a Sogorb i d'allí, algunes, a Ciempozuelos (Madrid). També va detenir tres soldats desertors i els va portar a la guàrdia de control de la carretera de Castelló, ignorant la seua sort.

Vicente Costa Cantavella

Segons els denunciants quan va ser alcalde va requerir a membres de la Dreta Regional que li lliuraren distintes quantitats de diners, va ordenar la detenció d'unes 50 persones de dreta que van portar empresonades al seminari de Sogorb, i va afegir que va aconsellar la realització de la major part d'assassinats comesos.

Els informes preceptius de FET de las JONS, Alcaldia i Guàrdia Civil, coincideixen en la seua militància a la secció de treballadors de la terra de la UGT així com certifiquen la participació en diferents càrrecs municipals com a president del Consell Municipal entre maig de 1937 i gener de 1938, president del Comitè d'Incautacions i de la CLUEF, directiu del sindicat de regs i de la policia rural. També que va propiciar la detenció d'una

¹⁹ Es produeix el 9-4-1939 davant dels habituals, sergent Manuel Beltrán Barreda i guàrdia segon Camilo Ramos Casas.

²⁰ En una certificació del Jutjat que apareix en el mateix sumaríssim diu que va ser gestor municipal entre el 7-2-1937 fins al 8-5-1937; conseller municipal entre 8-5-1937 fins al 14-6-1938 quan van entrar les tropes franquistes. A les actes de la Gestora Municipal, conservades a l'Arxiu Municipal de Vila-real, apareix com a alcalde entre el 8 de maig de 1937 i el 24 de gener de 1938. Del seu entorn familiar encara perdura la trista anècdota sobre el seu anunci a la família del nomenament com a alcalde al qual li van contestar que millor, en els temps que corrien, haver estat nomenat fosser.

cinquantena de persones de dreta que van ser portades empresonades a Sogorb i va tenir relació directa amb l'assassinat del sacerdot José Pascual Nácher.

En una segona declaració el detingut acceptarà la seua participació en els càrrecs de responsabilitat com la Gestora o el comitè d'incautacions però va dir que les detencions de la gent de dreta, a les quals ell es va oposar, van ser ordenades pel delegat provincial d'ordre públic. També va negar qualsevol participació en l'assassinat del sacerdot José Pascual Nácher.

Les declaracions dels testimonis, inclús les d'aquells que el citaran per a avalar-lo, es mostraran molt dures contra ell, passant de la simple acusació de portar pistola, participar en la CLUEF, extorsionar a gent de dreta, ordenar diverses incautacions o estar involucrat en les detencions de gent de dreta que després seria enviada a Sogorb a conseqüència de la qual moriria poc després o la detenció del sacerdot Vicente Albiol Bort i la seua criada María Castelló Alegre que després serien assassinats. A més, FET de las JONS, Alcaldia i Guàrdia Civil refaran els seus informes (quasi idèntics) agreujant-los en el sentit exposat anteriorment.

En conseqüència, el fiscal, el juliol de 1940, com a conclusió de les proves aportades demanarà per a l'acusat la pena de mort. A partir d'ací començaran els desesperats intents, per part de la família i dels amics de l'acusat, de buscar testimonis favorables a aquest que, com hem vist, havien estat absents de tot el procediment pericial de recopilació de proves. Així, aconseguirà abans de l'inici del judici, un grapat de testimonis favorables, els famosos avals, que en aquest cas es tractà de gent de dreta que diuen que van ser ben tractats per l'acusat i que durant la campanya tarongera de 1936-37 va permetre cobrar la major part dels diners per les collites als propietaris.

Tanmateix, l'abril de 1941, el tribunal²¹ el condemnarà a la pena de mort donant com a bones totes les acusacions contra ell i no atenent les circumstàncies que dies després (ja que durant el Consell de Guerra era quasi impossible per a l'acusat o el defensor refutar les acusacions i quan hi havia algun intent en aquest sentit era implacablement tallat pel president del tribunal i manava callar) exposarà l'inculpat una sèrie de puntualitzacions sobre la seua actuació durant la guerra i que resumeix en aquests cinc punts:

1. No va ser fundador del Partit Socialista al poble, ja que aquest es va fundar el 1920 i ell va demanar l'ingrés el 1931, es va donar de baixa poc després per a tornar a causar alta el 1936. Abans del 1931 pertanyia al Cercle de Llauredors.
2. Se li acusa d'haver estat president del Comitè d'Incautacions i realitzar aquestes però el que les ordenava era el Comitè Antifeixista.

²¹ El Consell de Guerra es va realitzar el 24-4-1941 i va estar presidit pel comandant Julio Molo Viar, un altre habitual en la presidència dels sumaríssims.

3. No va existir la CLUEF a Vila-real i la gestió de les taronges la va portar el sindicat UHP per a evitar ingerències estranyes al poble. La gestió va ser sempre correcta, així al final de la guerra hi havia un saldo al seu favor de 118.000 ptes.
4. Va ser alcalde però va dimitir en conèixer la detenció de diversos veïns. Un organisme independent per damunt de l'Ajuntament ordenava les detencions. Segons un personatge anomenat Parra que era de la quinta columna franquista, va contactar amb veïns del poble per a alçar-se quan estigueren prop l'exèrcit franquista. Tanmateix, tots van ser detinguts pels agents del SIM. Ell va anar a protestar davant les autoritats provincials però no li van fer cas i, per això, va dimitir.
5. Sobre la detenció del sacerdot Vicente Taura és molt clar, ja que segons ell és molt fàcil amagar la mala consciència i l'egoisme de certes persones (els familiars del sacerdot) amb la significació política d'altres (la seua). Davant de la peixateria del poble el va cridar Vicente Carda Taura per a dir-li que en sa casa estava el seu oncle sacerdot i que no el volia tenir en sa casa perquè era una responsabilitat i no tenia bones relacions amb ell, i li demanava consell. Li contestà que la consciència de cadascú era la que devia decidir. Acordaren que anirien a ficar-ho en coneixement de l'autoritat i després els van acompanyar agents a la casa per a evitar maltractaments. Fruit de les discrepàncies dins del matrimoni Carda Taurà va ser que la seua dona aconsellà al sacerdot anar-se'n al maset per a després dir als agents on estava el mateix maset on va ser detingut el sacerdot i la criada.

Tota aquesta declaració no valdrà per res ja que la sentència serà ratificada per l'auditor, i es portà a terme l'execució per afusellament un mes després, el 14 de juliol de 1941. Com a trist colofó, mostra del desgavell de la justícia franquista, un altre jutge de Castelló ordenarà, vint dies després de la seua execució, la seua presó preventiva, inclús agafarà testimonis en la seua contra, altra vegada dels mateixos testimonis. Per a rematar el tràgic esperpent, el mateix jutge que l'havia condemnat a mort, dos anys després, demanarà un certificat de defunció d'aquest, segurament per a constatar si la condemna s'havia executat.

Quan s'engega el seu expedient de responsabilitats polítiques, núm. 4.950 amb data 26 de juliol de 1940²², encara estava viu però ja sota jurisdicció militar. El president del tribunal de responsabilitats polítiques era Víctor Núñez Escalona i també apareixen els informes del cap de la Guàrdia Civil, Juan Martínez Tudela; el cap local del servei d'informació de FET, Enrique Moreno Cabedo; l'alcalde Pascual Renau i el cura Miguel

²² Arxiu Provincial de Castelló

Pedros, els quals certifiquen, a banda de la seua implicació en partits d'esquerra i en càrrecs polítics durant la guerra, que els seus béns són propietats rústiques per valor de 8.000 ptes. (4 ha de regadiu en la partida de Madrigal valorades en 6.000 ptes. i 2 ha de regadiu en la partida de Pinella valorades en 2.000 ptes.), la seua dona té 2 ha de regadiu en la partida de Solades valorades en 4.000 ptes., no té cap propietat urbana però sí deutes en forma d'un préstec hipotecari al 6% de 2.500 ptes., un altre préstec de 2.500 ptes. i un altre de 1.000 ptes. de la seua dona. Els informes, com es preceptiu, inclouen el nombre de fills, dos en aquest cas, i la seua activitat laboral i sou en el cas de treballar. Finalment, amb data 8 de març de 1945, es conclou l'expedient amb el sobreseïment d'aquest per no posseir béns superiors a 25.000 ptes.

Pascual Llop Manrique (1888-?)

El sumaríssim on apareix té com a número d'expedient el 2.797-C-39, que va ser un expedient múltiple ja que, com en el cas de Vicente Costa, la seua detenció es va produir mitjançant els escamots de falangistes locals que es desplaçaven als depòsits de detinguts o presons de les zones ocupades els darrers mesos de la guerra, com podien ser les províncies de València o Alacant, prèvia informació de les autoritats locals que feien les primeres identificacions. L'expedient abastarà, per tant, a totes les persones que van ser arrestades en la citada expedició, en total unes vuit. El seu ingrés en presó es produeix el 8-4-1939, un dia després que fóra interrogat per la Guàrdia Civil on se'l acusa d'haver estat alcalde des del 25 de gener de 1938 fins a l'arribada de les forces franquistes, president d'Izquierda Republicana a més d'estar relacionat amb el SIM, el servei d'informació militar republicà (no confondre amb el franquista que portava el mateix nom), i durant el seu mandat es van demanar diners i fer detencions de persones de dreta.

Els informes preceptius de la Guàrdia Civil, Alcaldia i FET de las JONS, fets a finals d'abril de 1939, aniran en la mateixa línia que l'anterior atestat: antireligiós, pertany a Izquierda Republicana i UGT, propagandista d'esquerrres, va ser alcalde i durant el seu mandat es va exigir diners i es va produir la detenció de persones de dreta a més de ser confident del SIM. L'informe dels falangistes anirà més enllà i l'acusarà de ser responsable i inductor d'assassinats i incendis, una acusació que podríem considerar estàndard en el cas d'un alcalde o regidor republicà durant la guerra.

Pareix que en el primer atestat no el van deixar parlar força, ja que en la seua declaració el 20 de maig de 1939 assenyalava que no va ser president d'Izquierda Republicana, tot i que estava afiliat a aquest partit des de 1932, sinó cap del centre instructiu d'Unión Republicana. Durant el seu mandat no es van fer cap incautació ni delictes i no va ser

confident del SIM, pel que fa a les detencions de gent de dreta es van fer per ordre del comissari d'un grup de transmissions que estava a Vila-real i del govern civil.

Les declaracions de particulars que es va adjuntar al sumaríssim comencen amb una persona que va demanar el mateix inculpat com a aval²³, tot i que no pareixen massa favorables ja que diu que va ser un gran defensor del Front Popular i va ocupar diversos càrrecs: president d'Izquierda Republicana, membre del comitè de sang, membre de la Gestora Municipal i president del consell, membre secret del SIM. També afegeix que té un caràcter hipòcrita i sense vergonya ja que donava esperances als familiars dels presoners de dreta i després els maltractava en combinació del SIM a més de propagandista d'esquerres i malparlat contra l'exèrcit de Franco. La segona declaració fa referència a la seua responsabilitat en les detencions i en l'assassinat d'un familiar tant del declarant com de l'inculpat.

Ja al febrer de 1940 es tanca la primera part de declaracions i el fiscal emet la seua proposta de pena que és, com no podia ser altra, la pena de mort. Tanmateix, pareix que les coses no estaven tan clares ja que no tenim més notícies del cas fins que l'agost de 1941 el jutge Eusebio Villaverde decreta la presó preventiva. Com havia passat en altres casos, alguna circumstància havia evitat un ràpid desenllaç davant d'un escamot d'afusellament. Molt segurament es tractava de l'aportació de noves proves i avals en quantitat i de qualitat necessària per aconseguir aturar la rutina processal franquista i capgirar-la en un sentit menys violent. Tanmateix, en el període posterior entre 1941 i 1944 quan es produirà la sentència definitiva serà un continu estira i arronsa en les declaracions ja que si l'acusat aconseguirà declaracions favorables els elements de la dreta local intentaràn augmentar la càrrega dels delictes. És curiosa una nova declaració conjunta de l'Alcaldia, Guàrdia Civil i FET de las JONS²⁴ on rectifiquen part de les acusacions anteriors i desmenteixen la seua participació en comitè a l'inici de la guerra i no es pot concretar que va pertànyer al SIM encara que, pareix que per a justificar la seua detenció diuen que durant el seu mandant van ser empresonats 42 o 43 persones de dreta i obligades a fer treballs entre elles citen el cas de Manuel Candau que va morir als dos o tres dies de l'entrada dels rebels al poble. En un nou informe del partit falangista,²⁵ tot indicant que era "socialista de tota la vida" també assenyalen que tenen certificats de persones afiliades a FET de las JONS que diuen que les va afavorir en allò que va poder.

Finalment amb data del 21-6-1944, més de cinc anys després d'estar pres i de presó

²³ Es tracta de la declaració amb data del 3-6-1939, de José M. López Ayet, germà d'un assassinat durant el període republicà de la guerra i aleshores cap de la Policia Local de Vila-real, de trist record per als empresonats polítics.

²⁴ Té data del 28-8-1941 i està signada per l'alcalde Pascual Renau, el comandant local de la Guàrdia Civil José Gijón i el cap local de FET de las JONS Vicente Peris Nacher.

²⁵ Amb data del 8-10-1943

preventiva, es produeix el judici²⁶ i la sentència és de 15 anys de presó. Tanmateix el 25 d'agost de 1944 se li concedeix la condició de presó atenuada que li permetia residir en el seu domicili encara que havia de presentar-se regularment a la caserna de la Guàrdia Civil. El 16 de desembre de 1945 rebrà la llibertat condicional que augmentava un poc més l'abast legal de les seues possibilitats de desplaçament. Finalment, el 3 d'abril de 1954, es considerava que havia liquidat la seua condemna i se li concedia el llicenciament definitiu i el mateix encausat signarà la notificació del seu alliberament amb data del 30 d'abril de 1954 on també apareix la seua empremta dactiloscòpica.

Abans que es resolga el seu sumaríssim, se li incoa el preceptiu expedient, núm. 6.419²⁷, per responsabilitats polítiques ja que comença l'1 de maig de 1943, el qual presidiran, un darrere de l'altre, els jutges José Blanes Pérez i Miguel Serrano Gómez-Vallejo. Els informes del cap de la Guàrdia Civil (Eugenio ¿S.?), l'alcalde José Pascual Balaguer Avellana i el cura Miguel Pedrós certifiquen, a banda de la seua participació política en organitzacions d'esquerrres i càrrecs institucionals durant la Segona República i la Guerra Civil, certifiquen que és propietari de dues cases (carrer d'Onda, 72 i 74) valorades pels perits en 16.000 ptes.²⁸, 6 ha de secà al terme d'Almassora, deutes per valor de 5.000 ptes. i tres fills de família. Finalment, el 15 de novembre de 1943 s'acorda el sobreseïment de l'expedient per no tenir béns per valor superior a 25.000 ptes.

Conclusions

Com hem pogut veure en la recreació dels expedients judicials dels cinc alcaldes republicans de Vila-real, la màquina repressiva es va comportar de forma molt diversa. La meua opinió és que, a banda de les consideracions generals respecte als delictes a perseguir i les seues condemnes respectives les quals estaven regulades, encara que tardanament moltes vegades, va existir una actuació bastant arbitrària relacionada amb la possibilitat o no de trobar persones, del major pedigrí franquista possible, que testimoniaran a favor dels inculpats bé negant la seua participació en els fets pels quals eren acusats (les menys), bé testimoniant la seua bona conducta.

Els responsables de la repressió franquista només entrats a Vila-real ja declaraven que tots els dirigents així com els assassins havien fugit i que només s'havien quedat

²⁶ El judici va estar presidit pel coronel Alfonso Cachavera Santadomingo, els vocals eren Orríos Fortea, Abego García, Igual Ventura i Bover Cruaños. Havia actuat com a fiscal el capità auditor honorífic del cos jurídic militar, Juan Antonio Altés Salafranca.

²⁷ Arxiu Provincial de Castelló

²⁸ En el cas de discrepància, escandalosa i tendenciosa, entre la valoració de l'inculpat i dels informes, el jutge nomenava perits independents per a valorar les propietats. Ací el cap de la Guàrdia Civil valorava les cases en 25.000 ptes. mentre que l'acusat només en 6.000 ptes.

aquells que pensaven que no tindrien confirmació els seus crims²⁹. Tanmateix l'actuació contra els màxims responsables republicans de Vila-real va ser molt diferent atenent a les circumstàncies citades més amunt.

El fet d'haver pertangut a la maçoneria haguera pogut ser fatal per a Manuel Usó Jarque, tanmateix va jugar al seu favor els excel·lents avals aportats com a home d'ordre i religiós així com haver estat perseguit pels *rojos*. Açò farà que resultà el millor ben parat dels cinc amb la inhabilitació per a ocupar càrrecs públics i de direcció. Comparat amb la resta només va ser una simple estirada d'orelles.

Pel que fa a Pascual Cabrera Quemades, el cas és totalment el contrari, no va haver ningú que alcés una veu al seu favor, tot al contrari a banda de ser apallissat públicament, com ha recollit la memòria oral, va ser considerat el responsable ideològic de tots els actes violents que es van produir al poble a causa de l'inici de la guerra. Crec que el factor decisiu per aquesta darrera consideració és el fet d'haver-se distingit públicament com el cap de l'esquerra al poble des de feia temps, al qual podríem afegir la seua trajectòria com autor teatral amb obres de caràcter social. En aquest cas, no tenien cap importància si havia participat directament o indirectament en els fets o que alguns testimoniaren que havia intentat evitar algunes malifetes. L'aplicació de la justícia serà formal i ràpida.

Com en les narracions novel·lesques diríem que José M. Juan Broch estava en el lloc equivocat en el moment equivocat. Va tenir la malíssima idea de presentar-se a l'exèrcit vencedor només ocupat el poble. Les ànsies de revenja immediata, que descriuen els testimonis presencials, dels partidaris del bàndol franquista faran la resta i serà ràpidament jutjat i executat, encara que hauríem de dir que ja estava executat quan va ser jutjat. No valdran per a res les consideracions morals favorables sobre l'acusat per part d'algunes autoritats.

Per a Vicente Costa Cantavella va ser decisiva la necessitat de buscar un responsable a la mala consciència dels familiars d'una víctima de la repressió en la reraguarda republicana, com es pot esbrinar tant de la declaració de l'inculpat com dels parents del sacerdot assassinat. La seua filiació política i el càrrec que havia exercit faran la resta.

Finalment, Pascual Llop Manrique pareixia no tenir cap possibilitat ja que les circumstàncies jugaven en la seua contra: filiació política d'esquerreres de tota la vida, càrrec de la més alta representació local i declaracions individuals contràries encara que no massa concretes. Tanmateix, tot pareix, que els seus familiars i amics es van mobilitzar de la manera més encertada buscant els avals necessaris que van fer arribar en lloc i forma adequada als membres de tribunal. Un altre factor jugarà al seu favor, el

²⁹ Afirmació feta, el 16-7-1938, per l'alferes honorífic del cos jurídic militar, Francisco Sánchez Marco, al sumaríssim núm. 532-C-38 sobre José M. Juan Broch.

pas del temps que farà allargar el procés (la sentència es va donar tot just després del desembarcament de Normandia) fins a l'inici de la desfeta nazifeixista a la Segona Guerra Mundial que va afavorir la disminució de la repressió del règim de Franco, en la seua forma més sistemàticament violenta.

Arribats a aquest punt tornem a la pregunta inicial, és açò justícia o revenja? Les relacions personals, bones o dolentes, amb elements significatius del bàndol vencedor seran també un factor decisiu a l'hora de decidir el destí d'un inculpat, així com la major o menor presència pública d'aquest. En molts casos, com el de Vila-real, només reconeixem aquests factors amb un altre com és la consideració d'una simple compensació pels caiguts del bàndol vencedor, tant donava si havien estat assassinats al terme, sota el govern republicà, com els ocasionats als llunyans fronts de guerra.

Tal com s'analitza de forma detallada cada cas concret de la repressió tot indica que l'arbitrarietat va ser la norma comuna en la pràctica judicial franquista, com per altra banda i de forma vetllada, van admetre les mateixes autoritats franquistes.³⁰ Per tant, un dels objectius més evidents de la repressió serà la revenja.

³⁰ L'Ordre circular del 25 de gener de 1940 manava crear a cada província una comissió de revisió de penes a més de donar instruccions per a coordinar l'aplicació de les mateixes penes en casos similars. És molt interessant, pel que fa a la casuística, les formes i la finalitat de la repressió franquista, el llibre de J. Corbalán, *Justícia, no venjança. Els executats pel franquisme a Barcelona (1939-1956)*, Valls, Ed. Cossetània, 2008.

3

■ Domingo J. Font Pitarch

■ Antoni Pitarch Font

MEMORIAL DEMOCRÀTIC

REFLEXIONS SOBRE LA GUERRA CIVIL, LA DICTADURA I LA PERVIVÈNCIA DE RESTES URBANES DEL FRANQUISME

Memorial democràtic. Reflexions sobre la Guerra Civil, la dictadura i la pervivència de restes urbanes del franquisme

Algunes consideracions prèvies

Amb aquest treball d'investigació volem posar de relleu que a Vila-real queda molt poca simbologia franquista a l'espai públic, però en queda. La major part dels elements existents corresponen a la tipologia de plaques d'habitatge, així com el nom d'algun carrer, sobretot el dedicat a l'**aviador Franco** el 1926 per les seues habilitats com a pilot d'aviació, però considerem que se li hauria de retirar aquest honor perquè, posteriorment, va acabar al costat del seu germà –Francisco Franco Bahamonde– tot ocupant durant la Guerra Civil la direcció de les operacions aèries contra tota la costa mediterrània i, per tant, també contra Vila-real. **Ramon Franco Bahamonde** que va destacar més com a expert pilot aeri que com a militar, compta amb una biografia repleta d'aventures ideològiques i personals com a militant del republicanisme i de l'esquerra, però al gener de 1937, es va establir a Pollença (Illes Balears) com a cap de la zona aèria dels nacionals, encara que amb un mandat molt breu –sobre l'**Aviazione Legionaria Italiana**–, a causa de la seua mort en estranyes circumstàncies quan es dirigia a bombardejar València en un dels hidroavions del seu comandament (el 28 d'octubre de 1938). També hi ha d'altres noms de carrers dedicats pels vencedors a personatges d'ideologia carlista conservadora com ara **Zumalacárregui** o **Vázquez de Mella** que, en principi, no van tenir cap relació amb la Guerra Civil del 1936 (ja que havien faltat molt abans) encara que avui no presentarien cap mèrit de justificació biogràfica, ni ideològica per merèixer aquest reconeixement.

A més, qualsevol ciutat amb aspiracions de projectar-se cap al futur, en aquesta aldea globalitzada, ha d'apostar per optimitzar i posar en valor els recursos locals. Si parlem de militars, potser el general **Bono** o el coronel **Eixea** s'ho mereixen molt més que el germà del dictador, i no per pertànyer a un bàndol o a un altre, sinó, sobretot, per la seua condició genètica de vila-realencs. Sobre la toponímia urbana també s'hauria de redactar un llibre d'estil consensuat (noms de polítics, no cap, només els d'aquells vila-realencs que ocupen les més altes magistratures siguen del color partidista o ideològic que siguen; noms de militars, el mateix, és a dir, tampoc, però sí a personatges com els esmentats abans: **Bono** i **Eixea**).

Carrer de l'Aviador Franco

La Llei de la memòria històrica aprovada a l'octubre de 2007 també té l'inconvenient de la manca de consens entre les principals forces polítiques, com moltes altres aprovades pel Parlament espanyol que són derogades amb el canvi de signe polític, la qual cosa quasi sempre aporta més polèmica que accions en positiu per digerir, en aquest cas, una guerra fratricida que al terme de Vila-real va acabar al juny de 1938, és a dir, fa quasi 75 anys i, per tant, cada vegada queden menys testimonis vius dels fets.

La Llei de la memòria històrica aprovada per la ponència del Congrés obliga ajuntaments, institucions i particulars a retirar els símbols franquistes i d'exaltació de la Guerra Civil, i faculta les administracions públiques per a retirar subvencions i ajudes si no ho fan. La ponència de la Comissió Constitucional encarregada d'informar sobre aquest projecte va acordar majoritàriament elevar a la comissió un text proposat pel **PSOE**. El document va comptar amb el vistiplau de tots els ponents, **amb excepció dels representants del PP**, que van rebutjar frontalment el seu contingut, i **d'ERC** que la considerarà insuficient (per la qual cosa, va abstenir-se sense oposar-se a la seua tramitació).

La Llei de la memòria històrica, actualment en vigor, estableix un pla d'actuació sobre la retirada dels símbols de la Guerra Civil i del franquisme (Llei 52/2007, de 26 de desembre, **por la que se reconocen y amplían derechos y se establecen medidas en favor de quienes padecieron persecución o violencia durante la Guerra Civil y la Dictadura**) que consisteix en el següent:

PRIMER.- D'una banda, cada administració pública, en l'àmbit de les seues competències, prendrà les mesures adients per tal de retirar els escuts, insígnies, plaques i altres objectes o mencions commemoratives d'exaltació, personal o col·lectiva, de la sublevació militar, de la Guerra Civil i de la repressió de la dictadura.

En aquest sentit, l'Ajuntament de Vila-real és el responsable de la retirada dels símbols que hi haja als edificis de titularitat municipal, carrers, places, parcs i jardins. Respecte d'aquells que estiguen situats en edificis de titularitat d'altres administracions, seran aquestes les responsables d'executar-ho i, cas de no fer-ho, se'ls podrà retirar les subvencions i ajudes públiques.

Emblema de Falange al carrer de Josep Ramon Batalla

SEGON.- No els serà d'aplicació i per tant no caldrà retirar aquells elements que siguin d'estricta record privat, sense exaltació de cap dels dos bàndols, o per raons artístiques, arquitectòniques o artísticoreligioses protegides per llei. Segons això, s'haurà de realitzar un estudi de cada situació i determinar quins no es podran retirar i per quines causes.

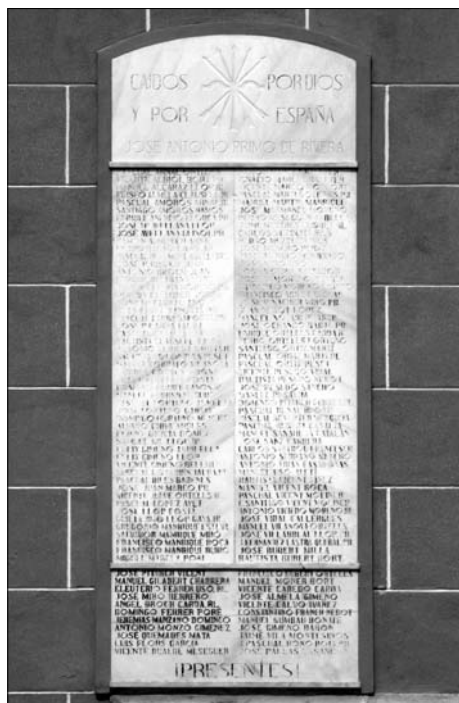
TERCER.- Amb caràcter previ al que s'estableix a l'apartat anterior, l'Administració de l'Estat col·laborarà amb les comunitats autònomes i administracions locals, per tal de realitzar un catàleg, per tal de determinar l'aplicació de la Llei en relació a l'apartat segon.

QUART.- Respecte dels privats, són ells els que han d'adequar la seua actuació als principis de la Llei i cas de no fer-ho se'ls podrà retirar les subvencions i ajudes públiques.

CINQUÉ.- El Govern ha de dictar un reglament d'execució de la Llei.

Sobre la Guerra Civil i els bombardejos de Vila-real

A finals de maig de 2010, vam tenir l'oportunitat de presentar en societat el Premi d'Assaig 2009 del Certamen Literari Ciutat de Vila-real a la plaça Major, dins dels actes programats amb motiu de la Fira del Llibre. L'obra, que porta per títol ***Els bombardejos de Vila-real durant la Guerra Civil (1937-39)*** va ser presentada al Certamen Literari sota el lema **Memorial Democràtic** (que ens va semblar una denominació molt més encertada que la de memòria històrica) i va ser fruit d'un treball d'arxiu, d'investigació i de redacció de molt de temps i molts viatges, però també de la col·laboració de molts amics i familiars.

Làpida franquista de l'arxiprestal

Moltes vegades ens han definit la història, simplement, com l'estudi del passat, però la Història -amb majúscules- és alguna cosa més, és a dir, no parlem d'història local, nacional o internacional, hem de parlar d'història total, d'història global. Els avions que bombardejaven Vila-real havien arribat des de diversos punts d'Europa i del món, com ara d'Itàlia (l'Aviazione Legionaria Italiana), d'Alemanya (Legió Còndor) o de la URSS...

Per tant, no podem emmarcar l'obra, únicament, en el context de l'anomenada *història local*... La Història, a més de l'estudi del passat, és un instrument intel·lectual molt útil per analitzar el present i, el que és més important, per encarar el futur amb esperança.

La història té un clar paral·lelisme amb la modalitat esportiva del salt de longitud: un atleta que tracte de saltar des de la mateixa ratlla inicial no pot anar molt lluny; en canvi, tal com va allunyant-se, és a dir, endarrerint-se respecte de la ratlla inicial, més impuls agafa per acabar realitzant un bon salt endavant... Un clar exemple d'açò el tenim amb l'estudi de la Guerra Civil espanyola, ja que fins ben entrada la dècada dels noranta (1990) -del segle passat- no s'ha arribat a desclassificar tota la documentació que requereix un estudi historiogràfic objectiu sobre la Guerra Civil o qualsevol dels seus aspectes més importants. Per tant, quants més anys passen, s'hauria de rebaixar l'apassionament maniqueista per justificar els comportaments concrets d'un o l'altre bàndol, perquè els historiadors tenim a l'abast molts més elements de judici per abastar un relat desapassionat, tot i reconèixer -com hem fet en aquest estudi- el valor de la història oral, és a dir, de les vivències d'aquelles xiquetes i aquells xiquets vila-realencs als que els sobtà el primer soroll d'una alarma, el brunzir de les *paves* pel blau cel de la vila, l'esclat reiterat de la metralla o la mascletada d'un bombardeig.

Al respecte del tema, resulta convenient precisar i matisar algunes dades sobre les característiques dels bombardejos sobre Vila-real, i les comarques de la Plana, que ens ajudaran a entendre millor tot allò que va passar. Així, en primer lloc, es poden assenyalar tres fases d'atacs aeris sobre la nostra ciutat, amb marcades diferències entre elles. La primera s'inicia al mes de març de 1937, una vegada que han quedat fixats

els fronts, i s'estén fins a un any més tard. Aquest període es caracteritza per uns bombardejos, més o menys sistemàtics, realitzats per la força aèria de la badia de Pollença (principalment l'Aviació Legionària Italiana), els quals tenien la pretensió de destruir objectius d'interès militar, és a dir, vies de comunicació per carretera, vies fèrries, ports, instal·lacions fabrils, dipòsits d'armament, defenses antiaèries, etc.

La segona etapa és més curta, però molt més destructiva, perquè els bombardejos es realitzen sobre les ciutats de manera indiscriminada. Aproximadament, comença al mes d'abril de 1938 i finalitza a mitjan juny. És quan la Legió Còndor, amb el suport puntual de l'aviació italiana, adquireix tot el protagonisme. Això es va deure al fet que, quan les tropes franquistes

arriben a les poblacions tarragonines del sud, la força alemanya trasllada els seus avions a l'aeròdrom de la Sénia. Des d'ací, van donar suport a l'ofensiva terrestre dels nacionals dins de la nostra província, amb cruels i contundents atacs que pretenien debilitar i castigar tota la reraguarda republicana.

L'última fase és la menys intensa i rellevant, ja que comprén els comptats bombardejos que va realitzar l'aviació de l'Exèrcit Popular de la República, portats a terme amb projectils de moltíssima menor càrrega destructiva, entre la segona quinzena del mes de juny de 1938 i el final de la guerra, nou mesos més tard.

Pel que fa a l'acció del bombardeig com a tal, també es poden distingir dos tipus d'actuacions de l'aviació feixista. D'una banda, la planificada i prevista, que responia a un pla d'acció previ; d'una altra, la imprevista i casual, que es donava quan un bombarder, davant de l'amenaça dels caces republicans, deixava caure els projectils sobre objectius no predeterminats, amb la qual cosa es modificaven els propòsits inicials. Tot i això, la superioritat de l'aviació rebel sobre la dels republicans va fer que proliferaren més els atacs premeditats.

Per últim, i després de l'estudi que hem presentat, s'hauria de reflexionar al voltant de la toponímia i dels noms dels carrers de la nostra ciutat –encara que aquesta reivindicació

Portada d'El Mediterráneo 2-4-1939 AMC

Llibre *Els bombardejos de Vila-real durant la Guerra Civil (1937-1939)*

no la vam fer al llibre d'assaig, perquè no corresponia- ja que està demostrat que un dels dirigents dels bombardejos sobre Vila-real, i sobre tota la costa mediterrània, encara té un carrer dedicat a la nostra ciutat: canviem el nom **d'Aviador Franco** per qualsevol altre, és a dir, pel de general **Bono**, pel de coronel **Eixia** o pel de mossén **Serafi Sorribes**, però és hora de retirar-li aquest honor a un militar que participà en els bombardejos contra els vila-realencs.

Restes urbanes del franquisme a Vila-real

Des del seu inici, el franquisme va fer servir les tècniques de propaganda més modernes del moment, de conformitat amb el feixisme italià i el nazisme alemany. Per això, amb l'objectiu d'identificar visualment el règim, les institucions i les persones afins, van recórrer a un ampli conjunt de símbols com a referent.

Tota aquesta parafernàlia simbòlica es va originar durant la Guerra Civil, aprofitant la de Falange espanyola, la dels requetés carlins i la de l'Exèrcit; i va continuar utilitzant-se durant tota la dictadura. Així, entre d'altres elements simbòlics, van ser freqüents les banderes i les insígnies amb l'escut de l'àguila; l'emblema de Falange; els estendards, els guions i els escuts amb la imatge de Franco –fins i tot estampades a les parets per “celebrar l'alliberament de les ciutats pels nacionals”, les estàtues del dictador, les plaques als *Caídos por Dios y por España*, el nomenclàtor dels carrers, els monuments commemoratius, etc.

Amb l'arribada de la Transició i, posteriorment, del sistema democràtic, va començar de forma progressiva la retirada d'aquests símbols i de la substitució del nom de les vies públiques. No obstant, més de trenta anys després de la mort de Franco molta d'aquella simbologia encara és present en l'actualitat, tot i que són moltíssims els ciutadans que ni van viure la dictadura, ni va conèixer el dictador.

Per tal de corregir aquesta situació, com hem comentat abans, el 31 d'octubre de 2007, el Congrés dels Diputats va aprovar la Llei de la memòria històrica, que estableix la retirada d'aquests símbols i que obliga les institucions públiques a traure els objectes que recorden el colp militar de 1936, la Guerra Civil o la dictadura.

Estiu 1938. Vila-real sota el domini militar franquista APA

A la nostra ciutat, la implantació dels valors democràtics va suposar el canvi de nom de places i carrers que a la postguerra es van dedicar als personatges més destacats del règim; a més de reemplaçar la dedicatòria de l'escultura ubicada a la plaça d'Escultor Ortells (originàriament anomenada *Cruz de los Caídos*) per una altra que fa referència a tots els vila-realencs morts en totes les guerres. Tot i això, encara es poden trobar nombrosos testimonis d'aquell passat al nucli urbà. Podem destacar-ne tres: la làpida de l'església Arxiprestal dedicada als caiguts, l'emblema de Falange en moltes cases i el nom d'alguns carrers.

A la façana principal de l'església Arxiprestal es pot veure la placa als *Caídos por Dios y por España*. D'acord amb el que es va fer a l'exterior de la majoria de les esglésies de nombrosos pobles i ciutats, es va posar una inscripció de marbre amb la llista de les víctimes de la repressió republicana durant la Guerra Civil, juntament amb l'emblema de Falange, el nom del seu cap i la llegenda *¡Presentes!* rematant la part inferior de la làpida.

Molt abundants són els emblemes de Falange que es poden trobar en nombroses cases i edificis particulars. Es tracta de plaquetes (tot i que al carrer de Josep Ramon Batalla se'n pot trobar una de grans dimensions) ubicades dalt de la numeració de l'immoble que feien referència a què la casa era de protecció oficial (VPO) i s'havia acollit als avantatges que ofería el règim, que aprofitava al màxim la maquinària propagandística.

Què podem fer amb tots aquests elements? Evidentment, inventariar-los i custodiar-los fins el dia que Vila-real tinga un digne museu sobre història de la ciutat que,

ara mateix, és del tot impossible per les actuals circumstàncies de crisi econòmica a la qual hem contribuït tots, en major o menor mesura, polítics de tots els colors i ciutadans. Però també entre tots, hem de fer de la història un **memorial democràtic**, és a dir, convertir l'estudi del passat -dels seus encerts i dels seus errors-, en una llavor de cultura, en un ren de valor afegit, en un perpal per alçar el present i per encarar el futur amb tolerància, un futur que no és altre que el d'una societat democràtica del coneixement i de l'esperança en els més joves.

4

Santiago Vilanova Añó

PERSPECTIVES ECONÒMIQUES I DEMOGRÀFIQUES DE VILA-REAL I DE LA PLANA (2011-2015)

Perspectives econòmiques i demogràfiques de Vila-real i de la Plana (2011-2015)

Aquest és el text de la conferència impartida el 27 de gener del 2011, en la sala de teatre Els XIII, dintre del cicle de “Conferències sobre economia” que va programar el Casal Jaume I d’Acció Cultural del País Valencià i la Regidoria de Foment Econòmic i la de Normalització Lingüística i Tradicions de l’Ajuntament de Vila-real.

INTRODUCCIÓ: Una crisi que es veia venir

En el primer trimestre del 2008 (moment en el qual ZP va guanyar per segona vegada les eleccions), un periodista americà, Joe Bageant, escrivia en un llibre que en espanyol va publicar l’editorial Los libros del Lince i que porta per títol *Crónicas de la América Profunda* (1) el següent:

“cuando se acabe el boom, cuando la venta de hipotecas ya no tenga en qué apoyarse, quedará por pagar una deuda del copón”.

En un estil absolutament comprensible i planer, com és típic de la literatura periodística ianqui, Bageant es dedicava a analitzar, en aquestes “cròniques de la Amèrica profunda”, allò que passava els anys 2006 i 2007 en un lloc de Virgínia Occidental anomenat Winchester. Allí explicava que les famílies americanes que demanaven crèdits eren “alguna cosa més que pobres” “ja que ser pobre equival a no tenir res, mentre que tenir un deute de centenars de milers de dòlars i sense la més mínima possibilitat de pagar-ho en vida, equival a tenir menys que res”. Eren, recordeu, les anomenades hipoteques *subprime*, o hipoteques d’alt risc.

El 30 de novembre del 2008, pocs dies després que Barack Obama guanyara les eleccions, Paul Krugman es preguntava en un article que va publicar *El País* (2): “Per què desestimaren tants observadors els signes inequívocs d’una bombolla immobiliària?”. Ell mateix acabava amb la conclusió que, en època de bonança, ningú és capaç de fer de pardal de mal averany.

En aquelles mateixes dates, al davant de ma casa es posaven en venda més de quatre-centes places de garatge i ningú no les comprava. Ningú? La veritat és que l’empresa

Asterita, que gestionava la venda d'aquelles places i que després va marxar d'aquí amb un deute de mil dimonis amb la constructora Dragados, en va aconseguir col·locar vint-i-dues. Jo ho conec ben bé, ja que era un d'ells. Era evident que el crèdit solvent, el crèdit capaç de ser retornat amb normalitat als bancs, s'havia esgotat en aquell moment. Encara ara el pàrquing en qüestió està aturat i sense cap plaça de garatge col·locada!

Us demanareu i amb raó: per quin motiu parle aquí i ara de Winchester a Virgínia Occidental i de Krugman i de Vila-real i de tot plegat? No cal que us ho explique: ens trobem davant d'una crisi d'abast global i allò que m'interessa en aquesta xarrada és veure com "allò local" i "allò global" s'interrelacionen de manera que ens arriben a afectar a tots.

Però m'afanyaré a afegir una cosa: aquella branca de la producció en la qual nosaltres ens hem especialitzat, la ceràmica, serveix exclusivament per a fer un producte que es queda fix en un territori determinat: els edificis. Quan hom produeix, com és el cas, una superproducció d'habitatge, d'edificis, aquests romanen quietes per sempre més en un lloc determinat i si aquest lloc es diu la Plana o es diu el litoral mediterrani el panyo que tens en el telar és de difícil solució.

Torne però a les paraules inicials de Bageant: "quan acabe el boom, quan la venda d'hipoteques ja no tinga en què recolzar-se, restarà per pagar un deute del copó". I en això estem.

L'ATUR: L'indicador més gran de la crisi

El nivell d'atur és, sens dubte, l'indicador més clar de la crisi econòmica que estem patint, però no pas l'únic. El nombre de perceptors de rendes per cada cotitzant n'és un altre dels indicadors i, a la província de Castelló, és dels més alts de tot l'Estat (vegeu *Mediterráneo* 15/6/11).

Un altre podria ésser-ne la quantitat immensa de *es lloga, es ven* que apareixen per tot arreu; però encara us en donaré dos més: els propietaris d'una tenda de productes d'alimentació d'ací de la localitat, que pertany a una cadena important catalana, em deien "el tiquet mitjà de compra, per cada operació individual efectuada, ens ha baixat de 14 euros a menys de vuit en tres anys" i parlem d'aliments, compte!

I encara un altre: segons la mateixa memòria de la Caixa Rural local, el nivell dels dipòsits al llarg de 2010 va baixar en 18 milions d'euros (la qual cosa per a una entitat local i petiteta és una davallada importantíssima) (3). Ja veurem durant el 2011 com han evolucionat els comptes de l'entitat. En podríem posar més d'exemples, però no cal.

Tornem, però, a l'atur. L'evolució de l'atur en l'àmbit local, de les persones enregistrades al SERVEF, és el que ara us presente:

QUADRE I

Aturats a Vila-real entre desembre de 2007 i desembre de 2011

Data	Aturats	Increment
Desembre 2007	1.758	100
Desembre 2008	3.691	210
Desembre 2009	5.757	326
Desembre 2010	5.544	315
Desembre 2011	5.491	310

Font: SERVEF. Estadístiques. Elaboració pròpia

Com podeu observar, l'ajust del món productiu es fa els anys 2008 i el 2009, de manera que durant el 2010 la situació de l'atur millora un poc i durant el 2011 torna a baixar l'atur tot i que moderadament. Després explicarem el perquè. La pujada més forta es produeix al mes d'abril del 2010, quan el nivell d'atur arriba a les 6.388 persones. Veure les dades de l'annex.

Com no podia ser d'una altra manera, la realitat en tot el districte ceràmic de la Plana és la mateixa. Així, l'evolució entre el 2005 i el 2011 és la següent en els pobles que hem analitzat i que són l'Alcora, Borriana, Castelló, Nules, Onda i Vila-real

QUADRE II

Aturats en les localitats ceràmiques de la Plana

Població	Maig 2005	Desembre 2011
L'Alcora	237	1.226
Borriana	1.279	3.359
Castelló	5.403	19.576
Nules	324	832
Onda	684	3.046
Vila-real	1.367	5.491
Total	9.294	33.168

Font: SERVEF. Estadístiques. Elaboració pròpia

Conferència

Les localitats més castigades són l'Alcora i Onda, amb increments superiors al 450%. La localitat menys castigada és Nules, potser per la seua base més agrícola.

Aquest increment de l'atur va afectar primer el col·lectiu dels treballadors de la indústria i després va afectar intensament els treballadors del sector terciari, especialment el comerç. Només cal anar al centre comercial La Salera i veure els locals que es troben tancats, o observar el centre de Castelló i veure quants petits comerços han abaixat la persiana. Segons un estudi recent d'ESADE, l'escola de negocis més prestigiosa de Catalunya, entre 2005 i 2015 tancaran el setenta per cent dels petits comerços de tot l'Estat.

La crisi fou aprofitada per l'empresariat per a presionar els salaris a la baixa, de manera que, a més de fer poques hores extres o no fer-ne, els treballadors han passat a percebre salaris inferiors. Aquesta situació es fa especialment complexa per a moltes famílies que havien signat hipoteques i que ara són insolvents. Talment com a Winchester, als EUA.

Alguns, mirant les dades d'evolució de l'atur des de meitat del 2010 fins ara, interpreten que la situació a Vila-real millora. Aquest fre en l'increment de les persones

aturades que hem obsevat entre la primavera del 2010 (quan es produeix la pujada màxima) i ara mateix no es pot explicar, des del meu punt de vista, com una millora de la situació econòmica de la comarca, sinó més aviat s'explicaria perquè una part important dels actius en les edats de 20 a 50 anys han iniciat un procés de retorn en el cas del immigrants i d'emigració pura i simple entre els vila-realens que ací no troben oportunitats.

I és aquest procés de retorn el que m'interessa analitzar a continuació. I ho farem basant-nos en la comparació de les piràmides de població de Vila-real en dos moments determinats: inici del 2008 i inici de 2012.

Estructura de la població: piràmides i població activa

Una mirada ràpida a l'evolució total de la població del nostre poble ens donaria les dades següents:

QUADRE III

Evolució de la població total a Vila-real i percentatge de no espanyols

Data	Població total	Ràtio de no espanyols
12/1/2005	46.893	8,90 %
22/12/2006	49.482	12,88 %
14/12/2007	51.246	15,38 %
22/1/2008	51.374	15,54 %
5/1/2009	51.547	15,70 %
16/2/2011	51.856	15,64 %
30/12/2011	51.556	15,24 %

Nota: expedients per a donar de baixa en aquesta darrera data, 272. Així, en la realitat, ara la població local no arribaria als 51.300 habitants, és a dir, la mateixa que a finals del 2007.

Font: Departament d'Estadística, Ajuntament de Vila-real

Podem observar, per tant, que des de finals del 2007 la població no ha crescut i que, a més, la proporció de no espanyols respecte al total s'ha estabilitzat al voltant del 15,5 %. Conclusió: l'allau migratòria, que havia estat espectacular entre el 2000 i el 2007, s'ha acabat.

El que farem ara és comparar la piràmide de gener del 2008 i la de gener del 2012. I, per quin motiu hem triat aquestes dues dates?

Primer, ho hem fet perquè considerem que un període de quatre anys és

Pasqual Batalla i Santiago Vilanova durant la conferència

suficientment representatiu i, segon, perquè pensem que en aquell moment, inici del 2008, encara no s'havia manifestat la crisi; de fet el nivell d'atur en aquell moment era prou baix i després no ha parat de créixer com hem vist en el capítol anterior.

Allò que, de veritat, ens ha d'interessar és la distribució de la població per trams d'edat; de manera que hem dividit la piràmide en tres trams:

Primer: els menors de 15 anys, lògicament no actius

Segon: el tram 16/59 anys, que són els plenament actius

Tercer: els majors de seixanta anys que tornen a ser massivament no actius

El resultat és aquest:

QUADRE IV

Evolució de la població de Vila-real per trams d'edat

Tram d'edat	2008 (1 de gener)	2012 (30 de desembre anterior)
Menors de 15 anys	8.363	11.361
Entre 16 i 59 anys	33.651	30.423
De 60 i més	9.159	9.772

Font: Departament d'Estadística, Ajuntament de Vila-real. Elaboració pròpia

El primer que observem és que els xiquets i les xiquetes han crescut en tres mil persones i aquest és un bon senyal, ja que representa que la piràmide es rejoveneix per la base: lògicament ens calen les infraestructures adients per als alumnes d'aquestes edats, cosa que no tenim.

També ha augmentat la gent major de seixanta anys, que en els processos de migració són gent ja molt estable, no marxen. L'esperança de vida ha crescut i això es reflecteix bé en aquest tram.

Però, i això és el més negatiu i cridaner, les persones en edat activa i en edat de trobar-se ocupades han disminuït un 10%, han baixat en 3.200 persones. Es tractaria del procés emigratori MÉS FORT DE TOTA LA HISTÒRIA DE LA CIUTAT, més encara que el que es va produir entre els anys 1870 i 1890 i que Pascual Mezquita i jo mateix estudiàrem en el llibre *Vida i mort a la Vila-real del segle XIX*.

I quin és el col·lectiu que emigra?

El que hem observat després de fer aquest treball és que són els espanyols els que marxen, i no tant els no espanyols. Si podem d'alguna manera constatar el que diem és per l'evolució de la població immigrada de les vuit nacionalitats més representades que és la que reflecteix el quadre següent:

QUADRE V

Total de població immigrada per nacionalitats en tres moments

Nacionalitat	2008 (gener)	2009 (5/1)	2012 (gener)
Romanesos	3.457	3.657	3.736
Marroquins	1.816	1.775	1.782
Algerians	368	329	336
Colombians	430	406	291
Brasilers	304	300	185
Equatorians	149	123	105
Argentins	173	164	144
Italians	132	140	158
Total	6.829	6.894	6.737
Total de no espanyols	7.942	8.096	7.883

Font: Departament d'Estadística, Ajuntament de Vila-real. Elaboració pròpia

Veiem que han pujat dues nacionalitats: d'una banda els romanesos, en especial pel procés de reagrupament familiar; d'altra banda els italians que, en el nostre cas, són

un col·lectiu molt poc nombrós.

I totes les altres nacionalitats s'han reduït, especialment les llatinoamericanes. També s'han reduït les magribines, però amb un percentatge molt escàs, que no arriba a setenta persones. Pràcticament, hi ha estabilitat entre els magribins.

Globalment, tenint en compte totes les nacionalitats, aquestes vuit i les altres vuitanta, els no espanyols han passat de 7.942 a 7.883, és a dir seixanta persones de menys. Per tant i malgrat la crisi econòmica, el procés de retorn entre els no espanyols no ha estat significatiu. I és per aquest motiu que diem que aquells que han marxat han sigut els immigrants espanyols.

I quins són els que més han marxat? Clarament els homes entre 20 i 30 anys. Així, si a principi del 2008 hi havia en aquest tram d'edat i en el gènere masculí un total de 4.101 persones, ara (gener de 2012) hi ha en aquest tram 3.159, una minva de mil persones. Després han estat les dones en aquest tram d'edat, de l'ordre de 500 persones.

I això és lògic, retornen aquells que estan més a prop de la seua zona d'origen i, sobretot, homes. Persones, a més, que no solen tenir encara fills al seu càrrec.

Fins ací l'allau de dades. Ara les conclusions.

CONCLUSIONS

Primer: Aquesta crisi es veia venir. Ho hem comentat a l'inici d'aquestes paraules. És veritat que al principi molta gent creu que és una crisi merament conjuntural, que passarà de seguida, que és com tantes altres que han afectat l'economia taulellera. Si llegeixes el periòdic de més tirada de la província durant el 2008 diu continuament "ací no passa res". A finals del 2007, però, diversos símptomes ja feien evident que no es podia seguir amb aquest ritme, però ni les autoritats polítiques (recordeu "los brotes verdes" de Zapatero) ni la banca no ho van aturar. Recordeu que, el 15 de setembre del 2008, l'entitat financera Lehman Brothers feia fallida i aquest és considerat, ara, el moment inicial de la crisi actual.

Segon: Aquesta és una crisi estructural, ja que s'han reunit diverses circumstàncies (crisi del crèdit, crisi de superproducció d'habitatges, inadaptació del sistema educatiu a les noves circumstàncies, ineptitud dels polítics, decreixement de les inversions de l'empresa privada en I + D) (4); el model que teníem fins ara, basat en la fàbrica de taulell, s'ha acabat; estàvem avesats a una producció fordista, de fàbrica clàssica, en un sector que donava molts beneficis i amb uns salaris relativament baixos (no

són els d'Alemanya) que no empentaven a la modernització, vull dir a la robotització. Els empresaris ho tenien fàcil, més crèdit, més ampliació de la fàbrica i més beneficis. Ara, aquesta dinàmica s'ha acabat.

Era una producció típica de la Segona Revolució Industrial. I això ara ho faran uns altres (els brasilers, turcs o indis i xinesos). La globalització ens arrossegirà fora del sistema. Estem fent el pas a una Tercera Revolució Industrial, les característiques de la qual estan explicades en aquesta obra de Rifkin (5).

Aquesta fase de la industrialització està basada en quatre pilars:

- noves energies
- robotització
- TIC (tecnologies de la Informació i de la Comunicació)
- biotecnologia

Tercer: **La situació no afecta solament la nostra comarca**, sinó que afecta tot Espanya i tot Europa. Això vol dir que el procés de retorn dels immigrants en els anys de la dècada prodigiosa es fa molt complicat; hem observat un cert retorn dels llatinoamericans, però aquets són una minoria a Vila-real, de manera que romanesos i magribins es queden ací. Hi ha un fet sobre el qual hom ha insistit poc, però que té una enorme importància sociològica en l'explicació de l'arribada ací del col·lectiu d'immigrants: la generalització dels nostres serveis sanitaris públics i la seua enorme qualitat. Els estrangers es queden ací també per la universalització del sistema de salut.

Quart: Hem vist que des del punt de mira de la població, en els darrers quatre anys, sí que hom ha presentat un fet molt clar, **els esglaons centrals de la piràmide perden efectius**; en concret entre 2008 i 2012 en el tram 16/49 anys hom ha perdut quatre mil persones, hem passat de 28.237 a solament 24.354. Aquest fet és d'una importància econòmica enorme, com hem tractat d'explicar adés.

Cinqué: **Per contra creixen els esglaons per sota dels quinze anys i per damunt dels 60** anys: els dependents. Especialment forta és la creixuda dels menors de quinze anys.

Ara bé, estic convençut que entre els espanyols, entre les espanyoles, la taxa neta de reproducció tornarà a baixar fortament. Hi haurà menys naixements. Perquè les dones s'ho pensaran dues vegades abans de quedar-se embaraçades, amb una escassetat d'ajudes com la que es preveu, anem a un estat del benestar desballestat.

Sisé: **En conjunt, el percentatge de població no espanyola s'ha estabilitzat**, a

Vila-real, un poquet per sota del 15,5 % . Aquest és el lllindar, segons els experts, per tal que la població autòctona no es veja presscionada.

De moment no hi ha encara brots xenòfobs, ja veurem quan de temps dura aquesta situació!

Seté: Resten per fer dos ajustos en dos sectors que són intensius en treball:

- la banca, o si voleu el sistema financer,
- l'administració autonòmica en els sectors de sanitat i d'educació.

En els propers vuit o deu mesos desapareixeran multitud d'oficines bancàries i molts llocs de treball en aquest sector que era ineficient. I ho dic perquè vivia clarament, no del negoci bancari, sinó del cobrament de comissions.

En el sector educatiu, que és el que millor conec, la restricció de plantilla serà molt important. De fet, la Conselleria d'Educació valenciana ja ho ha anunciat.

Per últim, què passarà en el futur més immediat: 2012, 2013, 2014?

Tots els gabinets econòmics fan previsions per al 2012 molt negatives.

Goldman Sachs fins i tot dona decreixements en tres dels quatre trimestres del 2012. En el moment de redactar aquestes línies, el FMI dona un decreixement del PIB espanyol de l'1,7% per a l'any present i del 0,3% per al 2013. Aquesta mateixa setmana, el Banc d'Espanya dona unes previsions de decreixement del 1,5% per al 2012 i una pujada de sols 0,3 de creixement per al 2013.

En tots el casos, les previsions d'atur superen el 21 per cent i en alguns casos s'acosten als 23 per cent per al conjunt d'Espanya. Per a la Plana crec que ens acostarem al 30%, a finals del 2012. Les mesures que ha pres el PP a l'inici de la seua legislatura no auguren res de bo en els anys 2012/2013 i es pot preveure una caiguda del consum intern molt accentuada.

Des del meu punt de vista és previsible una intensificació més gran de l'economia informal o submergida (6), alguns càlculs parlen del 22 al 25 % del total del PIB en l'economia submergida; la gent ha de menjar i si l'Estat no té ingressos, les mesures de liquidació de llocs de treball en els sector públic encara poden ser més grans. Krugman augura una reducció de salaris i de preus en els propers anys d'un 25% per tal de fer l'economia espanyola competitiva, en un context europeu.

No tinc gens clar que la població continue baixant més encara; des del meu punt de vista es pot estancar al voltant dels 50.500 habitants. Més enllà d'això serà molt complicat.

En la pràctica, han marxat més persones de les que manifesten les estadístiques, però no es troben computades ja que no es donen d'alta en els municipis allà on van. En les properes eleccions municipals (maig del 2015), no patiu els responsables polítics, elegirem 25 regidors (bàsicament perquè l'INE tarda temps en reflectir la realitat), però és probable que el 2019 tornem als 21 regidors, per haver baixat dels 50.000 habitants.

I una última reflexió: tot i que em sembla molt complex capgirar la situació, fa falta un gabinet d'observació de la realitat econòmica local que impliqui els empresaris i no solament gent de l'àmbit acadèmic, i cal que tots empenem en la mateixa direcció. És un tema que, no ho dubte, des de la Regidoria de Comerç i Foment Econòmic es procurarà fer.

EVOLUCIÓ DE L'ATUR A VILA-REAL

Mes	2008	2009	2010	2011
Gener	1.749	4.143	5.964	5.697
Febrer	1.931	4.703	6.143	5.950
Març	1.989 Eleccions generals	5.005	6.223	6.078
Abril	2.147	5.183	6.388	5.999
Maig	2.283	5.301	6.309	5.951
Juny	2.500	5.463	6.205	5.866
Juliol	2.674	5.589	6.011	5.730
Agost	2.864	5.775	6.077	5.801
Setembre	3.112	5.808	6.227	5.966
Octubre	3.309	5.595	6.020	5.831
Novembre	3.434	5.636	5.806	5.529 Eleccions generals
Desembre	3.691	5.757	5.544	5.491
Total Plana	21.805	32.524	33.132	33.377
Total província 31/XII	37.859	55.541	57.495	58.357
% Vila-real/prov.	9,8	10,30	9,9	9,7

*Dades referides al darrer dia de cada mes. Font: SERVEF

EVOLUCIÓ DE L'ATUR A LA PLANA TAULELL
Vila-real, Castelló, Borriana, Onda, l'Alcora i Nules

Mes	2008	2009	2010	2011
Gener	9.819	24.624	34.096	33.991
Febrer	9.819	24.624	34.096	33.991
Març	12.274	29.275	35.724	35.567
Abril	13.113	30.366	36.221	35.308
Maig	13.755	30.888	35.971	34.845
Juny	14.481	30.756	35.046	34.275
Juliol	15.321	30.904	34.054	33.648
Agost	16.566	31.488	34.349	33.702
Setembre	17.689	32.268	34.854	34.752
Octubre	18.592	31.381	34.423	34.324
Novembre	19.893	31.876	33.931	33.168
Desembre	21.805	32.524	33.132	33.377
Total província 31/XII	37.859	55.541	57.495	58.357
% Vila-real / prov.	9'8	10'3	9'9	9'7

*Dades referides al darrer dia de cada mes. Font: SERVEF

Referències bibliogràfiques:

1. Joe Bageant, *Crónicas de la América profunda*, Los libros del Lince, maig de 2008
Especialment interessant és el capítol “Caravanas y casas modulares: todo un estilo de vida”.
2. Paul Krugman, “Para que no olvidemos”, *El País*, 30/11/2008
3. Caixa Rural de Vila-real, *Memòria informativa*, abril de 2011
4. Per una caracterització en profunditat de la crisi actual és interessant consignar les paraules de Josep Fontana en una conferència dictada a León el mes de febrer de l'any en curs i que porta per títol “Más allá de la crisis”.
“Es por esto que necesitamos evitar el error de analizar la situación que estamos viviendo en términos de mera crisis económica (...). Lo que se está produciendo no es una crisis más, como las que se suceden regularmente en el capitalismo, sino una transformación a largo plazo de las reglas de juego social” diu en referència als impulsos del neoliberalisme per implantar un capitalisme cada vegada més i més ferotge (<http://www.atacmadrid.org>).
5. També és interessant la visió de Santiago Niño Becerra en el seu llibre *El crash del 2010*, edita Los libros del Lince.
6. Jeremy Rifkin, *La Tercera Revolución Industrial*, editorial PAIDOS, octubre de 2011
7. Sobre l'economia submergida i el seu pes en el conjunt espanyol cal veure “La cara oculta del paro”, article de Josep Playa i Víctor Bejarano a *La Vanguardia digital*, 19/2/2012.

Nota final:

En el moment de tancar aquest treball, març de 2012, el SERVEF publica les estadístiques de febrer referides a l'atur i que no poden ser més negatives. No me n'estic de fer-les públiques ací.

Localitat	Nombre d'aturats
L'Alcora	1.271
Borriana	3.811
Castelló ciutat	20.726
Nules	991
Onda	3.370
Vila-real	6.172
Total 6 localitats	36.341

La xifra total que engloba les sis localitats és la més alta de tota la sèrie que hem analitzat.

Veïns i propietaris al Padró de Riquesa de 1714

L'impost conegut com a *peita* (en castellà *pecha*) va ser en el seu origen el resultat d'un acord entre el monarca i cadascuna de les seues poblacions, un compromís econòmic que aquestes abonaven anualment a la Corona de manera global per a després repercutir-lo entre els habitants en funció de la seua riquesa i propietats individuals. Amb el temps, i desapareguda aquesta relació, el nom va ser aplicat en general a l'impost municipal que gravava els béns immobles rústics i urbans, en funció proporcional al valor en què les propietats de cada habitant resultaven taxades.

Un altre impost, de caràcter fix, era la *cena*, pagat pels vassalls en valor dels possibles sopars que el senyor poguera fer en la seua vila, per la qual cosa es distingia entre cena de presència i cena d'absència, considerant si estava present ocasionalment en la població, com si no anava. Aquest impost fix va ser substituït posteriorment pel concepte de veïnatge, com a aportació igualadora per part de tots els habitants del municipi.

A la carta de població de Vila-real el rei Jaume I deixava exempts els nous pobladors de la vila durant els deu primers anys d'aquests impostos així com del de quèstia, vinculat a l'ús de terres i conegut també com a *talla* perquè el seu pagament quedava reflectit fent marques en un pal de fusta.

Aquestes imposicions eren pagades anualment, però els registres documentals no es renovaven sinó de manera periòdica, anotant mentrestant eren vigents les variacions esdevingudes mitjançant correccions o afegits als marges dels fulls del document, tant si la propietat passava a càrrec d'altre individu per compravenda com si passaven a mans de vídues i hereus.

Les propietats urbanes i rústiques, en aquestes relacions anaven acompanyades de les quantitats corresponents i del resultat final de l'impost expressat en lliures. Una lliura equivalia a vint sous i un sou a dotze diners que era la moneda més habitual. Els canvis i ratllades en els llibres fan, però, sovint molt difícil esbrinar el valor real final de les propietats.

Ja a la segona meitat del segle XIV tant la *peita* com les diferents taxes representaven la font essencial d'ingressos dels municipis, especialment dels menuts en els quals predominava l'activitat agrícola i la terra era el principal bé immoble dels llauradors que constituïen la major part dels veïnats. Per a establir la base imposable dels contribuents,

estimant el valor patrimonial, es requeria així prèviament la taxació de la terra, amb el corresponent registre en els anomenats Padrons de Riquesa.

A banda del capbreu excepcional registrat amb el núm. 850, la datació del qual pot situar-se cap a 1360-1370, un dels documents més antics conservats i amb important aportació sobre les propietats agràries, pecuàries i urbanes en el primer segle d'existència de la vila, la secció històrica de l'Arxiu Municipal conserva una completa sèrie de padrons de riquesa que abasten tres centúries, entre 1559 i 1858, alguns dels quals en diversos volums ofereixen una considerable font d'informació tant de caire econòmic com social, i inclús pel que fa al repertori onomàstic.

El Padró de 1714

No és dels més voluminosos, però resulta especialment interessant per mostrar, després d'alguns documents dels anys previs, conservats de manera fragmentària, la primera informació completa i fiable a començaments del segle XVIII respecte dels habitants de la vila i l'estat de la riquesa patrimonial agrària, en un moment especialment delicat des del punt de vista històric, set anys després del Decret de Nova Planta per al Regne de València, i huit de la tràgica escaramussa en la que la vila es va veure circumstancialment involucrada durant el transcurs de la Guerra de Successió a la Corona d'Espanya, amb terribles conseqüències per al conjunt de la població.

El document, de 420 cm per 290 cm, consta de 148 pàgines manuscrites amb diferents cal·ligrafies i algunes més en blanc. Està registrat amb el número 868 a l'Arxiu Municipal de Vila-real. Els plec de paper, cosits amb fil al lloç, es presenten prou desenquadrats i han perdut les cobertes i potser algun full inicial, però sortosament inicien el text des de la primera mà. Tot el text està escrit en valencià, com per altra part continuarà fent-se en els padrons i altres documents oficials municipals almenys fins a la segona meitat del segle XVIII.

De la primera pàgina fins a la 64 verso el Padró recull la relació de veïns propietaris del Raval de València, carrer Major, Raval de Castelló i el que anomena Raval de Dalt (posteriorment conegut com a Raval segon de Castelló, situat a la banda nord de la vila entre el Raval de Castelló i l'eix del Camí Real i el traçat de la sequieta). Entre la pàgina 125 recto i la 148 verso es presenten els propietaris del Raval d'Onda i els carrers d'Amunt i d'Avall de la vila.

Les pàgines intermèdies contenen les relacions de veïns de diferents poblacions amb possessions rústiques en el terme de Vila-real: per aquest ordre Borriana, Nules, Mascarell, la Vilavella, Artana, Betxí, Onda, Aiòder, Artesa, Almassora, València,

Castelló, Moncofa, Teresa, Vall d'Uixó, Aín, Fanzara, Xilxes, l'Alcora i Vilafamés, per rematar amb els propietaris als anomenats Vintens, i els frares de Caudiel (colegio de Jesús Nazareno) establerts en una alqueria de Cap de Terme. Aquest conjunt de propietaris queden al marge dels objectius d'aquest article per raons òbvies, tot considerant l'interés que representa el conjunt de les inscripcions documentals a l'hora de fer un estudi complet sobre la distribució agrària del terme vila-realenc en aquells moments.

En la transcripció nominal que segueix a aquesta breu introducció tampoc s'inclouen totes les propietats dels veïns, molt repetitives en el seu enunciat, fent esment tan sols com a mostra del primer dels ítems que consten en les relacions individuals, o en el seu lloc qualsevol altre que ofereix algun detall més interessant des del punt de vista toponímic. Tots ells van encapçalats pel nom del veí i un llistat de les seues possessions rurals que poden ser de caràcter únic o abastar més d'un full en el cas dels grans terratinents locals.

El valor de la terra

L'estimació del valor de cada propietat, que manté el sistema fiscal tradicional valencià, queda consignada com és habitual fins a principis del següent segle amb el sistema de *sous i lliures*, representat amb signes numèrics romans, i el total expressat en lliures. Al valor de la terra s'afegeix la taxa per veïnatge, habitualment entre les cinc i les huit lliures, aplicable igualment als habitants sense propietats reconegudes. Cal recordar que, sent la moneda d'ús més corrent el dinar, 24 d'aquests conformaven un sou i dotze sous equivalien a una lliura.

Cadascú dels ítems del Padró de Riquesa expressa l'extensió dels terrenys valorats en les mesures tradicionals: fanecada, jornal, jovada, quartó i hort. En terres valencianes, la fanecada, definida com la "terra que podia ser sembrada amb una faneca de gra" tenia una extensió de 831,08 metres quadrats. El jornal (o cafís) equivalia a sis fanecades, és a dir, l'extensió de terra "que es podia treballar en un dia", aproximadament mitja hectàrea; sis jornals, o 36 fanecades, equivalien a una jovada, això és la terra que es podia llaurar en un dia amb un parell de mules o de bous. La quarta part d'una jovada era el quartó, amb una equivalència segons això a la superfície de nou fanecades.

A Vila-real i Borriana s'acostumava a emprar també l'anomenat *hort*, que no cal confondre amb el posterior terreny de regadiu, i que tenia una extensió de fanecada i mitja, uns 1.246,62 metres quadrats. En algunes ocasions es fa esment també d'una mesura de superfície menor: l'almud o braça, corresponent a una xicoteta porció de terra de la huitena part d'una fanecada, tot just 103,88 metres quadrats.

En la definició de la terra es fa distinció a aquella de secà, que caldria situar-la a les actuals partides de Madrigal i de Pinella, i a una escassa part de la del Pla Redó, en les quals s'evidencien els cultius de garroferal, olivar i algun vinyet; i per altra part el regadiu a les actuals partides anomenades Solades, Carinyena i Cap de Terme a les quals arriba l'aigua procedent del riu Millars. En tots els casos es fixa la situació indicant si el reg es pren de la séquia Major, és a dir, fins al límit de l'antic camí de Vila-real a Borriana on es trobaven els partidors que dividien el canal en dues séquies: la de Dalt, definida amb l'expressió reg Sobirà, i la de Baix o reg Jusà.

Com a complement d'aquestes tres grans parts de la canalització, s'aprecien també els terrenys que rebien l'aigua mitjançant la Sequiola que, derivada abans d'arribar la séquia Major a la població, seguint el camí de la Travessa de Castelló, vorejava la vila per la part oriental; i també els de la Sequieta o séquia Nova, que feia un recorregut paral·lel per la part oest de la població, així com la séquia Roja de recorregut ara difícil de concretar, a prop de la séquia Sobirana i com una ramificació d'aquesta.

Habitants i contribuents

El Padró registra nominalment un total de 792 entrades d'habitants del municipi entre propietaris i aveïnats, incloent les comunitats religioses de monges dominiques i de frares carmelites així com un total de 111 dones viudes i de 136 hereves de les quals consta el nom dels barons difunts. La major mortalitat entre els homes dona peu a aquestes relacions en els padrons municipals de riquesa, en aquest cas incrementada pels funestos resultats del dramàtic enfrontament amb les tropes de l'exèrcit reial al seu pas per la vila al gener de 1706.

Confrontades les llistes de l'Abecedari dels Difunts de l'Arxiu Parroquial de Sant Jaume, publicades al 1924 pel prevere Benito Traver com a apèndix del seu treball literari sobre la Guerra de Successió premiat als Jocs Florals de Lo Rat Penat, amb les relacions de viudes i hereves del Padró de 1714, només coincideixen 38 noms en el primer cas i 39 en el segon, pel que cal considerar la resta de defuncions com una situació en el marc de la normalitat en el període.

En prou casos de coincidència del nom de pila i cognom es distingeix entre *menor* i *maior*, i en altres s'aclareix la condició de la persona indicant *fadrí* o *donsella*. Acompanyant a alguns noms consta el títol de doctor (que podem entendre en Medicina o de vegades en Teologia) o de mossén o canonge, però també el dels artesans i oficis diversos: huit teixidors, quatre espadenyers, tres sabaters, tres sastres, dues comares, dos apotecaris, dos manyans, i un sols en el cas de rajoler, corder, escultor, pastor i, sorprenentment en una població eminentment agrària, un declarat expressament com a

llarador. Un total de 92 persones paguen en exclusiva l'impost de veïnatge.

A més de les propietats rústiques, els registres inclouen també algunes peculiaritats d'aquestes i assenyalen l'existència de construccions com alqueries o massades, cisternes, almàsseres, o la seua condició com a horts tancats. També deixen constància de la possessió, en aquest cas urbana, de sitges o depòsits de gra a la porta de les cases.

La toponímia en el Padró

Com ja s'ha indicat, a banda de les implicacions de caràcter agrari, demogràfic o econòmic que aquesta documentació pot permetre, els padrons el mateix que els llibres parroquials de batejos són una font natural per a l'estudi onomàstic, confirmen tendències en els hàbits familiars, les implicacions genealògiques i inclús detecten la realitat dels moviments migratoris en plantejar el ventall de freqüències d'aparició i evolució dels cognoms presents en un moment donat o en relació amb el transcurs històric.

La toponímia queda igualment molt ben reflectida, i almenys en l'escassa mostra dels ítems seleccionats podem veure l'aparició pel que fa als hidrònims, no sols del nom de les diferents séquies (Major, Jusana, Sobirana, Sequieta, Sequiola, Roja...) sinó també d'altres canals menors com la séquia d'Entença. De major entitat resulten el riu Millars i el riu Sec, i els barrancs de l'Espaser, de Ràtils, del Cocó, o el barranquet de Santa Llúcia ja immediat al nucli urbà. Relacionats amb els diferents corrents d'aigua podem trobar els molins de la Roqueta, de la Peguera, del Frontó, de Llop, l'anomenat Nou i el de la Vila.

El repertori d'odònims està ja pràcticament consolidat, a més del Camí Real (de València o de Barcelona) es poden enumerar els que porten a les poblacions immediates: Almassora, Betxí, Borriana, Artana, Onda o Vilavella, així com vies de comunicació entre elles: travessa a Castelló, de Castelló a Onda, o de Borriana a Betxí. Apareixen camins coneguts de l'horta de regadiu: de la Mar, de na Boneta, del Cedre, de Sant Jordi, de Carinyena; i altres de la zona de secà: de la Carretera, de les Voltes, del Cabeçol, de Madrigal, de les Ermites, de Miralcamp, de l'alqueria de Bou, i unes quantes denominacions ja en desús, com el camí d'En Folc, el del Carro, el del Corral d'En Roda o dels Bancalets; el mateix que passa amb alguns ja absorbits per la xarxa urbana com el del molí la Vila i pràcticament el del molí Nou.

Estudi antroponímic

Més interessant en aquest aspecte resulta l'anàlisi dels noms de pila i dels cognoms reflectits en el Padró. Seguint la tradició valenciana les persones usen habitualment un

sol cognom. Com és ben sabut, la introducció del segon cognom comença a estendre's a la segona meitat del segle XVIII, per influència castellana i acompanyat de la partícula copulativa “y” (curiosament, algunes persones prefereixen emprar aquest mètode pensant erròniament que resulta més fidel al costum històric).

En cas de dubte entre noms semblants, la forma habitual era afegir el lloc d'origen (de Meliana, d'Herbès, de Betxí), el nom del pare (de Cosme, de Bertomeu) o alguna circumstància personal o familiar distintiva (de la barraca, del corder, de la comare). Solament en una ocasió apareix en segon lloc una abreviatura o ratllada que poguera ser llegida com Llorens.

Majoritàriament, són els homes els considerats propietaris, i inclús en el cas de viudes i hereves el que roman transcrit és el nom del baró difunt. Tot això no són escasses les mostres de noms femenins i així apareixen: Maria (en tres ocasions), Josepa (2), Teresa (2), Jerònima (2), i en una sola ocasió: Ana Maria, Antonia, Francisca, Gertrudis, Gràcia, Joana, Magdalena, Matilde, Rufina i Salvadora. Com a curiositat cal esmentar que l'única referència directa a un renom és de caràcter femení: les Rogeres.

Una varietat més extensa ofereix el repertori de noms personals masculins en el que sobre qualsevol altre predomina el nom de Josep, present en 146 ocasions. Segueixen a aquest en les preferències nominatives els de Vicent (44 vegades), Pere (33), Joan (30), Miquel (27), Jaume (26), Pasqual (23), Francesc (21), Jeroni (15), Tomàs (11), Antoni (19), Batiste (8), Andreu (8) Ignasi (7), Agostí (7), Manuel (7), Domingo (6), Baltasar (6), Bertomeu (5), Nadal (4), Fèlix (4), Felip (4), Esteve (4), Mateu (4), Lluís (3), Llorenç (3), Jacinto (3), Gaspar (3) i Cristòfol (3). Amb dues aparicions segueixen Severí, Salvador, Gabriel, Evarist, Cosme, Joaquim, Elies, Carles i Blai. Finalment, amb una sola representació estan presents els antropònims Albert, Aleix, Alexandre, Ambrosi, Bernat, Bru, Constantí, Diego, Eusebi, Felicià, Florenci, Germà, Lluch, Macià, Marcel, Marçal, Mauri, Melcior, Nicolau, Pau, Romuald i Sebastià. Com correspon, assenyale normalitzada la llista de noms de pila, per tal de facilitar la lectura, corregint variants, castellanismes, abreviatures i vacil·lacions.

Pel que es veu, després de sant Josep, el nom del patró del regne i el del titular de la parròquia entre altres, predominaven encara sobre el de sant Pasqual, malgrat la creixent devoció a la seua figura en especial després de la seua recent canonització i de la protecció que el rei Carles II havia donat a la capella on es conservaven les despulls del frare alcantarí al convent del Roser. Tot i que el recompte està fet sobre el nom principal, cal confirmar que no resulten tampoc estranys els noms composts com ara Josep Pasqual, Josep Àngel o Pere Joan.

Més interessant resulta el repàs als cognoms del veïnat perquè, a més de servir

per a definir la xarxa genealògica mitjançant la comparació amb altres talls cronològics, de la mateixa manera es pot contrastar l'existència de determinats corrents migratoris, en especial en un moment de conflictiva transformació política respecte del qual alguns estudis denoten l'exercici de deportacions massives i repoblacions forçades sobre el veïnat de Vila-real. La documentació que hi ha a l'Arxiu Municipal permet confirmar almenys que ni el 1714 ni en els deu ni vint anys posteriors és possible percebre, segons es manifesta en els padrons de riquesa i els registres de veïnatge, variacions substancials sobre la relació de cognoms, més enllà del que és possible suposar pel natural pas del temps i l'evident increment poblacional en un notable període d'expansió econòmica i comercial per a la nostra ciutat com va ser el segon terç del segle XVIII. Potser que aquelles decisions polítiques no tingueren el rigor anunciat i temut, o que els nous habitants de la vila, independentment de la seua procedència, tingueren cognoms semblants als valencians ja presents a la vila des de temps passats.

En el Padró que ens ocupa almenys els cognoms més freqüents són Gil (present en 14 ocasions), Beltran (13), Broch (11), García (10), Pitarch (9), Navarro (9) i Moreno (8), tots ells presents i habituals als padrons del segle anterior.

Amb set aparicions es presenten els cognoms Blasco, Cabrera i Ripollés; amb sis: Almela, Batalla, Eixea i Miró; cinc vegades apareixen: Balaguer, Carda, Ferrer, Giner, Llop, Manrique, Menero, Peris, Sants i Ibanyes;

quatre vegades: Bono, Burgara, Cabedo, Canós, Corbató, Delnotari, Fortuño, Gamboa, Martines, Mondina, Monsó, Peset, Roca, Rochera i Sancho;

en tres: Alberola, Ayet, Barrué, Bellmunt, Benlloch, Climent, Costa, Cubero, Esteve, Font, Girona, Insa, Llorens, Marco, Martí, Molina, Monfort, Peres, Sebastià, Soriano, i Vilar;

en dues: Aragón, Arnal, Artero, Barraco, Bernat, Borillo, Bosquet, Botella, Candau, Cantavella, Capella, Castellví, Delàs, Dies, Escuder, Espuig, Estopinyà, Ferrando, Ferriols, Ferrús, Font de Ursinos, Forner, Franch, Gargallo, Gascó, Gausachs, Gomes, Granell, Jordà, Llàcer, Marquello, Mas, Matheu, Millà, Morell, Muner, Muños, Ochando, Ortells, Ortí, Orts, Pseudo, Petit, Planes, Quinto, Reguart, Renau, Sales, Saura, Seglar, Segura, Serra, Sifre, Taurà, Torres, Valero, Vaquer, Veral;

i finalment, amb una sola representació consten els cognoms: Abasso, Abeller, Adrián, Aguilera, Albalat, Albiol, Alcón, Aliaga, Amposta, Andreu, Andrià, Antholí, Arcos, Arnau, Arrufat, Asensi, Ays, Balaguer, Barceló, Barres, Belayre, Bellido, Blau, Bondia, Bonet, Boneyra, Borràs, Bort, Bou, Callergues, Canals, Canet, Carmosa, Carratalà, Casalta, Casanya, Catalá, Cés, Chabrera, Chavarria, Coloma, Colonques, Dalmau, Dupuis, Eixeres, Errero, Escarré, Esteller, Estevan, Ferrandis, Fornés, Galindo, Gallart, Gavalda, Germà, Gilabert, Gomis, Gorrís, Guitart, Gurrea, Iranso, La Broixa, Laguardia, Lemiñana, Llanda, Lopes, Macià, Marí, Marín, Mars, Melchor, Meseguer,

Mesquita, Mir, Molés, Monferrer, Montesinos, Montoliu, Mora, Moya, Mulet, Nàger, Nebot, Nebra, Oliver, Ortís, Palaci, Parra, Pasqual, Pinyol, Porcar, Porta, Ramón, Redó, Reus, Reverter, Rianbau, Rianbau, Roglà, Rubio, Sabater, Salon, Salvo, Sanaguja, Sansano, Saragoza, Sirisuelo, Tellols, Tena, Tensa, Thomas, Thomeu, Trullench, Usó, Vidal, Viguer, Vinyals i Vives de Portes.

Si posem atenció als noms dels difunts segons consta a les entrades de viudes, la freqüència resulta semblant. Així en els noms de pila apareixen Josep (22 vegades), Pere i Vicent (10), Juan (9), Antoni (7), Miquel (6), Jaume (5), Pasqual i Francesc (84), Jeroni i Batiste (83), Andreu, Gabriel, Tomàs, Agostí i Felip (2). I amb una: Baltasar, Bertomeu, Blai, Joaquim, Cristòfol, Cosme, Domingo, Macià, Manuel, Mateu, Melcior, Rafael, Roc, Sebastià i Sidro. En els respectius cognoms trobem com els més nombrosos: Ibanyes (4), Pitarch, Manrique, García, Font, Cabedo i Almela (3), Vidal, Rochera, Peset, Navarro, Gil, Ferreres, Bosquet, Beltrán, Barrué, Bellmunt i Año (2) i la resta amb una sola mostra fins a 68 diversos cognoms.

Finalment, els antropònims esmentats relatius a les hereves, corresponents a una generació anterior, es distribueixen així: en els noms de pila segueix predominant el de Josep amb 32 aparicions, seguit dels de Joan (12), Pere (11), Pasqual (9), Vicent (7) i Francesc (6). Entre els cognoms són els principals Carda, Beltrán i Cabrera (4 vegades), Pitarch, Ortells, Gil, Manrique, Belayre i Bellmunt (3), Ybañes, Sans, Roca, Parra, Nebot, Monsó, Monfort, Lloréns, Granell, Genesia, Gilabert, Garcés, Esteller, Espuig, Domingo, Costa, Climent, Cantavella, Bono, Aragón i Año (2), seguits d'altres diversos 61 amb una sola presència.

Bibliografia

- DOMINGO PÉREZ, Concepción, “Nota sobre medidas agrarias valencianas”, *Estudis*, Universitat de València, 1982
- GARCÍA CORNEJO, Rosalía, *La antroponimia masculina en un Padrón de Cuantías de 1486*, Universitat de Sevilla, 2001
- GIMÉNEZ FONT, Pablo, *Las transformaciones del paisaje valenciano en el siglo XVIII*, Institució Alfons el Magnànim, València, 2008
- GIMENO, Mercé i SOLANA, Ricard, *El llibre de la Peita de la vila de Calaceit de l'any 1610*, Ajuntament de Calaceit, 2009
- HEREDIA, Jacinto, *Els noms de lloc al terme de Vila-real*, Caixa Rural i Comunitat de Regants de Vila-real, 2009
- MIRA, Antonio i VICIANO, Pau, “La construcció d'un sistema fiscal: municipis i impost al País Valencià (segles XIII-XIV)”, *Revista d'Història Medieval*, Universitat de València, 1996
- VALLEJO, Rafael, *Los tributos de la tierra. Fiscalidad y agricultura en España (siglos XII-XX)*, Universitat de València, 2008
- VICIANO, Pau, *Producción agraria e impuesto municipal directo. La tasación de la tierra en los padrones de riqueza valencianos (siglos XIV-XV)*, Universitat de València, 2008

PADRÓ DE RIQUESA, AMV 868

1 recto

1714 PRIMERA MÀ

Juan Sans: 3 quartons de terra Rech Jusà; al corral de Bonastre, un molí olier.

Batiste Reverter: II jornals de terra Rec Jusà.

Hereva de Miquel Cabrera: 3 orts de terra rech Jusà.

1 verso

Jaume Sans: tres jovades de terra rech Jussà.

Juceph Sales: 8 jovades de terra Rech Subirà.

Christòfol Ferrer: veïnatge.

Juceph Torres: veïnatge.

Germà de Ussó: veïnatge.

Miquel Usó: 2 quartons de terra rech Subirà.

2 recto

Viuda de Anthoni Veral: I jovada de terra Rec Subirà.

Juceph Sansano: I 4° terra R. Subirà.

Moliner de Inglés Marsà Veral: I quartó y mig de terra rech Subirà.

Juceph Peres: veïnatge.

Juceph Carratalà: 4 jovades de terra rech Subirà.

2 verso

Chochim Mas: veïnatge

Vidua de Montoliu de Bechí: veïnatge.

Hereva de Blay Pitarch: 2 jornals rech Jusà.

Jaime Miró: 2 orts y part de ort rech de la séquia Major.

V^a de Pere Oliver: Mija jovada de terra secà afr. sequiola.

Pere Dalmau: veïnatge.

3 recto

Thomas Broch: I jovada de terra Rech Jusà.

Bruno Gil: està en lo carrer de Avall, veïnatge.

Juceph Monsó de Año: III jovades de terra rech de la Séquia Major.

Pedro Casalta: 6 orts de terra, y Racholar y hera tres orts Rech de la sequiola.

V^a de Thomas Bonafont: IIII horts y dos quartons de terra Rech jusà.

V^a de Batiste Navarro: II 4ons terra secà garroferal al Riu Sech.

3 verso

Juceph Pitarch de Chochim: 2 orts terra rec Subirà.

Miquel Beltran menor, de Onda: 1 quartó de terra Rech Jusà.

Elies Barrué: una jovada terra rec de la séquia Major.

Melchor Bono: II jovades terra Rech jusà.

Juceph Garcia del corder: veïnatge.

H^a de Gaspar Roca: II horts R. de la séquia Major.

4 recto

Lluch Giner: 3 orts terra rech de la séquia Major.

Juceph Cabedo de Granel: 2 orts y una fanecada de terra afr, camí de Burriana.

V^a de Feliph Cabedo: 1 q. terra rech jusà.

Manuel Miró: 4 fanecades de terra Rech de la séquia Major.

V^a de Pere Juan Miró: 1 jovada de terra secà, afronta al camí de Artana.

H^a y V^a de Vicent Carda: 1 quartó de terra rech jusà y sisterna.

4 verso

Constantí Laguardia: 1 jornal de terra R. subirà.

Ana Maria Font: XIII orts de terra rech de la séquia Major.

María Pitarch: 4 jovades de terra rech Subirà.

Lluís Pitarch: 2 jovades de terra secà.

Juceph Navarro: 1 jornal y mig hort terra R. de la séquia major.

5 recto

H^a de Baltasar Mansano: 1 jovada terra secà camí de les Ermites afronta... camí del Madrigal.

Gaspar García de Meliana: 4 orts de terra Rech Subirà.

V^a de Andreu Manrique: 1 quartó de terra rech subirà.

Juceph Llàcer: VIII jovades de terra secà camí de Bechí, afronta... barranquet de Espaser.

H^a de Sebastià Llàcer: 1 jovada de terra Rech jusà.

Juceph Arrufat, teixidor: veïnatge.

5 verso:

Juceph Menero: 1 jovada 3 orts de terra rech Subirà.. afr.. sedeny dels alcornocs.

Vicent Botella: veïnatge.

Juceph Botella: 1 quartó de terra rech Subirà camí Real de València.

Miquel Blasco: 9 orts de terra rech de la sequiola y 2 orts secà.

6 recto

V^a de Andrés Destre: un quartó de terra secà garroferal.

V^a de Pedro Calvo: 5 orts de terra rech Subirà afr. ab Camí Real de Valencia.

V^a de Jordi Font: 1 jovada de terra secà garroferal.

Pasqual Sifre: 6 jornals de terra secà.

Pere Bellmunt: 1 jovada terra rech de la Séquia Major afr. Riu de Millars.

V^a de Pasqual Gausach: XIII jovades de terra secà camí de Artana.

Juceph Soriano, espardenyer: veïnatge.

6 verso

Juceph Rochera: 1 jovada y dos fanecades de terra Rech subirà.

Juceph Batalla: 6 jovades de terra secà.

V^a de Blay Canós: 1 jornal rech Subirà.

H^a de Juceph Gomes, menor: 4 jovades de terra secà rech Subirà afr. ab... frares de Caudiel.

7 recto

Pasqual Bonet: III orts y quarta part de terra rech jusà.

H^a de Geroni Genesisia: 3 jovades 2 orts y mig de terra Rech Jusà.

V^a de Sidro Adella: 2 orts de terra Rech Subirà afr. camí de les Boltes.

Vicent Bort: 1 jovada de terra secà afr. al forn de Campos terres ermes.

V^a de Vicent Bellmunt: 2 orts terra Rech de la sequiola afr. séquia de Dalt.

Juceph Giner de Gricento: 4 jovades un ort de terra rech Jusà.

7 verso

H^a de Pasqual Ferrer: III jornals de terra secà y una olivera camí de les Boltes.

Miquel Saura: 8 orts terra rec de la sequiola.

V^a de Francesc Buesso: 2 jornals de terra afr. terres ermes.

V^a de Anthoni Rochera: 2 jovades Rech Subirà.

8 recto

Mn. Juan Roglà: II jovades terra secà afr. ab Barranch del espaser terres ermes.

Juan Año: III orts terra R. jusà.

Juceph Ayet: 2 jovades terra rec Jusà.

H^a de Juan Garcés: VII jornals terra Rec de la séquia Major.

H^a de Baltasar Beltrán: V horts terra rec Subirà.

Vicent Barrué: I jovada terra rec de la séquia Major.

8 verso

Vicent Llop menor: III jornals terra secà olivar afr. barranch de ratils camí de Onda.

9 recto

H^a de Nadal Miró: 1 jovada y micha terra secà camí de Artana.

Juceph Miró de Nadal: V orts terra rech Subirà.

Juceph Manrique: 1 jovada terra rech Subirà afr. camí del cabesol.

H^a de Juceph Manrique de Sebastià: 3 jovades terra secà afr. camí de Artana.

Juceph Ferrer de Batiste: 4 orts de terra reg de la sequiola afr. Séquia de Amunt.

H^a de Vicent Amorós: 1 quartó de terra secà afr. camí de Bechí y terres ermes.

9 verso

H^a de Blay Ortells: V horts de terra rech de la séquia Major.

Juceph Beltrán de Castellano: 1 quartó y mig de terra garroferal.

Juceph Lopes, obrer: veïnatge.

H^a de la V^a de Juan Giner: VI orts terra rech Jussà afr. A. Buesso sedeny enmig.

V^a de Miquel Saura: IIII jornals terra R. Subirà afr. séquia de Dalt.

V^a de Vicent Barrué: I jovada terra Rech Jusà al pont de na Ballestera.

Vicent Sans Llorens: II jovades de terra rech de la séquia Major.

10 recto

Sebastià Manrique: 2 jovades rec jusà.

H^a de Juceph Rochera: miga jovada terra secà al barranquet.

H^a de Juceph Viñals: I jovada terra rech de la séquia Major.

Baltassar Martí, fadrí: XXIII jovades terra secà y terra campà afr. camí de Castelló a Onda.

10 verso

Juceph Balaguer de la Serrana: 2 jovades terra Rech Jusà.

H^a de Generosio Bort: I jornal terra R. Jusà.

Grabiel Peris: 4 fanecades terra rech de la séquia major.

Jaume Arnal, fadrí: 4 fanecades terra rech de la séquia Major.

Juceph Bondia: I jovada y miga de terra secà.

H^a de Basilio Costa: 2 jovades terra secà garroferal.

11 recto

Nadal Fornés: veïnatge.

V^a de Juceph Adell: VI orts terra secà hay un ort rech de la sequiola.

Juan Cortés: miga jovada de terra secà garroferal afr. séquia roja.

V^a de Vicent Carda: VI orts de terra y un almut rech jusà.

Miquel Beltrán, major, de Onda: veïnatge.

Juceph Porcar, corder: veïnatge.

11 verso

V^a de Pere Añó: III orts terra rec de la séquia Major.

Pasqual Gausachs: II orts de terra rech Subirà.

Esteve Peset: veïnatge.

Teresa Gausachs, donsenlla: I jovada de terra rech Subirà.

V^a de Juan Marí: 3 jovades 3 orts de aquells 4 jovades portava dita V^a en lo cabreu passat.

12 recto

Vicent Martí de Cosme: VIII orts terra rech Subirà.

Felis Martí, mañà: VII jovades I ort y un quart de terra rech de la séquia Major.

Juceph Gil, sastre: veinatge.

Juceph Vaquer: I quartó y mig de terra rech de la séquia Major.

Juceph Garcia de Pau: Una jovada de terra secà a Pinella afr. camí de Mira el camp.

12 verso

Vª de Juan Purplicant: 2 4ons terra rec Subirà afr. séquia de baix.

Andreu Saura: III jornals terra Rec Jussà.

Juceph Torres: I jovada y miga terra secà camí de Artana.

Miquel Amela: II jovades de terra rech Subirà.

Vª de Miquel Amella: II jovades de terra secà afr. camí del Carro.

13 recto

Juan Ayet: I quartó de terra secà a la basa, oliveres, garroferes.

Anthoni Catalá: 4 orts y mig terra rec de la séquia Major

Pere Climent: Jovada y miga y dos orts terra rec subirà.

*13 verso***RAVAL DE DALT**

Juceph Miró, espardenyer: I jovada de terra secà rec Subirà.

Pasqual Peris: II jornals terra rec subirà.

Juceph Palaci, espardenyer: III orts terra rech Subirà.

Hª de Cristofol Peris: III jovades terra rech jusà.

Hª de Calistro Gonbau: tres orts de terra rech Subirà afr. sequiola.

Vª de Juceph Sans Llorens: VI orts de terra olivar rech Subirà camí de les Boltes.

14 recto

Hª de Melchor Vidal: 3 jovades 3 orts de terra rech Jusà.

Joseph Beltran de la comare: veinatge.

Vª de Juan Belasques: III jovades de terra rech Jussà.

Juceph Mirò menor, espardenyer: veinatge.

Juceph Aragon, teixidor: II jornals terra secà afr. ab caseta d'en Roda barranch de Ratils; I quartó terra secà, ay forn de cals, camí de la Carretera.

Juceph Beltrán, de Onda: II jovades de terra secà afr. Barranch de Ràtils.

Vicent Bosquet: V orts de terra rech Subirà.

14 verso

Vicent Thomas: 2 jovades terra rec de la séquia Major, afr. ab camí de Burriana.

Hª de Batiste Sans: III orts terra rech jusà.

Pasqual Vidal: 5 jovades y un ort y mig de terra rech jusà.

Pere Valero: micha jovada terra secà.

Juceph Artero: un quartó de terra rech Subirà.

15 recto

Geroni Bellmunt: veinatge.

Vª de Chochim Pitarch: I jovada terra secà afr. camí de Artana, Don Joseph Gamboa, terres ermes.

Vicent Quinto: 2 jovades I ort de terra rech jusà afr. ab... camí de Caranyena.

Vicent Pitarch de Chochim: 9 orts terra rec Subirà.

Vª de Grabiell Garsía: III horts y mig terra R. Jusà.

Juan Gomes, major: X orts terra rech Subirà.

15 verso

Juan Gomes, menor: veïnatge.

Ignasio Llacer: veïnatge.

V^a de Juceph Palos: VII orts terra rech de la séquia Major afr. séquia de Entensa, Juceph Monsó de Miquell: I jovada y un quartó terra 3 jovades rech Subirà lo demés de secà afr. ab sedeny de Carabona.

Jacinto Pitarch: I jovada de terra secà camí de Artana afr. ab dit camí, camí de la Cos y terres ermes y un forn de calcs.

H^a de March Artero: 3 jovades terra Rech de la séquia Major.

16 recto

Pere Canós: 2 quartons terra trec Jusà afr. Miquel Bonet sedeny enmig.

Francesc Canós: IIII jornals terra R. Subirà afr. séquia de dalt camí de Artana.

Miquel Pesset: veïnatge.

16 verso

Ignasio Cabedo de Lluís: IIII jornals terra secà.

V^a de Agostí Durán: veïnatge.

Juceph Oliver: i quartó de terra rech Subirà.

Diego Piñol: 4 orts de terra rech Subirà.

Esteve Manrique: 2 orts de terra R. Subirà.

17 recto

Batista Canós, fadri: 2 orts de terra r. Subirà.

Juceph Beltrán de Pere de Chert: 2 jovades de terra rech Subirà afr. ab sedeny.

Joachim Mas: I jovada de terra secà.

H^a de Jordi Bellmunt.

Convent del Carme.

Pere Batalla fadri: 2 orts de terra rech de la séquia Major.

18 recto

CARRER MAJOR

H^a de Manuel Peres: 1 quartó de terra garroferal camí de les Ermites; 1 quartó de terra secà camí de Barcelona; miga jovada de terra secà garroferal; una sitja a la porta de sa casa.

H^a de Pere Año: IIII orts y mig terra afr. camí Real.

Maria Theresa Año: II jornals terra secà al barranch de Ratils.

18 verso

V^a de Berthomeu Font: I quartó de terra secà garroferal camí de les Hermites.

Miquel Navarro Lloréns: 3 orts de terra rech sobirà.

V^a de Juceph Ybañes menor: I jornal terra secà.

H^a de Sebastià Manrique: I quartó 2 orts de terra secà.

H^a de Esteve Monsó: I jovada de terra secà Rech de la sequiola.

H^a del Dr. Juan Batiste Carda: I quartó de terra secà.

19 recto

H^a del Dr. Sebastià Carda: un quartó de terra viña y garroferal; 2 jovades y 2 orts de terra secà camí del Carro; miga jovada de terra secà camí de Miralcam.

Dr. Domingo Font de Ursinos: una siga (sitja) a la porta de sa casa; un quartó y mig terra secà garroferal a la foya dels Àngels; una siga a la porta del Dr. Sirisuelo.

19 verso

Juceph Font de Ursinos: un molí oliver ab un corral de bestiar; una jovada de terra y tres orts de terra secà garroferal afr. ab camí de Castelló a Onda; 4 quartons de terra secà garroferal camí de les Ermites; tres sitjes a la porta de cassa altra a la porta de Vicent Ripollés y altra a la porta de Andrés Gumbau; I

jovada de terra secà garroferal al camí de Madrigal; I jovada de terra ort tancat rech de la sequiola.

20 recto

H^a de Juceph Conches: miga jovada de terra secà garroferal a la basa afr. ab camí vell de Onda.

V^a de Miquel Sirisuelo: una jovada terra secà al barranc de Ràtils.

Juceph Peres, teixidor: veinatge.

H^a de Juceph Peres, teixidor: 2 jovades terra R. De la séquia Mr.

Francesc Delnotari: 2 quartons de terra secà a la Carretera.

20 verso

V^a de Juceph Barrué de Berthomeu: 3 orts y mig terra rech de la séquia Major.

V^a de Juceph Taurà: 2 jovades terra secà olivar afr. camí de Artana y Riu Sec.

Mn. Juceph Blasco: II quartons terra secà garroferal a la casa de en Roda.

H^a de Francesc Geroni de St. Esteve: I 4° terra secà camí de les Ermites afr. camí enmig camí de Castelló a Onda; I jovada terra secà camí del Madrigal afr.

V^a de Jacinto Rogera; VIII horts terra rech de la séquia Major. afr. al camí de Burriana.

21 recto

Baltasar Gil: un molí olier camí del Molí de la vila.

Convent de les monges: VII orts de terra rech de la sequiola.

Ignasio Miró, sirugià: 5 orts terra Rech de la séquia Major.

21 verso

Pasqual Monsó, menor: 2 jovades terra secà garroferal.

Evaristo Ferrando: III 4ons terra secà garroferal.

Mn. Severino Ferrando: 7 orts y miga fanecada de terra rech de la séquia Major.

V^a de Miquel Bonet: III jornals de terra R. Jusà.

22 recto

Maximiano Canals: 3 jov. terra secà garroferal afr. camí de Onda.

H^a de Miquel Bonet: VI horts de terra R. de la sequiola ay I jornal secà y II horts regadiu.

Vicent Yvañes: VI horts terra ay I jornal secà lo demás regadiu de la séquia roga.

Steve Renau: I jovada terra secà al camí de Onda.

22 verso

Miquel Belayre: 3 orts de terra rech Subirà.

23 recto

Juceph Año de Thomás: III orts y un quart de terra rech de la séquia Major.

Juan Costa de Basilio: II horts y mig y mig almut de terra de la séquia Major.

H^a de Juceph Costa: I jovada y 3 orts de terra rech Jusà.

H^a de Pasqual Carda: 2 quartons de terra rech Jussà.

H^a de Juan García: III orts de terra rech Subirà.

Agostí Batalla: I quartó de terra rech Subirà.

23 verso

V^a de Juceph Batalla: 4 orts de terra secà ab garroferes y oliveres.

Juceph Angel Girona: 3 jovades de terra camí de les Ermites.

D. Juceph Gil: 2 jovades un ort so es tres orts Rech de la sequiola.

Andreu Franch, fadrí e stava en casa Pere Franch criat: miga jovada terra rech sobirà.

H^a de Francesc Andrià: X jovades terra secà a la foia dels Àngels.

24 recto

Manuel Llorens: 2 quartons de terra rech de la séquia nova afr. ab camí de la travessa de Castelló, camí de Almassora, sequiola enmig.

Mn. Geroni Lloréns: I jovada y un ort de terra secà garroferal.

Hª de Ignasio Lloréns: II quartons terra secà als Bancalets; III sitges dos a la porta de cassa y la altra a la porta de cassa M. Lloréns.

24 verso

Vicent Ferrer, apothecari: I 4º II horts E. Subirà afr. camí del cabesol.

Alexandre Manrique: V jovades de terra secà al Camí de Onda afr. ab dit camí, barranch y terres ermes.

Evaristo Manrique: veïnatge.

Jaume Marí: veïnatge.

Hª de Pere Beltrán: I jovada de terra secà camí de Artana.

25 recto

Hª de Anthoni Ripollés: 2 orts terra Rech jusà.

Vicent Blasco: 4 orts de terra rech Subirà.

Jaume Gascó: VI horts terra R de la séquia Major.

Geronima Gil, comare.

Salvadora Aliaga: X horts terra R. De la séquia Major afr. ab camí de Borriana.

Vicent Batalla: II jovades mig de terra secà afr. camí de la Carretera.

Mn. Andreu Rianbau: II 4ons terra garroferal ab oliveres secà.

25 verso

Mn. Jaume Rianbau: 1 4º terra secà garroferal afr. camí del Madrigal.

Hª de Batista Saragosa: XVIII jornals terra Alqueria y corral R. Jusà.

26 recto

Carlos Lemiñana: I jovada terra secà camí de les Ermites.

Hª de Pere Ybañes: I 4º de terra secà camí de Artana.

Mn. Geroni Yvañes: I jovda de terra secà afr. camí de Barselona

26 verso

Francisca Molés: II jornals terra secà afr. ab lo Dr. Montesinos, ella mateixa camí de la Carretera.

Pere Juan Ortí: III jovades 2 orts terra rech Jusà afr. camí de caranyena.

Pere Sabater: VI orts de terra rech de la séquia Major.

Juceph Pasqual Salon: X jornals II horts terra R. de la séquia Major ay casa y sisterna afr. camí den Folc.

27 recto

Batiste Monsó: III horts terra R. De la séquia Major.

Hª de Batiste Pitarch: 2 jovades y un ort terra Rech Jusà.

Juceph Beltrán, menor: VI orts de terra rech Subirà.

Francisco Arnau: veïnatge.

Hª de Thimotheo Feliph Nostort: III horts terra garroferal R. de la séquia Mr.

27 verso

Anthonia Reus: 2 jovades 4 jornals 2 quartons y mig de terra ab oliveres y garroferal rech de la séquia roga

Juceph Andrià: 2 quartons de terra secà als Albellars afr. camí de Artana.

Antoni Aguilera: II sitges a la porta de sa casa.

28 recto

Anthoni Sirisuelo: 6 orts terra secà.

Maria Taurà, donsellà: 2 jovades 2 orts terra Rech de la séquia Major.

Pere Franch: 6 quartons terra secà ab garroferar y oliveres.

Felisiano Año: 2 jornals y un ort terra Rec Subirà.

Vª de Pere Juan Sebastià: 1 quartó y mig terra secà garroferal, camí de les hermites.

28 verso

Dr. Pere Monferrer: micha jovada terra secà garroferal a Ràtils.

Geroni Colonques: 6 jovades de terra rech Subirà afr. ab camí de les boltes.

Juceph Estopiñà, major: II orts de terra rech de la séquia Major.

29 recto

Jaume Sebastià: 3 sitges dos a la porta de sa casa y la altra a casa Pasqual Castellví.

Vª de Anthoni Català.

Esteve Galindo: 4 jornals y mig de terra rec de la séquia Major.

Hª de Juceph Sirisuelo: 2 jovades de terra secà a Ràtils.

Vª de Pere Climent: XVIII horts y mig terra los VIII R. de la séquia nova lo demés secà.

29 verso

Thomas Yvañes: 2 horts terra R. de la séquia Major.

Jaime Gil: miga jovada y miga fanecada terra rec de la sequiola.

Vª de Juceph Año: III horts terra de aquells 2 R. de la séquia Major.

Hª de Juceph Ortí: III horts terra R. Subirà.

Vicent Año, apothecari: una jovada terra secà garroferal.

30 recto

Vicent Sans, teixidor: veïnatge.

Dr. Juceph Montesinos: III 4ons terra y mig secà garroferal afr. don Joseph Gamboa ell mateix camí del Molí nou camí de la Travessa de Castelló.

Mn. Thomas Cabrera: I jornal terra secà als arquets afr. barranc de Ràtils.

Geroni Bou de Monsonis: un molí dit del Frontó i un altre molí dit de la Peguera fariner afr. lo riu de Millars.

30 verso

Hª de Miquel Roca: IIII jornals i hort terra R. de la sequiola.

Hª de Juceph Berbegal.

Salvador Capella: 3 orts y una fanecada rec de la séquia Major.

Vª de Juceph Cantavella: 2 orts de terra rech de la séquia Major.

Juan Climent: 6 orts de terra rec de la séquia roga.

31 recto

Juceph Ferrer de Anthoni: II jornals terra secà al barranch de Ràtils.

Domingo Marco (*sen anà per lo món*): veïnatge.

Llorens Gil: veïnatge.

Juceph Gil: V orts de terra rech de la séquia Major.

Severino Sebastià: miga jovada de terra olivar rech sobirà.

31 verso

Hª de Berthomeu Cabrera: III orts de terra rech de la séquia Major.

Pasqual Cantavella: 3 jovades terra reg de la séquia Major.

Vª de Miquel Amer: VII orts terra rech de la sequiola.

Francisco Dupuis: V quartons terra garroferal secà camí de les Ermites.

32 recto

Hª de la Vª de Baltasar Cabrera: II 4ons terra R. Subirà afr. camí del cabesol.

Vª de Grabiell Vidal: I quartó de terra olivar regadiu afr. Batiste Ferrer canonge.

Juceph Estupiñà, menor (*viu fora*): veïnatge.

Hª de Pasqual Petit: VI orts terra rech de la séquia Major.

Juan Ochando, major: veïnatge.

Juan Ochando, menor: III orts terra rech de la séquia Major.

Manuel Barraco: 5 orts y mig y miga fanecada terra rec de la sequiola.

Dr. Juceph Gurrea de Erbés: VII orts terra rech de la séquia Major afr. camí de la Mar.

33 recto

Ygnasio Marco: los bancals del molí nou al riu de Millars.

Jaume Barceló: I quartó terra rec Subirà.

Tomás Casaña: VI horts terra R. Subirà.

Juceph Segura: un jornal terra rec de la séquia Major.

33 verso

Berthomeu Llanda: 3 orts de terra rech de la séquia Major.

H^a de Vicent Planes.

Thomás Ortí: veïnatge.

Juceph Sebastià, escultor: I ort de terra rech de la sequiola.

Juceph Navarro, sastre: veïnatge.

34 recto

Dn. Juceph Gamboa: 2 jovades terra secà camí del Madrigal; 7 orts y mig terra rec de la sequiola afr. camí de Almasora, Andreu Mundina, Pasqual Alberola.

Dª Maria Gamboa: X orts terra rec de la séquia Major.

D. Domingo Gamboa: 4 orts y mig terra rec de la séquia Major.

Dª Gracia Gamboa: veïnatge.

34 verso

Dn. Juceph Gamboa: 2 quartons 2 orts y quart de terra afr. ab la sequiola camí de la Travesa de Castelló i 2 jovades terra secà ab casa almàcera dins de dit corral, travesa camí de Castelló.

Juceph Salvo: I jovada 2 orts terra rech Subirà.

H^a de Juceph Brusca: II quartons terra secà ay era camí de la Carretera.

35 recto

V^a de Geroni Salvo: 4 jovades 2 orts terra secà al barranch de Ràtils.

Dn. Ignasio Viguer.

Florensió Alberola: I jovada de terra secà camí de Castelló a Onda.

Juceph Aragón: VII orts de terra rech de la séquia Major.

35 verso

Albert Menero: 2 quartons y dos orts de terra secà camí de Bechí.

V^a de Juceph Ybañes, sirugià.

Pere Granell: III jovades terra rech de la séquia Major.

H^a de Pere Juan Bellmunt: I quartó y mig terra garroferal a la foya dels Àngels.

Francesc Bellmunt: veïnatge.

36 recto

H^a de Berthomeu Gosalvo: VIII terra secà afr. barranquet del Espaser terres ermes.

Juana Navarro V^a de Rafael Ybañes: 4 orts terra rec de la séquia Major.

Jacinto Meseguer: 3 orts y mig terra rec de la séquia Major.

Juan Amela: 2 jornals terra rec Subirà afr. séquia de dalt camí enmig.

Pasqual Alberola, major: X orts terra rech de la sequiola.

Pasqual Alberola, menor: 8 orts terra rech de la sequiola.

36 verso

V^a de Cosme Palanques: I jovada y 2 q. terra secà a la Carretera.

Mn. Francesc Climent: III jovades terra secà afr. camí del Madrigal.

Madalena Blau: un hort tancat R. de la sequiola.

Jaume Vives de Portes: VI jornals terra secà afr. camí de Bechí; IIII jornals terra R. Jusà olivar afr. ab Josep Pasqual Juan Costa sedeny Caranyena enmig.

37 recto

Jucepha Gil: XI horts terra R. de la sequiola.

H^a de Juceph Angel Bono: IIII jovades terra secà a la bassa.

Andreu Mondina: una fanecada terra rech de la sequiola la mitat ort tancat afr. camí de Almassora y convent del Roser; I ort de terra secà hay era afr. ab la Cova, Juan Bernat rajoler.

37 verso

Vicent Llop, major: 3 jornals terra secà garroferal afr. ab camí de Barcelona.

H^a de Baltasar Cabrera: III orts terra rech de la séquia Major.

Vicent Garsía de Llonart: III jornals II horts terra secà.

Juceph Garsía de Llonart: V orts y mig de terra rech de la sequiola.

39 recto

RAVAL DE CASTELLÓ

Miquel Monsó: I jovada terra rech Jusà.

Mn. Emanuel Eixea: 2 orts y mig terra rec de la séquia Major.

Esteve Sabater: 2 jornals terra rec jusà.

Francesc Candau: VII orts de terra rech Subirà.

39 verso

Geroni Eixea: 4 horts y mig terra secà rec de la séquia Major.

Pasqual Mondina: 3 horts de terra Rech de la séquia Major.

Juceph Ybañes de Feliph: II horts terra Rec de la séquia Major.

Agostí Abasso: 3 orts terra mitat secà y mitat Rec de la séquia roga.

Jaume Sales: veinatge.

40 recto

Juceph Mondina: I jovada de terra garroferal afr. camí Castelló a Onda vertents del riu.

H^a de Francesc Llorca: II jovades terra viña rech Subirà afr. séquia de Dalt.

Jaume Sifre: I jornal y I fanecada de terra rec Jusà.

40 verso

Juan Boneyra: I jovada terra rech Subirà.

Geroni Monfort: I quartó y mig terra garroferal a la foya dels Àngels.

Anthoni Cabrera de Francesc: 3 orts y mig y mija fanecada de terra rech de la séquia Major.

H^a de Andreu Domingo: 9 jovades terra secà al molí de Llop.

41 recto

Thomas Esteve, de Manises: I quartó de terra secà al corral de les pedres.

H^a de Cosme Gil de Cosme: IIII orts de terra rech de la séquia Major.

Miquel Almela, major: 4 orts y mig de terra rech de la séquia Major.

H^a de Juan Aragón: 5 jovades terra secà al camí de les Ermites.

Lluís Tellols: 4 orts de terra Rech de la séquia Major.

41 verso

V^a de Pere Delprado: miga jovada de terra rech de la séquia Major.

Juceph Barracó: I jovada de terra Rech Subirà.

Geroni Roca: 4 jovades de terra secà.

Manuel Llop: III jornals terra secà olivar afr. terres ermes barranch de Ràtils.

Llorens Garsía, sabater: veinatge.

Pere Garsía, sabater: 6 orts de terra secà ab oliveres.

42 verso

H^a de Pasqual Monfort: IIII jovades y un hort.

H^a de Manuel Monfort: IIII horts terra R. de la sequiola.

V^a de Manuel Monfort: III orts terra rech Jusà.

Feliph Moreno: 4 jovades de terra secà.

H^a de Pere Juan Andrés: II jornals terra rech de la séquia Major.

H^a de Mariano Tellols: 2 jovades terra camí de Bechí.

42 verso

Baltasar Gorris: 3 orts de terra rec de la séquia Major.

Joseph Monfort de Pasqual: 2 orts y 3 parts de ort de terra rec de la séquia Major.

Miquel Amela de Juan: veïnatge.

Francesc Ybañes: 3 orts y mig terra Rech de la séquia Major.

43 recto

H^a de Jaume Balaguer: I 4° y mig terra reg de la séquia Major.

Juceph Pasqual de Juan: I quartó y mig terra rec Jusà.

Pere Juan Rochera: IIII orts y mig terra R. de la séquia nova afr. camí de la Travesa de Castelló.

Juceph Adrián: I jovada terra rech de la séquia Major.

Vicent Taurà: I jornal terra reg de la séquia Major.

43 verso

Jaume Cabrera: 6 orts terra rec de la séquia Major.

V^a de Pere Juan Jordà: VII orts de terra rech de la séquia Major.

V^a de Sebastià Cabedo: I 4° terra R. Subirà.

44 recto

Agostí Monfort: II orts terra rech de la sequiola.

Gaspar Jordà: I jovada 3 orts terra rech de la séquia Major.

Anthoni Cabrera: veïnatge.

Esteve Viñals: 3 orts de terra Rech de la séquia Major.

Manuel Serra: veïnatge.

Juceph Serra: veïnatge.

44 verso

Juceph Mesquita: veïnatge.

45 recto

Carlos Dies: veïnatge.

Geroni Moya: III jornals I hort de terra secà ay un jornal R. séquia nova o de la sènia.

Juan Borillo de Pasqual: II jovades de terra secà a Pinella.

Geroni Beltran: veïnatge.

45 verso

Berthomeu Petit: 4 jovades terra rech Subirà afr. camí Real, frares de Caudiel.

Francesc Menero.

Juan Menero.

H^a de Juan Burgara: I quartó de terra secà camí de les Ermites.

V^a de Feliph Sirisuelo: veïnatge.

46 recto

Juceph Cabedo de Feliph: una jovada de terra secà camí del Molí nou.

Miquel Moreno: 2 jovades de terra rech de la séquia nova.

Jaume Esteve, pastor: veïnatge.

Francesc Giner de Manises: I quartó de terra rech Subirà.

46 verso

Juceph Giner, de Manises. 2 jornals 2 orts terra rec de la séquia Major.

H^a de Pere Moreno: IIII jovades terra secà afr. camí real de valencia.

Juceph Sancho de Pasqual: micha jovada de terra secà.

Miquel Broch: II jovades terra rech de la séquia Major.

Geroni Reguart: I jovada 2 quartons rec de la séquia Major.

47 recto

Pere Mondina: 3 orts de terra y tercera part de ort rech de la séquia Major.

Juceph Saragoza: 2 jovades terra de aquells 4 portava en lo cabreu passat.

Pasqual Broch: I jovada de terra secà.

Francesc Carda: I jovada terra rech Subirà.

Gertrudis Iranso: veïnatge.

Llorens Moreno: 3 orts y mig de terra rech de la séquia Major.

47 verso

Juceph Carda, menor: 2 jovades y un ort terra rech Subirà.

Juceph Cabrera de Francesc.

Pasqual Moreno.

Juan Borillo de Vicent: 3 jovades terra secà als bancalets afr. amb Pere Juan Quinto.

Joseph Forner: 3 jornals terra rech de la séquia Major.

48 recto

Vicent Llorens: Vi orts terra rech de la séquia Major.

V^a de Vicent Lloréns: III orts y mig terra rech de la séquia Major.

V^a de Vicent Bodí: veïnatge.

Vicent Ramón: veïnatge.

Francesc Moreno: 3 jovades y tres orts Rech de la séquia Major.

Pere Fortuño: 4 orts y mig de terra reg de la séquia Major.

48 verso

Pasqual Fortuño: veïnatge.

H^a de Miquel Ortells: 3 jovades terra secà afr. camí de Castelló a Onda.

Anthoni Vidal: V jovades un ort terra rech Jussà.

Juan Borràs, teixidor: veïnatge.

Nicolau Moreno: veïnatge.

49 recto

Berthomeu Ays: I jovada de terra rech subirà.

V^a de Geroni Mir, menor: I quartó de terra rech jusà.

Joseph Muños: I jornal y mig terra rech de la séquia Major.

Juan Muños: I ort de terra Rech de la séquia Major.

Juan Molina: 4 jovades terra rech Subirà.

49 verso

Juan Balaguer: 2 jornals terra rech Subirà.

Jacinto Broch: veïnatge.

Thomàs Fortuño: III orts mig terra rech de la séquia Major.

Juceph Gargallo: II jovades terra rech Subirà.

50 recto

Juceph Escarré, obrer: I quartó terra rech de la séquia Major afr. camí de St. Jordi.

Baltasar Barrué: IIII orts y mig terra reg de la séquia Major.

Juceph Rubio: II jornals y mig terra rech Subirà.

V^a de Vicent Ferreres: III orts terra rech Subirà.

Jaume Petit: 2 jovades terra secà afr. camí de Castelló a Onda.

50 verso

Pasqual Bellido

Miquel Sanaguja: veïnatge.

H^a de Juan Belayre, major: I jovada I ort terra secà garroferal.

Gaspar Ripollés, sastre: veïnatge.

51 recto

Juceph Eixeres: 4 orts y miga fanecasa Rech de la séquia Major.

Pere Mulet: veïnatge.

V^a de Juan Ortells: IIII jornals y mig terra Rech de la séquia Major.

Batiste Ynsa: I jovada terra rech de la séquia Major.

Ignasio Candau: veïnatge.

Juceph Renau: 2 jovades terra rech de la séquia Major.

51 verso

H^a de Juceph Morell: II quartons terra rec Jussà.

Nadal Ferrús: VII de aquells dos quarts portava en lo cabreu passat.

Agostí Jordà: III horts terra R. de la séquia Major.

V^a de Domingo Safont: I quartó de terra secà a la Basa.

52 recto

Joseph Coloma: II jovades terra rech de la séquia Major.

Miquel Soriano: veïnatge.

Juan Gavaldà: un quartó terra rech Subirà.

V^a de Matheu Ballester: veïnatge.

Joseph Benlloch, menor: veïnatge.

Anthoni Soriano: veïnatge.

Juceph Roca, menor: veïnatge.

52 verso

H^a de Pasqual Bellmunt: II horts y mig terra R. de la séquia Major.

Jaume Chabrera: veïnatge.

V^a de Juan Bosquet: V orts terra secà afr. camí de la Carretera.

Thomàs Planes: 2 jovades de terra secà al aljub afr. camí de Onda.

Baltasar Balaguer: 3 orts de terra rech de la séquia Major.

Juan Eixea: 2 orts terra rech de la séquia Major.

Anthoni Batalla: 2 jornals terra rec de la séquia Major.

53 recto

V^a de Vicent Sesé: veïnatge.

V^a de Juceph Gorris: II jornals y mig terra rech de la séquia Major.

Francesc Millà: III orts y mig terra Rech Jusà.

Juceph Balaguer de Francesc: 2 jovades 2 orts de terra rech Subirà,

Juan Artero.

53 verso

V^a de Juan Batiste Vidal: VIII orts terra rech de la séquia Major.

Juceph Tellois: un quartó y tres orts de terra secà garroferal.

Pere Broch: I jornal terra rech de la séquia Major.

Juan Broch: I quartó terra secà garroferal afr. ab Camí real camí del Molí Nou.

54 recto

Miquel Balaguer, sabater: veïnatge.

Pere Rius: 2 orts de terra rech de la sequiola afr. ab lo Convent del Roser casa pròpia sequiola y Joseph Gil.

Manuel Rius: 8 jovades terra secà afr. ab Riu de Millars.

Pascual Arcos: veïnatge.

Miquel Cabrera: I quartó terra rech Jusà.

54 verso

Miquel Reguart: 5 jovades I ort de terra rech de la séquia Major.

H^a de Pere Gil: 5 orts terra rech de la séquia Major afr. camí de la Mar.

Vicent Insa: 4 orts de terra rech de la séquia Mr.

Juceph Llop: I quartó terra Rech de la séquia Major.

55 recto

Juceph Abeller: 4 orts y mig Rech de la séquia Major.

Francisco Valero, obrer: 3 orts y mig y la mitat de mig terra Rech de la séquia Major.

Juceph Pasqual, menor: 3 jornals y mig terra rec de la séquia Major.

55 verso

V^a de Pasqual Llaser: 5 orts de terra rech jusà.

Domingo Moreno: III horts de terra R. de la séquia Major.

Pere Sancho: veinatge.

Juceph Mir: 2 quartons de terra Rech jusà.

H^a de Anthoni Menero: 2 orts y mig y la mitat de mig Rech de la séquia Major.

H^a de Juceph Pineda: 5 orts terra Rech de la séquia Major.

Francesc Sancho: veinatge.

H^a de Juceph Esteller: 9 orts terra rech de la séquia Major.

56 verso

Juan Bernat: 2 jovades terra Rech de la séquia Mr.

Geroni Esteve: I quartó terra secà ab oliveres.

Juceph Font, llaurador: 2 orts terra rech de la séquia Major.

Thomàs Eixea, menor: 2 orts y mig rec de la séquia Major.

57 recto

V^a de Juan Vilar: XI orts terra rec Subirà.

Juan Ortells: 2 orts terra rech de la séquia Major.

Juan Arnal: 9 jornals terra Rech de la séquia Major.

Francisco Nebot: mig quartó de terra secà a la Basa ab oliveres.

H^a de Pasqual Nebot: 4 jovades terra rech Jusà.

V^a de Vicent Espuig: I jovada y tres jornals de terra secà.

57 verso

H^a de Pasqual Nebot, menor: 2 jovades terra reg Jusà.

V^a de Jaume Beltran: 4 orts terra rec de la sequiola.

V^a de Vicent Viñal: I jovada terra rech de la séquia Major

H^a de Vicent Aragón: 7 quartons de terra secà garroferal afr. camí de la Vila Vella.

58 recto

Juan Montoliu: mig quartó de terra secà garroferal rech Subirà.

V^a de Francesc Ferrús: I jovada terra secà garroferal afr. camí de Bechí barranch de espaser.

Vicent Ferrús: I jovada II orts de terra rech Jusà.

Pasqual Sancho: miga jovada de terra secà a la foia dels Àngels.

58 verso

Pere Forner: III orts de terra rech de la séquia Major.

V^a de Francesc Cabrera: 7 orts y mig terra Rech de la séquia Mr.

V^a de Juan Roldan: 2 quartons terra secà garroferal camí de Barselona.

Pere Blasco de Juceph: 2 jornals terra rech de la séquia Mr.

Pere Burgara: veinatge.

Juceph Cabrera de Frces: 3 orts y mig y miga jovada de terra rech de la séquia mr.

59 recto

Ignasio Cabedo de Ilario: veinatge.

V^a de Geroni Gallart: 3 orts terra rec Jusà.

Juceph Martines de Marin.

Juan Gallart: 3 orts terra rech Subirà afr, camí real y del cabesol.

Jaume Pesudo: V orts de terra rech de la séquia Major afr. séquia de Burriana.

59 verso

Pau Ayet: I jovada terra secà.

Domingo Nebra: 2 jornals terra rec de la séquia Major afr. ab la séquia de Borriana.

Juceph Sancho: I jovada terra rech de la séquia Major.

Francesc Pesudo: I jornal terra Rech de la séquia Major.

V^a de Agostí Sabater: 4 orts de terra rech Subirà.

60 recto

Vicent Gargallo: I 4ª terra secà camí dels bancalets.

Joseph Burgara de Juan: 4 orts de terra rech de la séquia Major.

Miquel Morell: VI horts terra R. de la séquia Major afr. ell mateix a dos parts.

Nadal Pasqual.

60 verso

Pere Juan Giner.

Anthoni Marquello.

Pasqual Marquello: I jornal terra R. Jussà a caranyena.

Juceph Canós de Pere: sis orts de terra de aquells dos quartons anaven en lo cabreu del any 1705.

61 recto

Vicent Redó: II jornals terra R. de la séquia Major.

H^a de Juceph Borillo de Vicent: 4 orts de terra R. de la séquia Major.

Matilde Planes: 4 orts terra rech de la séquia Major afr. camí de St. Jordi.

Juan Estevan, teixidor: I jovada de terra secà.

Batiste Mora.

61 verso

V^a de Feliph Garsía: 2 quartons de terra secà garroferal.

Juceph Carda, Major: 2 jovades terra secà garroferal camí del Molí Nou.

Juceph Molina: I jovada de terra secà afr. ab camí de corral den Roda senda que pasa el Riu.

Juceph Broch: I jornal terra R. de la séquia Major.

H^a de Juceph Martines de Martín: mija jovada y tres orts Rech de la séquia Major.

62 recto

Cosme Gil de Cosme

V^a de Pere Candau

Juceph Pitarch de Roch

V^a de Roch Pitarch

Juceph Fortuño: 6 orts Rech de la séquia Major.

Juceph Moreno: 5 orts terra secà contigua al Molí Nou.

62 verso

Juceph Balaguer de la barraca.

63 recto

Vicent Cantavella: 3 jovades terra secà garroferal.

Juceph Vilar: 4 jornals terra R. Subirà.

Francesc Vilar.

Berthomeu Ortells: un jornal de terra rech Subirà afr. terres del molí de la roqueta camí real.

63 verso

Blas Marín, mañà: l jovada terra rech Subirà.

Vª de Jaume Ortí: 6 orts terra secà camí de les hermites.

Juceph Ortís: l hort terra R. de la sequiola.

Marcelo Navarro.

Vª de Juceph Tellols: 4 jovades y tres orts afr. camí de Bechí.

64 recto

Hª de Juceph Climent de Miquel: 4 jovades y tres orts afr. camí de Bechí.

Juceph Eixea, menor: miga jovada de terra secà camí del Carro.

Hª de Miquel Collado: l jovada de terra rech Subirà afr. séquia de baix.

Hª de Juceph Garcés: 2 jovades terra rech de la séquia Major.

Miquel Seglar: VIII jornals ll horts terra secà.

64 verso

Ambrosio Dies: 2 jovades y un ort terra secà.

.....

125 recto

CARRER AVALL

Vicent Corbató: veinatge.

Vicent Beltrán: ll jovades de terra rech Subirà.

Pere la Broixa: una jovada de terra secà.

Juceph Corbató, major: l jovada de terra rech de la séquia Major.

Juceph Burgara: 6 orts de terra rech Jusà.

125 verso

Eusebio Corbató: ll orts de terra rech de la séquia Major.

Juceph Corbató, menor: veinatge.

Juceph Errero: 1 4º terra rech de la séquia Major.

Vª de Pasqual Rochera: veinatge.

Juceph Mars: una jovada de terra secà afr. barranch de Ràtils.

126 recto

Juceph Delàs: l jovada de terra secà garroferal.

Anthoni Ferrandis: veinatge.

Matheu Macià: 2 jovades de terra rech Subirà.

Vª del Dr. Vicent Gil: 4 orts de terra rech de la séquia Major.

Vicent Asensi: 4 jovades de terra secà afr. camí de Bechí.

Pere Blasco: XV jovades de terra secà ay masada y corral miger afr. riu Sech.

126 verso

Hª de Pere Blasco: 6 orts de terra rech de la séquia Major.

Juceph Muner, menor: i jovada 2 orts de terra rech subira.

Vicent Girona: un quartó i mig de terra rech de la séquia Major.

Agostí Escuder: VI orts y mitad de mig de terra rech de la séquia Major.

Vicent Gil: un quartó y mig terra rech de la séquia Major.

Juceph Roca, major: V horts de terra rech Jusà.

Juceph Navarro: 2 jovades de terra rech Jusà.

127 recto

Vª de Juceph Garssia del corder: 6 orts de terra rech de la séquia major.

Vicent Gil: un quartó y mig terra rech de la séquia major.

Juceph Roca, maior: V horts terra rec de la séquia major.

Juceph Navarro: 2 jovades de terra rech Jusà.

127 verso

H^a de la V^a de Juan Ondera: una jovada de terra secà.

Pasqual Blasco: 24 orts terra 4 de la sequiola lo demés secà.

H^a de Jaume Gilabert: 3 orts terra rec Jusà.

H^a de Juceph Gilabert: V orts de terra rech de la séquia Major.

Juceph Amella, fadrí: 8 orts de terra rech de la séquia Major.

V^a de Pere Amela: I quartó de terra rech Jusà.

128 recto

Pasqual Garsía: 3 jovades de terra garroferal.

Vicent Gilabert: 2 jornals terra Rech Jusà.

Pasqual Castellví: IIII jovades 2 orts terra rech de la séquia Major.

Geroni Castellví: II jovades terra rech de la séquia Major.

128 verso

Salvador Gascó: sis orts de terra rech Subirà.

Jaume Llop: 6 jovades de terra rech de la séquia Major.

Romaldo Garsía: veïnatge.

H^a de Geroni Espuig: una jovada terra secà.

H^a de Jaume Bosquet: I jovada 3 orts rech Jusà.

Miquel Bono: 4 jornals terra secà garroferal.

129 recto

Pasqual Sans: III jovades 8 orts terra rech Jusà.

Rofina Porta: VII horts terra Rech de la séquia Major.

Jayme Navarro Cases, canónigo: I quartó de terra rech Jusà.

Christoval Tensa: Veïnatge.

H^a de Juceph Monsó de Esteve: III jovades de terra secà garroferal afr. Barranch de Ràtils.

129 verso

Geroni Melchor: II orts de terra rech de la séquia Major.

Jucepha Vaquer: I jovada un ort de terra rech Jusà.

V^a de Juceph Cabedo: VI orts de terra rech de la séquia Major.

V^a de Juceph Ferreres: III quartons de terra secà ab oliveres y garroferes.

H^a Damià Pesset: VIII jovades de terra secà ab garroferes y oliveres afr. camí de les ermites.

130 recto

Juceph Cubero, menor: 3 orts y mig de terra rech de la séquia Major.

V^a de Pasqual Manrique: IIII jornals terra secà afr. barranch de de Ràtils barranch del Cocó enmig.

V^a de Melchor Burgara: I jovada de terra secà afr. barranch de Ràtils.

H^a de Juceph Pitarch.

Francesc Pesset: IIII quartons de terra rech Subirà.

V^a de Macià Pitarch: 4 orts de terra rech de la séquia Major.

130 verso

Juceph Cubero, major: 3 orts y mig rech de la séquia Major.

Pere Cubero: 4 jovades de terra rech Jusà.

Juan Carda: 3 orts de terra rech Subirà.

Juceph Morell: quatre jovades de terra rec Jusà.

131 recto

Juceph Parra: VI horts terra R. de la sequiola afr. camí Real de València.

Batiste Ferrer: 6 orts de terra rech Subirà.

Juceph Sans: VIII jovades 2 orts de terra rech de la séquia Major afr. ab camí de la Mar camí del Cedre.

Vicent Burgara: I jornal y mich Rech de la séquia Major.

131 verso

Vª de Jaume Pesset: III jovades y una fanecada de terra rech de la séquia Major.

Juceph Guitart: I quartó de terra secà camí de les Ermites.

Hª de Jaume Franch: 2 quartons de terra rech subirà.

Hª de Pasqual Añó: tres jovades de terra i jovada rech subirà lo demás secà.

Hª de Francesc Sans: VIII orts terra Rech de la séquia Major.

132 recto

Pere Bernat: II jovades de terra rech de la séquia Major.

Vª de Jaume Beltran; II jovades de terra rech de la séquia Major.

Agosti Albiol: 2 jovades 2 orts terra secà camí de Artana.

Hª de Juceph Pasqual: III jovades terra rech Jusà.

132 verso.

Jucep Granell : 2 jovades de terra rech de la séquia Major.

Macià Albalat: veïnatge.

Domingo Carmosa: I 4ª terra secà garroferal y olivar.

Vª de Baltasar Puigvert: III jovades de terra secà camí de Bechí.

Hª de la Vª de Anthoni Rubio: 7 orta de terra rech Jusà.

133 recto:

Pere Juan Quinto: II jornals y hort terra y una fanecada rech jusà.

Vª de Miquel Ferrer: I jovada de terra rech subirà.

Feliph Benlloch: 4 quartons de terra secà garroferal a la foya dels Àngels.

Hª de Pere Batalla: I quartó de terra rech subirà.

133 verso

Juan Batalla: 3 orts de terra rech subirà.

Hª de Pasqual Ortells: II jovades de terra rech de la séquia Major.

Vicent Garsía del corder: II jovades 2 orts de terra rech de la séquia Major.

Vª de Juceph Manrique de Andreu: veïnatge.

Hª de Juceph Manrique de Andreu: II jovades de terra secà al riu de Millars.

134 recto

Vª de Juceph Almela: II jovades de terra rech de la séquia Major.

Juceph Amposta: 4 jovades terra secà garroferal.

Berthomeu Costa: I jovada de terra rech de la séquia Major.

Hª del dr. Fuster: 4 orts terra rech Subirà.

134 verso

Hª de Vicent Beltran: 2 orts y mig de terra rech subirà.

Dr. Juceph Ripollés: IIII orts de terra rech de la séquia Major.

Batiste Ripollés: 4 orts de terra rech Jusà.

Miquel Peres: 7 jovades terra secà ab corral de ganado afr. camí de Borriana a Bechí.

135 recto

Vicent Carda, fadrí: 6 orts terra reg Jusà.

Juan Batiste Canet: III orts de terra olivar rech de la sequiola afr. camí de la Alqueria de Bou.

Vicent Ripollés: 4 jornals 2 orts terra Reg jusà.

Juceph Martines de Blay: miga jovada de terra rech subirà.

135 verso

Juceph Andreu: 3 jovades de terra rech de la séquia Major.

V^a de Anthoni Nebot: I jovada terra rech jusà.

Bernat Taurà: IIII jornals y mig rech de la séquia Major.

V^a de Thomas Granell: 5 jornals terra secà garroferal camí de Onda.

136 recto

V^a de Miquel Blasco: 2 jornals de terra rech subirà.

H^a de Juceph Genesisia: 2 jovades 2 orts terra rech subirà.

Grabiel Vilar de Fansara: X orts terra rech de la séquia Major.

V^a de Christòfol Lopes: IIII orts de terra rech subirà.

Miquel Beltran: VII jovades y 2 orts terra secà afr. Camí Real.

Miquel Delnotari: II jovades de terra secà camí de Artana.

136 verso

Pere Espuig: sis orts de terra rech de la séquia Major.

Felis Delàs, tintorer: veïnatge.

H^a de Jaume Granell: 4 jornals 3 orts terra rech jusà.

Juan Moreno: III orts de terra olivar rech jusà.

Juceph Capella: li jovades un ort de terra rech Jussà.

137 recto

Baltasar Pitarch, fadrí: III horts terra rech de la séquia Major.

H^a de Francesc Beltran: I jovada de terra rech Jusà.

Elies Beltran: I jovada de terra rech de la séquia Major.

Geroni Año: 3 orts terra rech de la séquia Major.

137 verso

Pasqual Escuder: veïnatge.

V^a de Juceph Bellmunt: II jovades de terra rech de la séquia Major.

Juceph Ripollés: 2 quartons de terra secà al Riu sech.

Jaume Pitarch: III horts terra R. Jussà afr. camí de Caranyena.

138 recto

Gerónima Rochera: 2 quartons de terra secà camí del Madrigal.

Juan Costa de Berthomeu: 4 fanecades terra rech de la séquia Major.

V^a de Francesc Font: III orts de terra rech de la sequiola.

138 verso

Juceph Peset de Esteve: I jovada quatre jornals de terra secà, camí de la Vilavella.

H^a de Juceph Espuig: 4 fanecades de terra rech de la sequiola.

Juceph Muner, major: 7 orts de terra rech jussà.

139 recto

V^a de Jaume Chiva: XI orts terra rech de la séquia Major vertents del riu Millars camí de la Travessa a Castelló.

Miquel Espuig: III jovades de terra rech de la séquia Major afr. parada de Entensa.

Pere Juan Navarro: V jovades de terra secà camí del Carro barranch de Ràtils.

Juceph Peris: II jovades de terra rech jusà.

H^a de Miquel Esteller: li jovades de terra rech Jussà.

139 verso

Agostí Esteller: veïnatge

V^a de Juceph Esteller: II orts de terra rech de la séquia Major.

H^a de Francesc Barco: I jovada de terra rech Jusà.

H^a de Juan Parra: I jovada de terra secà.

H^a de Juceph Cantavella de Vicent: Il jovades de terra rech de la séquia Major.
Jaume Callergues: 3 jovades un ort de terra secà camí de Artana.

140 recto

Juceph Beltran, major: una jovada de terra secà ab oliveres y garroferes afr.
 camí de les Ermites y barranquet de Santa Llúcia.

V^a de Anthoni Pesset: Il jovades 3 orts terra rech subirà camí de les Boltes

140 verso

CARRER D'AMUNT

H^a de Miquel Bono: li jovades de terra rech de la séquia Major.

Andreu Bono de Teudoro: una jovada de terra secà.

H^a de Mosen Juceph Amposta.

Juceph Ynsa: 2 jovades terra rech de la séquia Major.

H^a de Jaume Llonart: una jovada de terra secà camí de Artana

141 recto

Andreu Ripollés: 2 jovades de terra secà.

Andreu Blasco: 2 orts terra rech subirà.

Juceph Ferriols: IIII jovades terra secà camí de Artana.

Blay Broch: Il jovades y mig terra rech subirà.

Juceph Trullench, teixidor. 4 orts y mig de terra rech Jusà.

141 verso

Pere Barres: 2 orts terra rech subirà olivar.

H^a de Juceph Julià: 2 jovades terra rech Subirà.

Jaume Martines: XII orts de terra Rech Jusà.

Juceph Chavarria: veinatge.

Matheu Amela: VIII jovades 2 orts terra rech Jusà.

142 recto

Andreu Bono: 3 jovades de terra rech Jusà.

Pere Marco: veinatge.

H^a de Vicent Cantavella: VII orts de terra rech subirà.

Vicent Menero: veinatge.

H^a de Jaume Marco: 3 orts de terra rech subirà afr. parada del camí Real dit
 camí terres del molí de la Roqueta.

Cristófol Seglar: III orts y mig de terra rech Jusà.

142 verso

H^a de Geroni Granell: 3 jovades de terra afr. séquia de Entensa.

H^a de M^o Eusebio Vicent: VI orts terra rech de la sequiola.

Mossen Francesc Benlloch: miga jovada terra rech subirà olivar camí de les
 Boltes barranch de Ràtils.

Jaume Thomeu: X orts de terra rech de la séquia Major.

H^a de Pere Cubero, prevere: I quartó de terra secà afr. séquia roga.

143 recto

Feliph Matheu: Il jovades de terra secà a Pinella.

Felis Matheu: 3 orts de terra rech de la séquia Major.

V^a de Juceph Pasqual de Anthoni: 2 jovades de terra secà garroferal

Aleixis Broch: III jornals terra secà garroferal camí de Barcelona.

M^o Mauro Broch: micha jovada terra rech de la séquia Major.

H^a de Andreu Ybañes: 3 orts terra rech de la séquia Major.

143 verso

H^a de Juan Belayre, miger: 3 jovades terra secà garroferal.

Juceph Pitarch de Salvador: 2 jovades 2 orts de terra rech subirà.

H^a de Llorens Gil: VI orts terra rech de la séquia major.

H^a de la V^a de Pere Gil: VI orts terra secà a la foya dels Àngels.

Juceph Ripollles de Tomàs: 3 jovades 3 orts rech de la séquia major.

144 recto

Matheu Bosquet: I jovada y 3 orts terra secà.

V^a de Juan Gil: 2 orts de terra rech de la séquia major.

V^a de Anthoni Bosquet: I jovada de terra rech de la séquia major.

V^a de Joseph Blay, comare: IIII jornals II horts terra rech subirà.

144 verso

Jaume Font: 4 orts y la mitad de mig rech Subirà.

H^a de Vicent Ferriols: 2 quartons de terra rech Jussà.

H^a de Juceph Font de Jaume: VI orts de terra rech de la séquia roga.

Francesc Tena: VIII orts terra rech Jusà.

Juan Ferriols: VI orts de terra rech de la séquia major afr. camí de na Boneta.

145 recto

Miquel Martines: 3 orts terra Rech Jusà.

Vicent Antholí: XIII orts de terra rech Jusà.

H^a de Miguel Navarro: I quartó de terra rech Jussà.

V^a de Juceph Llisterri: 3 orts de terra rec Jussà.

Juceph Eixea: 6 orts terra rec de la séquia Major.

145 verso

H^a de Juceph Àngel Castellví: I jovada terra rech de la séquia Major.

Cosme Gil: II jovades terra rech Subirà afr. camí del Cabelsol.

Juceph Ferrer de Juceph: I jovada de terra secà afr. ab camí del Cos terres ermes.

H^a de Andreu Domingo, menor: I quartó y mig terra rech Subirà afr. camí de Caraïena.

Vicent Domingo: I jovada de terra rech Subirà.

146 recto

V^a de Juan Yvañes: I jovada de terra secà camí de Bechí

Nadal Gil: I quartó y mig terra secà camí del molí Nou.

les Rocheres: V orts y mig de terra rech de la séquia major afr. camí de na Boneta.

Vicent Rochera: 6 orts de terra rech de la séquia Major anava en item de les Rogeres en lo cabreu passat.

Lluís Broch: I jovada de terra rech de la séquia major.

H^a de Juceph Climent, menor.

146 verso

H^a de Juan Belayre, menor.

Pasqual Girona: VIII jovades de terra rech Jusà.

147 recto

RAVAL DE ONDA

Thomàs Delnotari, maior: VII jovades de terra secà garroferal.

Thomàs Delnotari, menor: I jovada terra rech Jusà.

Vicent Pasqual, maior: I jovada y miga de terra secà al olivar del Ram.

Vicent Pasqual, menor: veinatge.

147 verso

Juceph Millà: I jovada de terra secà afr. camí de Onda.

H^a de Juan Pugol: III jovades de terra secà rech Jussà.

Vicent Peris: V jornals terra R. jusà afr. terres de la Regenta.

Felis Peris Pastor: veïnatge.

Jaume Segura: V jovades terra secà.

148 recto

Jaume Gomis: veïnatge.

H^a de Juceph Segura, menor: I jovada de terra rech Jussà.

Batiste Alcón: III jovades terra rech Jussà.

V^a de Anthoni Navarro: I jornal y mig de terra rech de la séquia major.

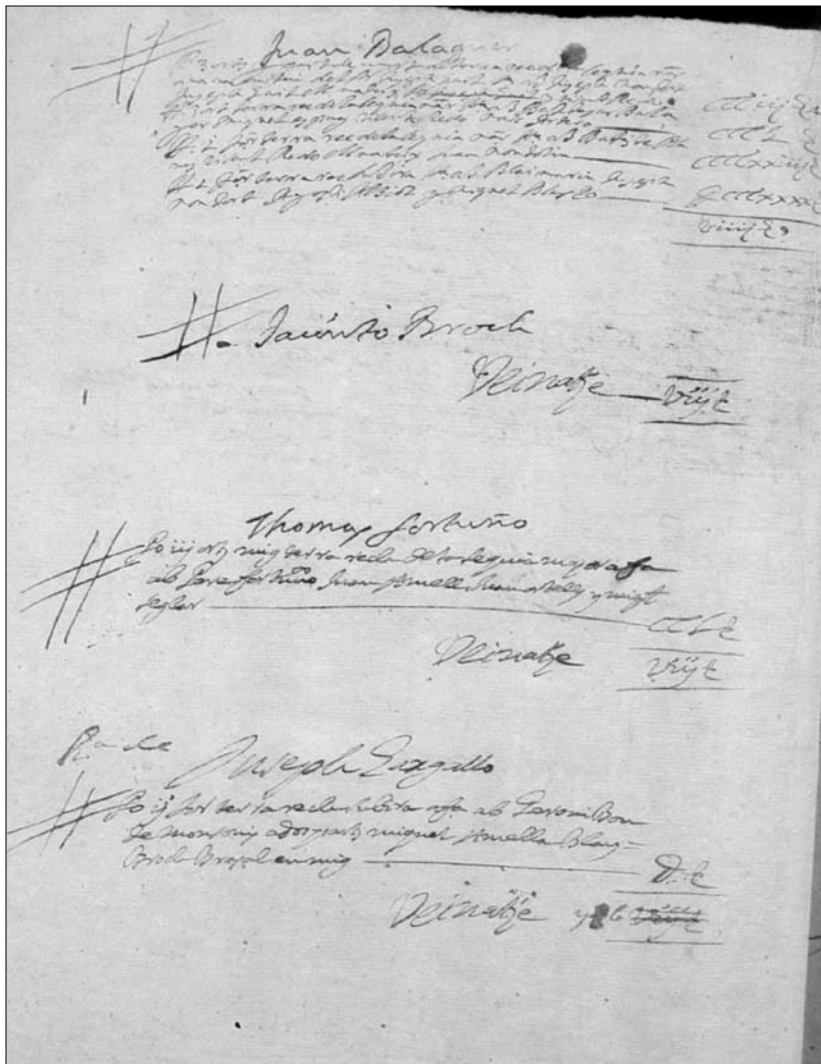
Agostí Beltran: I jornal y mig terra rech de la séquia major.

148 verso

H^a de Jaume Labèrnia: 3 jovades de terra rech de la séquia Major.

Juceph Molina, menor: veïnatge.

Feliph Nàger: veïnatge.

6

Manuel Carceller Safont

JACINT VERDAGUER I VILA-REAL: SOBRE TRES CARTES DE *L'EPISTOLARI* DE L'ESCRITOR

■ Jacint Verdaguer i Vila-real: sobre tres cartes de l'*Epistolari* de l'escriptor

Jacint Verdaguer i Vila-real: sobre tres cartes de l'*Epistolari* de l'escriptor

En les escasses ocasions que s'ha escrit sobre la relació de Jacint Verdaguer (Folgueroles, 1845- Vil·la Joana, Vallvidrera, 1902), considerat com el més gran escriptor català del segle XIX, amb el País Valencià, sempre s'han oblidat les vinculacions històriques i literàries amb les comarques del nord, a més d'unes altres qüestions d'interés.

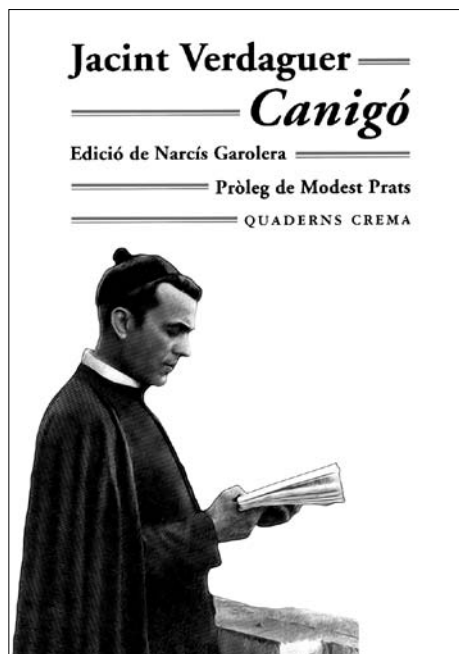
Un bon exemple del que comentem és el llibre commemoratiu titulat *Corona poètica valenciana a Jacint Verdaguer*, editat pel CEIC Alfons el Vell, de Gandia, el 2003. En «una reunió com aquesta de poetes i pintors valencians, en celebració de la memòria de Jacint Verdaguer, amb motiu del primer centenari de la seua mort» (Verger, 2003: 9), no s'esmenta, per exemple, l'obra de Joaquim Garcia Girona (Benassal, 1867- Baeza, 1928), l'autor de *Seidia* (publicada el 1920), subtitulada com a «poema valencià del temps de la Reconquesta», una obra que s'inspira en el *Canigó* de Verdaguer.

El benassalenc va ser el primer poeta valencià que va dedicar composicions a l'autor de Folgueroles. En el setmanari *La Veu de Tortosa*, any IV, 22 de juny de 1902, va donar a conèixer un poema intítulat *No és mort*, dedicat a Jacint Verdaguer, que havia traspassat el 10 de juny d'aquell any; «consta de tres estrofes de cinc versos» (Gimeno Betí, 2004: 84).

Joaquim Garcia Girona és un cas molt singular d'intel·lectual compromés amb la nostra llengua en una època –la de finals del segle XIX i primer terç del segle XX– en què els esperits valencians més sensibilitzats per l'exemple de la Renaixença catalana sentiren la necessitat d'iniciar el seu propi camí en l'àmbit de la recuperació del passat històric, lingüístic i literari comú. Podem considerar mossén Garcia Girona com el primer dialectòleg i lexicògraf valencià modern (Gimeno, 2004: 7):

la tasca literària li vingué de terres no valencianes estant, per bé que amb una forta vinculació a una part del nostre territori històric: les terres del migdia de Catalunya, amb Tortosa com a capital cultural i literària. Més concretament, al Seminari Major d'aquella localitat catalana, on el benassalenc ensenyava llatí.

En aquella *Corona poètica valenciana* commemorativa tampoc no hi ha cap al·lusió als «Goigs per mossén Cinto Verdaguer», poema XII del llibre pòstum *Olivera i llorer* (1968) de Bernat Artola i Tomàs (Castelló, 1904-Madrid, 1958). El text havia

Portada *Canigó*

estat publicat primerament el 1945 a *Mediterráneo*, «Guión de literatura» de la Facultat de Filosofia i Lletres de la Universitat de València.

L'únic autor clàssic valencià del segle xx present en la *Corona* és el pare Francesc M. Miret (Beniopa, 1901-Tavernes de la Valldigna, 1936), assassinat pels anarquistes al principi de la Guerra Civil espanyola. Es tracta d'un poeta que «els seus mateixos paisans han encertat a rescatar d'un oblit injust» (Verger, 2003: 10). En l'àmbit eclesiàstic, bé s'hi hauria pogut citar també l'obra poètica del capellà vila-realenc Joan Baptista Candau Martí (1872-1922), que sembla un eco del Verdaguer més proper a la poesia popular i religiosa. A més, en l'esmentat llibre res no es diu d'uns altres

autors, com ara Josep Bodria i Roig (València, 1842-Alcoi, 1912), un dels fundadors de Lo Rat Penat, autor del poema *A Mossén Jacinto Verdaguer, ab motiu de la publicació de son llibre Flors del Calvari*, escrit el 1895, inclòs en l'antologia *Verdaguer reivindicat*, de Cosme Vidal. Tampoc no hi mereix cap esment l'àmplia i competent tasca del poeta i gran verdaguerià Lluís Guarner (València, 1902-1986).

Aquesta *Corona poètica valenciana* que comentem és sobretot un homenatge des de la contemporaneïtat literària. Per això resulta sorprenent «que els poetes valencians d'ara celebren el llegat de Verdaguer» amb l'única presència, entre els escriptors del nord valencià, de Manel Garcia Grau (Benicarló, 1962-Castelló, 2006) com a escriptor antologat. Resten inexplicablement absents d'aquest *llibre memorable* autors contemporanis com ara Miquel Peris Segarra (Castelló, 1917-1987), Jesús Huguet (Onda, 1944), Vicent Fausto Manzano (Vila-real, 1945), Josep Fèlix Escudero (Atzeneta del Maestrat, 1946), Joan-Baptista Campos (Castelló, 1961), Marisol González Felip (Nules, 1962), considerada «un dels valors poètics més destacats de les nostres comarques» (Gimeno 2006: 99) o el verdaguerià Mn. Vicent Gimeno Estornell (Vila-real, 1940). I ja que aportem noms del temps més recent, no podem oblidar Manuel Villarreal Casalta (Vila-real, 1946-2009), ni tampoc Manuel Pitarch Font (Vila-real, 1966), guanyador del premi Jacint Verdaguer de poesia de Calldetenes (Osona) del 2002 per l'obra *Trajectes del desencís*. Justament era l'any de commemoració del centenari de la mort de l'autor de *Canigó*.

1. Verdaguer i el País Valencià: un repàs biogràfic

Autoritats en l'estudi de Verdaguer, com el professor Narcís Garolera, han considerat que «a manca d'un estudi global i rigorós de la seva trajectòria personal, reculls epistolars com el ressenyat constitueixen, ara com ara, la biografia més solvent de l'autor de *Canigó*» (1996: 46). Per tant, en aquest article, presentarem un repàs biogràfic de les relacions de Jacint Verdaguer amb les terres valencianes, seguint les petjades que trobem al seu epistolari, als seus llibres o en uns altres documents. Advertim que en la transcripció de les cartes de l'epistolari verdaguerià, transcrivim el text i les acurades notes de l'edició de Josep Maria de Casacuberta i Joan Torrent i Fàbregas, publicat per l'Editorial Barcino. Hem respectat el criteri filològic dels editors de la transcripció literal dels documents, sense esmenes normatives. Aquest fet, que pot estranyar algun lector, representa en canvi una decisió fonamental per a possibilitar qualsevol estudi lingüístic de l'autor i de la seua època.

D'entrada volem destacar que el gran estudiós i editor Josep Maria de Casacuberta va ser el primer autor que va escriure un treball ple de ciència i erudició sobre les relacions de Verdaguer amb el País Valencià. Es tracta d'un article a propòsit de les traduccions verdaguerianes al castellà fetes o projectades per Constantí Llombart, un article escrit el 1949 i reeditat el 1986.

Casacuberta inicia el seu treball explicant la importància de l'aparició de *L'Atlàntida* el 1877: «Cap esdeveniment de la història literària de Catalunya no ha assolit una ressonància immediata tan considerable» (1986: 75). L'estol dels escriptors valencians d'aquell temps va participar d'aquella admiració joiosa, perquè de fet es tractava de la primera obra de l'autor que aconseguia un reconeixement tant popular com acadèmic. En els versos del cant segon de *L'Atlàntida* s'esmenten diverses fites de la costa valenciana. El text evoca un viatge marítim d'Hèrcules, que es troba amb les illes Columbrets, veu de lluny la riba del Túria i la ciutat de València, i també la «cara ferrenya» de la muntanya del Montgó. Citarem els versos que tracten sobre els Columbrets, que l'heroi confon amb les siluetes dels gegants derrotats per ell:

No tem de les cinc boques de l'Ebre els glops enormes
i els Columbrets al veure més lluny emmerletar,
pregunta a sa arma fèrrea si aquells gegants deforms
que deixà morts en terra li surten dins la mar.

Uns anys després, Teodor Llorente va publicar un article sobre la llegenda de Montserrat al diari *Las Provincias*, al desembre del 1880. A més va proposar a Verdaguer, que fóra el mantenidor dels Jocs Florals de Lo Rat Penat de València del 1881, el tercer any que es convocaven: «La fiesta se celebra en Julio, y le proporcionaria buena ocasión para

Teodor Llorente

que le conociesen los muchos admiradores que V. tiene en Valencia» (*Epistolari*, III, carta 245). Verdaguer va respondre immediatament, sense els dubtes habituals en uns altres casos, acceptant l'encàrrec. Però, finalment, al juny d'aquell any, va declinar fer el paper de mantenidor de l'acte, que va ser encarregat, finalment, a Ciril Amorós. Una de les raons del refús de Verdaguer per actuar d'orador va ser, en opinió de l'editor de l'*epistolari*, Josep Maria de Casacuberta, «el seu escàs coneixement de la vida i la història valencianes –tret de la possibilitat d'evocar la figura del Conqueridor» (*Epistolari*, III, 1971: 125). Aquell mateix any, el 1881, el discurs de Verdaguer com a president dels Jocs Florals de Barcelona, titulat «Lo gran Rey», va ser reproduït pel diari *Las Provincias*.

Al juliol del 1881, Verdaguer va assistir als Jocs Florals de Lo Rat Penat, a València. Durant la seua estada, del 22 al 30 d'aquell mes, es va hostatjar al domicili de Llorente, «el seu millor amic de València», segons paraules de Casacuberta (1986: 77). Una altra personalitat de la Renaixença valenciana, Vicent W. Querol, va escriure aquells dies una carta a Teodor on va comentar la visita de Verdaguer: «Confio que Valencia sabrá hacer los honores debidos al primer poeta del renacimiento catalán. Atenas no debe olvidar que alberga por breves días a Homero». En una crònica publicada a *La Veu de Montserrat* del 6 d'agost, s'informa que mossén Cinto «portava al pit, sobre la sotana, la insígnia d'or del Rat-Penat que li ha regalat la Junta Directiva d'esta Societat». Segons el periòdic, al final de la celebració, l'alcalde de València, Josep Busutil, en el seu parlament va dir que a Verdaguer «ja no miran com hoste, sino com germá, los valencians». Els membres de Lo Rat Penat van oferir a l'escriptor un dinar de comiat.

Poques setmanes després, Teodor Llorente va demanar a Verdaguer que representara els poetes valencians en l'acte d'ofertament d'un àlbum literari a la Mare de Déu de Montserrat. Era la *Corona Poètica* a la patrona de Catalunya, que havia estat solemnement coronada l'11 de setembre del 1881. Cal remarcar que Teodor Llorente i Olivares sempre va escriure en castellà a Verdaguer, qui, en canvi, sempre li va respondre amb cartes on emprava el català. Tal com explica Llorente i Falcó en una nota autògrafa conservada, juntament amb una carta de mossén Cinto adreçada al seu pare,

«uns 200 entre poetes, poetesses i prosistes de Catalunya, València, Mallorca i Roselló posaren composicions autògrafes en un àlbum que se conserva en l'Arxiu del Monestir» (*Epistolari*, III, carta 276). L'acte de lliurament de l'àlbum era la finalitat principal del romiatge dels poetes de parla catalana a Montserrat, celebrat el 15 i 16 d'octubre del 1881.

Verdaguer mantenia també relacions de tipus eclesiàstic amb els preveres i poetes valencians Mn. Josep Peris i Pascual i Mn. Josep Arroyo i Almela. El primer, que era membre de la Joventut Catòlica de València en la dècada dels anys 80 del segle XIX, va ser premiat al certamen literari de Tarragona, on degué conèixer mossén Cinto.

Un altre personatge, José Maria Llopis Domínguez, secretari d'aquesta esmentada Joventut Catòlica de València, va enviar una carta a Verdaguer, escrita en castellà, agraint-li la tramesa d'exemplars de *L'Atlàntida*, *Idil·lis i cants místics* i *Cançons de Montserrat* per a la biblioteca de l'associació, per mitjà de Mn. Josep Peris (*Epistolari*, III, carta 280).

Durant l'estada de Verdaguer a València, a l'estiu del 1881, va conèixer personalment Josep Vives i Ciscar (València, 1853-1893), juriconsult, historiador i arqueòleg. A principis d'aquell any, Vives va trametre a Verdaguer la *Historia de la ciudad de Denia* de Roc Chabàs, publicada el 1876 (*Epistolari*, III, carta 295).

Vives i Ciscar va demanar a més a Verdaguer un autògraf de la seua obra. Mossén Cinto el va complaure trametent-li un fragment del manuscrit original de *L'Atlàntida*. A més, l'historiador valencià el va informar d'una controvertida reunió de debat a l'Ateneu Científic de València sobre «los efectos que en la literatura española ha de producir el renacimiento lemosín». Una crònica publicada en *Revista de Valencia*, al gener del 1882, va informar d'aquesta qüestió, on cal destacar les intervencions de Vives i de F. Martínez Aloy a favor de l'idioma propi, és a dir en pro del català (*Epistolari*, III, carta 300).

Una nova carta de l'historiador Vives a Verdaguer, al juny del 1882, explica que havia rebut la seua versió de la cançó popular del comte Arnau. Segons explica Josep Maria de Casacuberta en les seues notes a l'*Epistolari*, Vives degué demanar-li el text per a l'esdeveniment d'una excursió al monestir de Poblet. Vives i Ciscar va ser un dels quinze valencians, socs de Lo Rat Penat, que participaren en l'excursió a Poblet i Santes Creus. Cal dir que l'acte de germanor va ser promogut per Teodor Llorente. El grup procedent de Barcelona, compost per quinze persones amb la participació d'algun mallorquí resident a aquella ciutat, es va ajuntar amb els valencians a Poblet (*Epistolari*, III, carta 310).

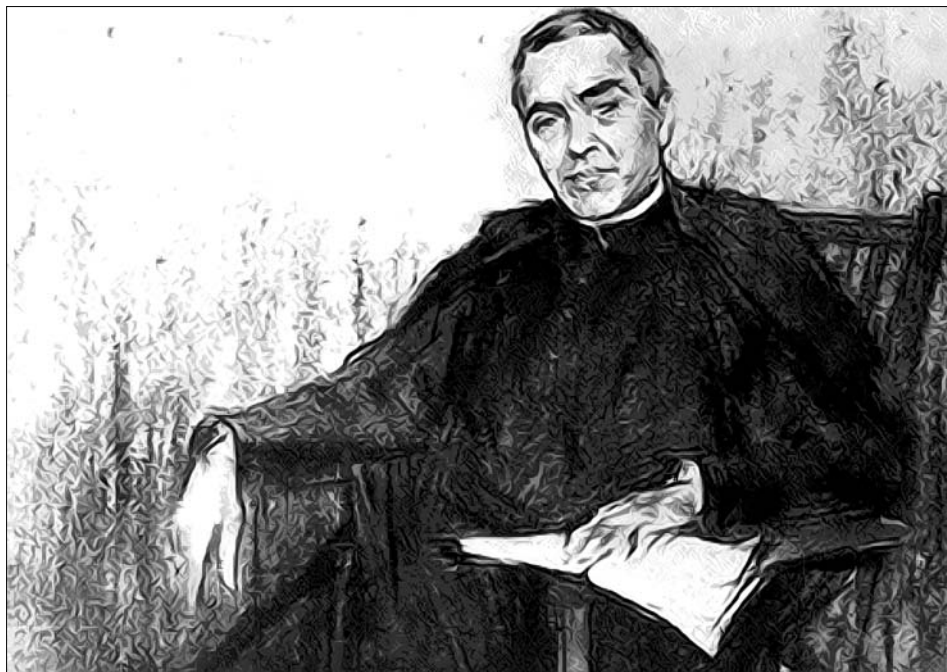
Com una anècdota contemporània, direm que Verdaguer es va plantejar en la primavera del 1882 acompanyar el seu amic Mn. Jaume Collell a uns exercicis espirituals al convent de carmelitans del Desert de les Palmes, a Benicàssim, celebrats del 6 al 13 de

maig (*Epistolari*, III, carta 293). Però finalment mossén Cinto no va visitar el convent del nord de la Plana de Castelló.

També sabem que el poeta va visitar la ciutat d'Alacant. En un article inèdit de la sèrie titulada *En defensa pròpia* (ms. 382/III de la Biblioteca de Catalunya), Verdaguer considera que l'animadversió del jesuïta català Antoni Governa cap a ell provenia de no haver fet cas d'un consell polític que li va donar en ocasió d'un viatge a Alacant, per assistir al funeral de la mare de Maria Gayon, una bella alacantina que va esdevenir segona marquesa de Comillas pel casament amb Claudi López Bru.

A València, el pare Governa, on residia aleshores, va presentar Verdaguer a Ramon Nocedal, advocat i polític integrista i filocalí. Sembla que la conversa va prendre un cert caire polític, ja que el jesuïta pressionava el capellà poeta perquè col·laborara amb les campanyes nocedalistes; però Verdaguer ho va rebutjar, afirmant que no li interessava la política. L'abril del 1889, mossén Cinto es va traslladar fins a Alacant, possiblement per la mort de la mare de Maria Gayon, segons sabem per una anotació de la llibreta d'almoines (ms. 1820 de la Biblioteca de Catalunya): «Viatge de Barna. a Valencia en 3^a, 8'5 \$; gastos 7 rs. De Valencia a Alacant, en 2^a, 3'5 \$ 3 rs.».

Un interlocutor valencià destacat va ser l'escriptor Carmel Navarro, més conegut pel pseudònim de Constantí Llombart (València, 1848-1893), el primer que va demanar a Jacint Verdaguer traduir el seu llibre *Canigó* al castellà, treball que va realitzar dels anys 1886 al 1888. Com a apunt sociolingüístic, cal dir que Llombart sempre va escriure a Verdaguer en català, a diferència de Llorente, que emprà sempre el castellà per a aquesta relació. «Amb tot, sembla ser que, abans d'aquella data, Llorente també havia manifestat intencions de traduir *Canigó*. I de fet, entre el 31 de desembre de 1885 i el 17 de gener de 1886 publicà una sèrie de sis articles [a *Las Provincias*] en què, sota el pseudònim de Valentino, analitzava el llibre d'una manera conscienciosa i profunda». La cita, que hem transcrit pel seu interès, és del professor Rafael Roca Ricart (2005: 95). Com a celebració per l'aparició de *Canigó*, Lo Rat Penat va celebrar a València una vetllada d'homenatge a Verdaguer, el 12 de febrer del 1886, i Llombart fou «un dels organitzadors» (Casacuberta, 1986: 77). En el diari *Las Provincias* del 13 de febrer i en *La Veu de Montserrat* del 20 del mateix mes, es poden llegir cròniques del lluit esdeveniment, on un retrat a l'oli del poeta, obra del pintor Gamon, va ocupar un lloc d'honor a la sala. L'acte va ser presidit pel governador civil de València, que era el dramaturg català Pere Antoni Torres. El president de l'entitat valencianista, Fèlix Pizcueta, va qualificar Verdaguer com el «primer geni poètic d'Espanya i de fora d'ella». Després de llegir fragments de *Canigó*, deu poetes i poetesses valencians, entre ells Llorente i Llombart, van llegir composicions d'homenatge a l'autor. «Un missatge de felicitació i d'encoratjament, signat pels socis del Rat Penat, fou tramés aquells dies al poeta de Folgueroles» (Casacuberta, 1986: 77). Després de diversos inconvenients, al llarg de diversos anys, la mort prematura de

Retrat de Jacint Verdaguer

Llombart el 1893, als quaranta-quatre anys, va aturar el projecte de l'edició castellana de *Canigó*.

Un altre fet interessant és que als Jocs Florals de València del 1889 es va atorgar un premi «qual tema era un cant dedicat á vos i á vostres creacions poètiques» (*Epistolari*, VII, carta 759). S'hi van presentar dues obres, i el guanyador va ser el jove poeta Ramon Andrés Cabrelles, hereu literari de Llombart, que el qualifica en aquesta carta com «mon aventajat deixeble». L'altra composició, titulada *A mossén Jacinto Verdaguer*, de Joan Baptista Pastor Aicart, va obtenir un accèssit i es conserva a la Biblioteca de Catalunya, ensems amb el manuscrit 114 (*Epistolari*, VII, carta 796).

Un altre traductor de diversos poemes de Verdaguer al castellà va ser Ramon Orts-Ramos (nascut a Matanzas, Cuba, 1857), poeta, escriptor i director del periòdic *Canfali*, de Benidorm. El 1893 va traduir *Loreneta* o *A la Verge del Mont* del llibre *Pàtria*, i pretenia també, com Llombart, traduir *Canigó* al castellà (*Epistolari*, VIII, carta 940).

El volum nové de *l'Epistolari Verdaguer* comprén les cartes escrites i rebudes per l'escriptor del mes d'agost del 1894 al mes de maig del 1896, «un dels períodes més conflictius de la vida del poeta» (Garolera, 1996: 41). En aquest recull els corresponents valencians mostren una adhesió plena d'afecte davant el drama que viu mossén Cinto. En el volum esmentat es va publicar la correspondència amb l'escriptor Josep Bodria i

Roig, que li va enviar el seu llibre *Roselles. Poesies valencianes* (1895) (*Epistolari*, ix, carta 1140). Aquest escriptor encara va trametre poc després una nova carta a l'autor de *Canigó* on li confessava que havia llegit «ab llagrimas al ulls» la seua missiva, encara que l'havia «omplit de goig y satisfacció». Cal destacar la consideració de Verdaguer per part de Bodria com a «primer poeta espanyol contemporà; y dich espanyol y no català [...], per estar molt per damunt l'autor de la célebre *Atlantida* de tots aquells poetes que troven en llengua castellana» (*Epistolari*, ix, carta 1157). El comentari de Bodria, fet des de l'elogi i l'estima, deixa palés que no pot concebre una consideració de la cultura catalana com a pròpia i amb vocació de cultura nacional, i per tant no relegada a ser un subconjunt de la cultura espanyola. Per a Bodria, Verdaguer és un poeta català, però el que l'identifica és que és el millor poeta espanyol de la seua època, superior als autors que escriuen en castellà.

També el poeta Antoni Palanca i Hueso (València, 1848-1905) li va trametre a Verdaguer per escrit una lletra d'admiració, «com á protesta de les injustícies de que sou victima y perque es naixent del fons de mon cor, ahon vostre nom ja fa mols dies ocupa un lloch preferent.» (*Epistolari*, ix, carta 1155). Palanca va obtenir nombrosos premis als Jocs Florals de Lo Rat Penat, a més va escriure teatre i va col·laborar a la revista literària *L'Atlàntida* (1896-98), dirigida per Verdaguer.

Entre les pàgines del volum nové de l'*epistolari*, cal remarcar «la decidida adhesió que li fa arribar un grup d'escriptors valencians encapçalat per Roc Chabàs i Josep Bodria (carta 1158)» (Garolera, 1996: 42). Pel text de la carta 1158 de l'*Epistolari* sabem que, en un dinar d'homenatge a Josep Bodria, amb motiu la publicació del seu llibre *Roselles*, organitzat pels valencianistes a la capital del Túrria, es va llegir públicament una carta de Verdaguer a Josep Bodria. Després dels aplaudiments, els assistents van prendre «l'acort de felicitarvos per la vostra completa vindicació, com de tot cor ho fem al trametreli la mes entusiasta enhorabona». La felicitació es refereix a la publicació en un opuscle dels articles d'*En defensa pròpia* i del llibre de poemes *Flors del calvari*. El mateix Josep Bodria va escriure en aquella època el poema «A Mossén Jacinto Verdaguer, ab motiu de la publicació de son llibre *Flors del calvari*», inclòs en el volum d'homenatge *Verdaguer reivindicat*, de Cosme Vidal.

2. Tres cartes sobre sant Pasqual i les *Eucarístiques*

Durant el segle XIX el santuari de Sant Pasqual va esdevenir un centre de referència per a la nova religiositat promoguda per l'Església catòlica espanyola, com a resposta als canvis polítics liberals i als nous conflictes de classe. No és una casualitat que el temple vila-realenc fóra en aquesta època «un foco de atención para muchos miembros de la nobleza y [...] los propios monarcas españoles, [...] de lo cual dan testimonio en bastantes ocasiones las actas municipales» (Heredia, 2011: 9).

Les tres cartes verdaguerianes que ara reproduïm van ser publicades, per primera vegada, en el desé i el darrer volum de l'*epistolari*, l'onzé, que reunia els documents dels tres darrers anys de l'escriptor, de maig del 1899 al 10 de juliol del 1902, data de l'última missiva signada per ell, vint-i-quatre hores abans de la seua mort.

Els seus anys finals són els posteriors a un gran calvari, amb episodis com l'expulsió del servei com a capellà de la casa del marquès de Comillas del palau de la Rambla de Barcelona; la suspensió *in divinis* pel tribunal eclesiàstic diocesà de Vic, a proposta del bisbe Morgades, el juliol del 1895 (és a dir la prohibició de dir missa i per tant de comptar amb ingressos); l'enfrontament amb els seus parents i la ruptura amb els antics amics clergues i poetes; l'acusació de bogeria per part del metge Pere Manaut i l'examen psiquiàtric a què se sotmet Verdaguer voluntàriament, per demostrar el seu bon seny; els dos anys de confinament al santuari de la Gleva i l'intent del bisbe de Vic, amb la col·laboració del governador civil i de la policia, d'internar-lo en un asil o manicomi eclesiàstic; els deutes creixents per la compra dels terrenys per a fer la capella dels Penitents, a Barcelona; la protecció econòmica que dóna a Deseada Martínez, vídua de Duran, i als seus tres fills orfes...

Per contrast, aquells darrers anys de la seua vida van ser d'una remarcable activitat literària. Va escriure un bon nombre de composicions que es van publicar pòstumament, aplegades en els volums *Eucarístiques* (1904) i *Barcelonines*. Justament les cartes que presentem tracten sobre els treballs de preparació del llibre eucarístic, que va comptar amb la col·laboració de l'escriptor i banquer de Perpinyà Agustí Vassal, cavaller de l'orde pontifici de sant Gregori Magne. Gran admirador de Verdaguer, li va trametre llibres en francès sobre l'Eucaristia, com a ajut documental per a estimular la composició del llibre *Eucarístiques*, de l'edició pòstuma del qual tingué cura, el 1904 (*Epistolari*, x, 1987: 69). Vassal era amic de Justí Pepratx (Ceret, 1828-Perpinyà, 1901) notari, poeta i el principal traductor de l'obra de Verdaguer al francès.

La carta 1381, publicada al volum x de l'*Epistolari de Verdaguer*, és la primera de les adreçades a l'escriptor perpinyanés on es fa referència a sant Pasqual. Reproduïm la transcripció del text original de la primera carta que s'escau al tema que ens interessa,

amb part de les notes de Josep Maria de Casacuberta i Joan Torrent i Fàbregas (*Epistolari*, x, 1987: 260-261).

carta 1381
De Verdaguer a Agustí Vassal

Barcelona, 17 maig 1899¹

Jesús, Joseph y Maria
sian nostra companyia.

M. Agustí Vassal:

Mil merces pel *Miracle de Sant Antoni* que m'envià á primers d'avril, y altres tants per la lletra del autor de *Vita vitae meae*, a qui acabo d'escriure, que s'ha servit enviarme. Com no parla mes que de mes *Flors del Calvari*, desitjaria que me n'fes plaier. Son llibre es un joyell de poesia mística y de vera devoció.

Bon pensament lo de posar les poesies de Mgr. Gerbet y de Mgr. Saiset en vostra bella obra de les Santes Hosties de Pezillá. No coneix pas les del ultim y les lligiré ab molt de gust, com tot lo que s' refereix al Santíssim Sagrament.

Avuy es Sant Pasqual Baylon.² Si jo m'hagués trobat en altre situació, hauria anat á la peregrinació que hi ha á sa tomba! ara m'hi tinc d'encomanar desde assí. Ell guie la meua ploma per escriure sobre la santa Eucaristia.

He escrit una poesia sobre l'celebre *Miracle dels pexets*, del regne de Valencia, com sant Pasqual, succehit en Alboraya á primers de joliol de 1348. Se n'parlà en lo Congrés Eucarístich de Valencia.

Salude al inoivable amich Pepratx, á qui envio, com á Vos, mon poemet de Santa Eulària, sortit en tan bon dia com avuy. Serà ara mon primer llibre l de Jesus Sagramentat?³

Ell sia *Vita vitae nostrae*, com desitja vostre afm. amich

Jacinto Verdaguer, Pre.

Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (papers procedents de J. Serra i Graupera)

Publicada per A. Vassal, *Mossén Jacinto Verdaguer. Sa vie, ses oeuvres, sa mort*, 116

La circumstància històrica de fons, al·ludida en la carta, era la peregrinació nacional al sepulcre del frare Pasqual Bailón, a Vila-real, que es va realitzar en la

¹ Manuscrit, «Dia de Sant Pasqual 99»

² Aquest dia mossén Cinto complia 54 anys.

³ El llibre *Eucarístiques* ací al·ludit veié la llum pòstumament, editat per Vassal.

Antic santuari de Sant Pasqual

primavera del 1898, amb eixida des de la ciutat de Castelló. La iniciativa va partir de Pedro Rocamora, bisbe de Tortosa, territori eclesiàstic al qual pertanyien les comarques del nord valencianes des de l'edat mitjana. La raó de la mobilització va ser la declaració de sant Pasqual com a patró universal de les obres eucarístiques pel papa Lleó XIII. A més de la peregrinació, s'hi va convocar un certamen literari, amb premi al millor aute sacramental sobre miracles del sant. Al periòdic *La Veu de Montserrat*, del 26 de març del 1898, publicat a Barcelona, en la secció «Crònica Religiosa» hi va aparèixer la notícia detallada:

No fa molt temps, la Santetat de Lleó XIII declarará Patró de todas las obras eucarísticas actualmente existentes y de todas las que en avant s'establezcan, a aquell Sant que fou primerament humil pastor y després frare llech dels Menors observants, a qui l'amor al Santíssim... il·luminá ab resplandors de celestial sabiduria, manifestada en las respuestas que dava y'ls escrits que deixá sobre 'ls misteris més inaccessibles á la comprensió del home... La declaració de Lleó XIII, tan honrosa per Espanya y per l'ordre del P. Sant Francesch, despertarà sens dubte la devoció al Sant menoret, com ho ha fet especialment en aquellas terras valencianas, ahont tingué son breçols y passá sa vida, y en la religiosa Villarreal que mira 'l dipòsit sagrat de son cos com la primera de sas glories... Ha convidat lo Sr. Bisbe de Tortosa á sos diocesans y a tots los catòlics de les diverses regions espanyolas, a celebrar una Peregrinació nacional de todas ellas al bon temps de primavera.

Cal que remarcuem que, des del sector catòlic català, la rellevància de la religiositat era vista com el nucli de la identitat local de la ciutat de Vila-real. Per a una publicació tan significativa com *La Veu de Montserrat*, sant Pasqual esdevenia «la primera de sas glories...» de «la religiosa Villarreal». És curiosa la consideració de sant Paqual com a valencià de naixement, fet que indica que la rellevància de la vinculació vila-realenca havia fet oblidar totalment la memòria del seu origen aragonés.

La carta 1386 de l'*Epistolari de Verdaguer* fa referència, novament, a la peregrinació nacional al sepulcre de sant Pasqual Bailón, a Vila-real. Reproduïm la transcripció del text original de la carta, amb part de les notes de Josep Maria de Casacuberta i Joan Torrent i Fàbregas (*Epistolari*, XI, 1993: 16-20).

carta 1386
De Verdaguer a Agustí Vassal

Barcelona, 11 juliol 1899

Alabat sia per sempre lo Santissim Sagrament.

Mon estimat amich:

Tard y á deshora responch á sa afectuosa lletra. Gracies mil per la que m incloia de l inspirat poeta llatí M. l abbé Cosson. La guardaré com una joya, com l altra joya que se serveix enviarme ab les *Pensees de Mgr. Salvat sur l'Eucharistie*. Tot hi es or.

No sorti pas de Barcelona lo pelegrinatge á la tomba de Sant Pasqual Baylon, sinó de Castelló de la Plana, ciutat aprop de Valencia. Llástima que son glorios sepulcre de Villareal estiga lluny de la via fèrrea! Mes jo espero que Deu me l dexará visitar algun dia

Avuy he escrit un petit cant al cardenal Vives,⁴ despres de visitar son poble nadiu de Llanereras. Jo l coneix molt, com lo deu conèixer V. per haver estat algun temps a Perpinyà.

La situació de Espanya no convida á cantar; no obstant vull acabar mon salterí al santíssim Sagrament.

Ajudemhi V. ab ses oracions y dispose de son amich.

Jacinto Verdaguer, Pre.

Veliaquí la única copia que tinch del *Miracle dels Peixets*⁵; li agraphire se servexa retornarmela.

⁴ El pare Josep Calassanç de Llanereras (Josep de Calassanç Vives i Tutó) fou nomenat cardenal en el mateix consistori, 19 de juny, en què foren designats bisbe de Barcelona el doctor Morgades i bisbe de Vic, Torras i Bages.

⁵ La devoció al fet prodigiós conegut per «miracle dels peixets» encara era viva l'any 1948, en què es commemorà a València el seu sisé centenari. Alhora, on ocorregué el miracle, és un poblet veí de València ciutat.

¿Me podría dextar veure V. lo llibre del P. Couet, *Miracles historiques du Saint Sacrement*?; li tornaré també prompte y me n ferá gran obsequi.

Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (papers procedents de J. Serra i Graupera).
Publicada per A. Vassal, *Mossen Jacinto Verdaguer. Sa vie, ses œuvres, sa mort*, 2a edició, 118.

A banda de la proclamació pontifícia de sant Pasqual com a patró eucarístic, no hi ha dubte que la circumstància que Jacint Verdaguer fôra nascut un 17 de maig, dia de la celebració de la festivitat del sant venerat a Vila-real, degué influir en el seu propòsit, no realitzat, de visitar «son glorios sepulcre de Villareal». Mossén Cinto tenia ben present aquesta circumstància del seu naixement. Queda ben palés en la carta 1453 de l'*Epistolari*, datada al maig del 1901, en què dóna dades a Valeri Serra i Boldú per a un treball per a la publicació *La Comarca de Lleyda*: «Fetxes que'm convenen. Dia y any que va naixer: 17 de maig dia de Sant Pasqual, lo Sant del Santissim Sagrament, alabat sia per sempre, 1845».

A bon segur, seguint el fil del nostre postulat, creiem que aquell sentiment de l'escriptor de proximitat al sant va ser un dels orígens de la idea d'incloure un esbós biogràfic del frare franciscà al sisé llibret o part del volum de les *Eucarístiques*. La carta 1429 de l'*Epistolari*, també adreçada a Agustí Vassal, ens en documenta la intenció: «Encara podria afegirhi l sisé, si Deu volgués que sapigués escriure en prosa una videta popular de nostre Sant Pasqual Baylon (que s ha de comensar encara)».

Sobre les consideracions de la carta 1386, fa una certa gràcia, i ens ajuda a introduir el relativisme en la nostra opinió, que mossén Cinto considere una «llástima» que el santuari del sant «estiga lluny de la via fèrrea!»

Una altra al·lusió d'aquesta carta que comentem sobre una qüestió valenciana és la devoció al fet prodigiós conegut per «miracle dels peixets». Joan Torrent i Fàbregas, en una nota a peu de pàgina de l'*Epistolari*, explica que la fama del miracle encara era viva l'any 1948, quan se'n va commemorar a València el seu sisé centenari. Aquesta efemèride motivà la celebració d'un congrés eucarístic, del qual va informar l'«Almanaque de *Las Provincias* para 1949», «Los Congresos Eucarísticos Comarcales de Játiva y Alboraya», de Rufino Garcia, p. 469. Reproduïm una part de la nota de Joan Torrent (*Epistolari*, xi, 1993: 20) que transcriu un fragment de l'article de R. Garcia:

L'autor de l'article refereix així el fet prodigiós, «que allí llamamos simplemente el *Milacre dels peixets*, debido a que tres pececillos sacaron en su boca a flor de agua tres Formas consagradas, perdidas en el fondo del barranco de Carraixet, por haber sido arrastrado en una crecida de aguas el sacerdote que las llevaba, al volver de administrar el Viático a un enfermo de la orilla opuesta del barranco. Aún existen hoy las dos capillas que perpetúan el milagro, una junto al baranco, en el término

de Almacera, y la otra a la orilla del mar». El fet miraculós fou narrat per Verdaguer en la poesia *Lo miracle dels pexets*.

La tercera carta verdagueriana que presentem en aquest article tenia també com a destinatari Agustí Vassal. Reproduïm també alguna de les notes de Josep Maria de Casacuberta i Joan Torrent i Fàbregas (*Epistolari*, x1, 1993: 29-31).

CARTA 1392
DE VERDAGUER A AGUSTÍ VASSAL

Barcelona, 9 octubre 1899

Per sempre sia alabat
lo Santissim Sagrament.

Mon estimat amich y Sor.:

Com m'hauria plagut poder assistir al Congrés Eucarístich de Lourdes, mes no m'he pogut moure de Betlhem, y Betlhem pot aconsolar de Lourdes. Mes ay! tampoch m'en podré moure per anar a dir la Missa que m'encarregau en lo altar de Sant Pasqual de Villareal, tan aviat com voldria. Veuré de complir tan haviat com podré vostre desitx, que es lo meu de fa temps.

Grans mercés per haverme fet observar que falta la paraula *panis* en los distich de ma pobre poesia *Lo miracle dels peixets*

Veusaquí un cantich eucarístich que he estampat aquest any⁶. Poca cosa es, mes preneune la bona volutat.

Grans merces també per *Les miracles d. S. Sacrement* del P. Couet. Es un excelent llibre que llegendes ab veritable plaher.

Que l bon Jesus sagramentat sia sempre nostre amor. Vostre *in Ipso*

Jacinto Verdaguer, pre.

Es sumament curios lo que V. m diu del Cardenal Vives. Li enviaré una poesia que li he dedicat en nostra revista *La Creu del Montseny*.

Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (papers procedents de J. Serra i Graupera). Publicada per A. Vassal, *Mossen Jacinto Verdaguer. Sa vie, ses œuvres, sa mort*, 2a edició, 120.

Per aquesta carta sabem que l'erudit perpinyanés havia encomanat a Verdaguer dir una missa a l'altar del santuari de Sant Pasqual, a Vila-real, d'acord amb un desig

⁶ Potser era l'«Himne á Sant Lluís (Chor)», publicat a *La Creu del Montseny*, el 27 d'agost; fou estrenat el mes de juliol, segons el mateix periòdic, edició del dia 23, el qual remarcava que s'havia estampat «ab profusió».

que és també el del poeta: «Veuré de complir tan haviat com podré vostre desitx, que es lo meu de fa temps». El poeta explica que la seua dedicació com a vicari de l'església de Betlem, a la Rambla de Barcelona, li ha impedit fer el viatge per assistir al Congrés Eucarístic de Lourdes i també anar a Vila-real. La coincidència en el comentari de Lourdes i Vila-real ens fa recordar aquella dita popular de «Vila-real, Fàtima i Lourdes, i visca les processons!». Com a observació ortogràfica, cal dir que Jacint Verdaguer escriu sempre el nom de la ciutat de la Plana com a «Villareal», amb una erre, tant en aquesta carta com en l'anterior.

Bibliografia

CASACUBERTA, Josep Maria de (1986): «Constantí Llombart, admirador i traductor de Jacint Verdaguer», dins *Estudis sobre Verdaguer*, Barcelona, Eumo/Barcino/IEC, p. 73-83.

Diversos autors (2003): *Corona poètica valenciana a Jacint Verdaguer*, Gandia, CEIC Alfons El Vell, Gandia, 2003.

Epistolari de Jacint Verdaguer, volum x, (1896-1899), transcripció i notes de Josep Maria de CASACUBERTA i Joan TORRENT I FÀBREGAS, Barcelona, Barcino, 1987.

Epistolari de Jacint Verdaguer, volum xi, (1899-1902), transcripció i notes de Josep Maria de CASACUBERTA i Joan TORRENT I FÀBREGAS, Barcelona, Barcino, 1993.

GARCIA GIRONA, Joaquim (1920): *Seidia*, València, Impremta Valencianista.

GAROLERA, Narcís (1996): *Sobre Verdaguer. Biografia, literatura, llengua*, Barcelona, Empúries.

GIMENO BETÍ, Lluís (2004): *Mossén Alcover i les comarques centrals del territori lingüístic (correspondència epistolar amb mossén Joaquim Garcia Girona)*, Barcelona, Curial edicions catalanes, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

—(2006) *Panorama sumari de les lletres valencianes. Escriptors castellonencs dels segles XII al XX*, Castelló, Societat Castellonenca de Cultura.

HEREDIA ROBRES, Jacinto (2011): «24 de noviembre de 1802. Visita el sepulcro de San Pascual el rey Carlos IV de Borbón, acompañado de una amplia comitiva de notables», Vila-real, *San Pascual*, octubre-desembre, p. 9-12.

PITARCH FONT, Manuel (2003): *Trajectes del desencís*, Barcelona, March Editor.

ROCA RICART, Rafael (2005): «Les relacions entre Teodor Llorente i Constantí Llombart» dins *Constantí Llombart i el seu temps*, València, Acadèmia Valenciana de la Llengua, p. 79-109.

RUBERT CANDAU, Luis (1972 a): «En torno a un centenario: Introducción a la obra poética del Rvdo. D. Juan Bta. Candau Martí (1872-1922)» dins *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, Castelló, XLVIII, 3, p. 140-179.

—(1972 b): «En torno a un centenario: Antología poética. Recull de poesies de mossén Joan Bta. Candau» dins *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, Castelló, XLVIII, 4, p. 219-245.

VERGER, Eduard J. (2003): «Peroració per Jacint Verdaguer», dins Diversos Autors, *Corona poètica valenciana...*, p. 9-11.

7

Onofre Flores Sacristán

EL MENESCAL

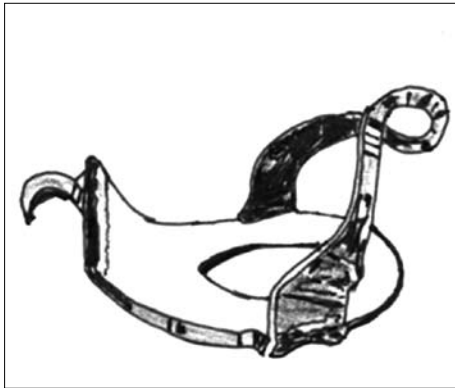
El menescal

Inicis

Des que l'home va domesticar al cavall, sempre s'ha procurat impedir el desgast dels cascos emprant, amb aquesta finalitat, diversos mitjans; de fet és molt difícil determinar l'època en què es van començar a ferrar les cavalleries.

Els grecs i romans van usar una espècie de botins d'espart, couro i altres materials resistents, que se subjectaven a la quartilla mitjançant cordells i corretges, per a evitar el fregament del casc contra el sòl, anomenades *hiposandàlies*. Aquestes eren unes proteccions mòbils, de couro primer i de ferro després, usades segons la dificultat del terreny o per a distàncies llargues, ja que resguardaven el casc i permetien que l'animal trepitjara amb més fermesa quan entrava en terrenys abruptes o pedregosos.

Uns l'atribueixen als celtas cap al segle VI abans de Crist, però el que sí que és cert, és que aquesta és molt posterior a la utilització dels metalls per l'home.

Hiposandàlia romana¹

Col·locació de la hiposandàlia²

En l'antiguitat, se li donava molt importància a la sanitat i conservació dels cascos. Llavors, els cavallers empraven bàlsams i ungüents diversos per a endurir els cascos de les seues cavalleries, la fórmula dels quals tenien molt ben guardada. Romer, espígol, malví, marduix, malva, corfa de nou o de xiprer, castanyes de l'Índia, sumac, brea i ginebre, o els productes preparats amb sagí ranci o mercuri, eren els que s'usaven en aquell temps,

¹ *Historia de la Albeytería Valenciana*, Vicente Dualde Pérez, Ajuntament de València, 1997

² Vicente Dualde: 1997

segons hem pogut comprovar en els diferents tractats de menescalia que hem consultat.

Però, segons aconsellaven els entesos de l'època, perquè el casc no s'ablanira, el més important era que el sòl de la quadra tinguera un desnivell, com a mínim d'un 10%, perquè la humitat produïda pel fem i l'orina es drenara amb facilitat i l'animal estiguera sempre sobre pis sec.

Fins a aquell moment, els cavallers, com hem dit abans, empraven distints procediments i bàlsams a base d'emplastres, per a endurir els cascos de les cavalleries. No seria fins l'alta edat mitjana quan es descobreix la ferradura de claus, tal com la coneixem en l'actualitat. És llavors quan naix l'ofici de ferrador, al qual se li va posar el nom d'*albéitar*.

***Albéitar* o menescal**

La paraula *albéitar*, amb la qual anomenaven els ferradors, la van introduir a les nostres terres els àrabs, en memòria del savi Ibn-El-Baithar, que va ser un dels estudiosos més grans de la medicina animal, en especial sobre els equins. Aquesta paraula prompte es va difondre per Castella i Portugal i part de la península; mentre que en els regnes d'Aragó, València i el Principat de Catalunya no es va acceptar per considerar-la arabitzada, i es va adoptar el nom de *mariscal*, que era com s'anomenava la persona encarregada de l'atenció i salut dels cavalls dels exèrcits germànics.

Aquesta paraula, en valencianitzar-la, va patir una sèrie de mutacions i acabà en *manescal* o *menescal*, com s'escrivia antigament, que és com s'ha anomenat el veterinari en totes les comarques valencianes. Encara avui, en l'actualitat, en alguns pobles del Maestrat, es continua dient *menescal*, quan es refereixen al veterinari.

Una vegada els menescals es van especialitzar en clavar les ferradures, aquesta modalitat es va generalitzar fins a arribar a ser un procediment habitual. La ferradura amb claus va capacitar la cavalleria per a exercir un paper molt important en la guerra.

Al principi, el ferrador va estar deslligat del veterinari, que es dedicava professionalment i amb exclusivitat a la cura dels mals clínics del cavall; però el ferrador, a base de practicar l'ofici durant anys, va adquirir a poc a poc coneixements sobre la zootècnia del cavall, que evolucionaren fins a convertir-se en veterinaris i no s'ha de posar en dubte que els que millor coneixien els trastorns de les potes de l'animal eren ells, que eren els que estaven relacionats amb les seues parts locomotores.

Com diu de manera molt encertada el nostre paísà, el doctor Vicente Dualde Pérez, “esto obligó a los herreros a extender su actividad a la medicina de los équidos, aunque

con prácticas empíricas, procedentes de la observación y no del estudio, carentes de toda base científica, dado el alto grado de analfabetismo de la mayoría de ellos en nuestro país, circunstancia que no se daba en los demás países de Europa”.³

El ferrer rural, a més de ferrar els cavalls, realitzava qualsevol classe de treballs en què intervenia el ferro i prestava a la comunitat serveis tan diferents com: fabricar qualsevol classe de ferramentes usades en l'agricultura; els mil i un objectes tan variats i indispensables en la vida quotidiana, com ara ganivets, martells, pales, tisores, tenalles, destrals, claus i un llarg etcètera.

Naixen els gremis

El 1475, Isabel I de Castella, constitueix el Tribunal de Proalbeiterato, anomenant com a “examinador perpetuo de todos sus reynos, al herrador i albéitar, Francisco de Peñalosa”⁴. A partir d'aquell moment, és quan sorgeixen els gremis en què es van enquadrar les diferents confraries. Els gremis van exercir una important funció social a través de les confraries i germandats, en les quals es van agrupar els membres d'un mateix ofici.

Dins del gremi en què estaven els ferrers s'incloïen també les germandats dels corders, calderers, manyans, punyalers i escopeters. En un principi, la paraula específica ferrador, no figurava dins del gremi i usaven la paraula ferrer.

Un dels propòsits més importants dels seus estatuts era limitar els efectes de la competència, exercien una funció social important entre les confraries i germandats, aquestes eren les encarregades de fer complir les ordenances, per a la bona marxa dels seus associats, que es regien per elles per a poder exercir el seu ofici. En un dels estatuts, s'especificava el que havia de cobrar un ferrer “por herrar bestia caballar, bestia mular y asno”. Açò corrobora el que hem dit fins ara: que el ferrer es dedicava a la construcció d'arres i ferramentes agrícoles, a més d'estar autoritzat per a ferrar les cavalleries.

També l'Ordenança de Terol de 1735 diu, entre altres coses, i en referència als preus que havia de rebre el ferrador:

753.- Del Mestro ferrero.

El maestro o el ferrero por bestia caballar, qual quiere que sea, por ferrar de todo, prenga XII dineros et no mas, et por bestia mular VIII dineros, et por asno VI dineros.

³ Vicente Dualde: 1997

⁴ Arxiu General de Simancas, lligall 490

Les ordenances

A poc a poc, a mesura que la cabanya cavallina augmentava, la figura del ferrador rural es va estendre i es produí una rivalitat entre aquests i els menescals, fins que una ordenança de Carles III separava ambdós oficis i regulava les condicions que havia de reunir cada un d'ells. Aquesta ordenança emparava el ferrador rural davant del veterinari, perquè aquest estava considerat d'un rang més alt, per això, en la mateixa, obliga els veterinaris a patir un examen, en el cas que volgueren competir amb el ferrador:

Determinamos que siempre y cuando albéitar de los que residan en la ciudad, o de los que fueran a establecerse en ella y quisieran usar de fragua para errar cavallerías, tenga obligación de hacer el examen perteneciente al oficio de herradores o herreros, en la misma forma y con las mismas calidades, condiciones, propinas y penas que éstos.⁵

Les mateixes ordenances incloïen unes penalitzacions en el cas que el ferrador no realitzara un bon treball, de manera que emparava el propietari de la cavalleria perquè no quedara indefens. Referint-se al que s'ha dit, l'ordenança esmentada més avant diu: “Mas si aquella bestia antes de IX días perdiere clave, el ferrero, sin otro precio, lo enmiendes según el Fuero, que si no lo quisiere, pecte V sueldos al motaçaf i al querelloso”.

El menescal, per a poder dedicar-se a ferrar cavalleries, a més de tenir els coneixements bàsics sobre les seues extremitats, era sotmés a un difícil examen, en el qual havia de demostrar tot allò referent a la farga i ferramenta. No era fàcil arribar a l'examen de ferrador per a qui no havia tingut antecedents en l'ofici. La professió passava de pares a fills i l'aprenentatge començava als 14 anys; als 18 anys ja ferraven alguna cavalleria, i després dels 22 anys, passaven a la categoria d'oficial. Hi havia una sèrie de condicionants molt severs per als qui es decidien a concórrer als exàmens. Per a poder-nos fer una xicoteta idea de les dificultats amb què es trobava l'aspirant, hem cregut convenient referir-nos a una ordenança de 1741 de Felip V, en la qual s'establien unes normes que el gremi de ferrers, ferradors i menescals de la ciutat de València havia de seguir.

El més important d'aquesta ordenança és que es donava prioritat als fills, els pares dels qual ja havien exercit l'ofici. A més, els nascuts en la ciutat tenien preferència, davant dels que ells anomenaven *forasters*.

Aquestes ordenances, en el punt 10, diuen el següent:

Otrosí, que el hijo de esta ciudad de Valencia, que habrá practicado en cualquiera de dichos Brazos, y querrá obtenerle Magisterio, deva pagar al Gremio, por el derecho

⁵ Ordenanzas concedidas al Gremio de Herreros, Herradores y Albéitares de la Ciudad de Valencia, imprenta de Benito

de Caja, quince libras; el que fuera hijo del Reyno y no de la Ciudad, veinticinco libras, y el forastero que no fuera de la Ciudad, ni del Reyno, treinta y cinco libras.⁶

Açò eren quantitats astronòmiques per a aquell temps. L'examinand havia de satisfer també els drets del notari, que era el que expedia el corresponent certificat d'aptitud. Per això, el ferrador assentat en els pobles dedicat només a ferrar no existia, ja que llavors els cavalls eren molt poc usats en l'agricultura. Açò ens dóna a entendre per què en els pobles no es referencia la presència del ferrador i sí la del ferrer. En cada poble, la cabanya equina local estava composta per molt poquets exemplars, la majoria ases i algun mul, usats generalment pels nobles i corregidors per als seus desplaçaments. Aquesta falta de cavalleries feia que el bou fóra l'animal més utilitzat per a les faenes agrícoles.

Pel que fa a les tarifes en les zones rurals, pels actes de curació, peritatge o ferrar les cavalleries, estaven també establides. Segons Lluís Revest i Corzo, en el seu treball *Les Ordinacions de la Vila de Castelló*, en el capítol titulat "Dels ferrers a quin preu han de ferrar", diu

...ordena que mestre Bernat, ferrer, Antolí, ferrer e los altres ferrers de Castelló, que ara son e per temps serán, hajen de ferrar les besties a nou dines per cascuna ferradura e referrar a rahó de tres diners...e si lo contrari faran que encorreguen en pena de sexanta sous⁷.

La cavalleria com a arma de guerra

Des de molt antic fins a principis del segle XVI, la cavalleria era un cos insubstituïble en la guerra. Tota la cabanya cavallina espanyola estava intervinguda per l'Estat, per això, els pocs exemplars que eren rebutjats per l'exèrcit, aconseguïen uns preus desorbitats per al seu ús particular. Per ser tan important per a la guerra, i veient la utilitat cada vegada major que prestava la ferradura en els cavalls de combat, els menescals van ser considerats com a imprescindibles; ja que tenien, a més, la responsabilitat de ferrar els cavalls, cuidar dels estables del rei i tenir sempre les cavalleries llestes en qualsevol moment.

Després de l'aparició de les armes de foc i de la desfeta de la cavalleria pesada en la batalla de Pavia, ocorreguda en el primer quart del segle XVI, és quan aquesta perd tota la seua efectivitat per a la guerra. A partir d'aquell moment, per als estratègs militars,

⁶ Vicente Dualde Pérez: 1997

⁷ *Llibre de ordinacions de la Vila de Castelló*, Lluís Revest, Societat Castellonenca de Cultura, 1957

el cavall perd tot el seu interès i valor fins que arriba a preus accessibles per al seu ús i ocupació en els treballs de cultiu i deixa de ser, per tant, un monopoli de l'Estat.

A partir de l'últim terç del segle XVI, la cabanya cavallina va començar la seua ascensió a Espanya, propiciada per l'aparició d'un nou arnés (collera), procedent del centre d'Europa, que va ser immediatament utilitzat per a les faenes del camp⁸. Aquest nou guarniment va ser una vertadera revolució i va contribuir al ràpid relleu dels bous en les tasques agrícoles, així com per a l'arrossegament dels carros i carretes.

Encara que les característiques del cavall davant del bou estaven a favor seu per la seua millor mobilitat i major velocitat, el llaurador va estar molts anys indecís a canviar d'animal, perquè el bou, quan ja no es necessitava o no servia per a les faenes del camp, conservava tot el seu valor en ser molt apreciat per l'aprofitament de la seua carn, s'afegia l'avantatge que era més fàcil de mantenir, amb un poc de farratge; no així el cavall, que per a la seua manutenció necessitava gra i el cultiu de plantes farratgeres. A més, ja hem comentat anteriorment els motius del perquè el llaurador no havia tingut accés a la seua adquisició per l'alta cotització, prohibitiva per a la seua economia. Ser amo d'un cavall, entre els propietaris agrícoles d'aquella època, va arribar a ser una qüestió de prestigi i riquesa.

En els durs treballs que es van emprendre en l'economia de subsistència, el cavall va ser fonamental per a arrancar-li a la terra les collites que permetien alimentar el llaurador i la seua família. Per això, partir del segle XVII, les partides de secà de Pinella i Madrigal, que estaven plantades de vinyes i oliverars, van ser substituïdes per la garrofera, que es va propagar ràpidament, per totes les terres de secà pròximes a la mar. La seua ràpida expansió va ser a causa de l'alimentació dels equins, ja que en les nostres comarques, la garrofa substituïa al gra. A més, els tractants francesos, dedicats a la venda de cavalleries establits en les nostres comarques després de la guerra contra Napoleó, van tenir molt a veure en la seua propagació, donades les facilitats que oferien per a la seua compra. Un dels més famosos en aquella època, establert en la nostra ciutat, era un francès que portava el cognom Demathéu, que "logró vender en un día 16 caballos, 2 mulos i 8 pollinos"⁹.

Els menescals de Vila-real

No ha sigut fàcil trobar menescals que hagen exercit l'ofici en la nostra ciutat. Les notes que hem trobat són a partir de l'últim terç del segle XIV. Segons aquestes, els menescals que han existit a Vila-real han sigut els següents:

⁸ Veure l'article "El cavall en l'agricultura", *Font* núm. 6

⁹ Vicent Gil Vicent, "Tierra y hambre en el s. XVIII", *Cadafal*

1370 És contractat com a “menescal per cinc anys, Miguel Taus, a raó de 100 sueldos al any” (Claveria 210, 37).

1377 Pagat a Juan Moliner, ferrador i menescal, segons contracte “de 600 sueldos. El primer año 200 sueldos, y el resto a razón de 100 sueldos por año” (Claveria 216: 21v., 234).

1413 Alfonso Rodrigo, menescal, que rep del Consell de la Vila certa quantitat de diners en concepte d’ajuda “per lloguer de cases”.

1418 Bartolomé Torrella, natural de l’Alcora al qual el Consell intenta “avenirse amb aquell amb un any, per XII floríns, que u facen”. Al final serà contractat per XIII florins, “per estar en la dita vila, e de servir l’art de la menescalía”.

1465 Domingo Armán, procedent de Cantavella, però establert en la ciutat, que és contractat per a servir en l’“exercici de l’art o fábrica de ferrer e menescal, d’ací a sis anys primervinents, a raó de 10 ss per any”.

1469 Bernat Camañes, nomenat pel Consell “per a desempenyar el seu officio fabrisive de ferrer e menescal a presenti in V annis, atorgant-se un preste de 110 ss”. A continuació, el Consell “li lloga l’anclusa per a treballar en el seu ofici”.

1492 Apareix un tal “mestre Lluís d’Izar, músic y menescal, resident en la *morería* de Vila-real”, al qual la Inquisició processa “per moriscat”. Serà absolt en declarar que “por su condición de músico toca el laúd, acompañado por un tamboril, en las celebraciones de los moros, pero que por su condición de menescal, se relaciona con cristianos.”¹⁰

1499/1529 Joan Borbó, mestre menescal. Aquest seria un personatge molt influent a la vila, quan hi consta també, entre altres càrrecs, com a testimoni en els comptes de l’administrador de l’hospital, i el 1522 apareix com a comprador dels béns dels agermanats absents.

1721 S’acorda la contractació d’un menescal per a un període de quatre anys (Judiciari, 1721: 115v./53).

1721 L’Ajuntament de Vila-real estableix un contracte amb el menescal Pascual Aranda en els termes següents:

...conducen a Pascual Aranda, albéitar de esta Villa, a tiempo de quatro años contadores del día de San Juan de junio primero venidero de este corriente año en adelante, con la franqueza de derechos reales y vecinales durando dicha conducción

¹⁰Vicent Gil Vicent, “La morería de Vila-real al procés inquisitorial de Lluís d’Izar”, BSCC, 1492 (en premsa).

con ta haia de percibir y perciba de los vecinos de esta Villa, que tuviesen bagajes mayores, (caballos), una barchilla de trigo por vagaje mayor y media barchilla de trigo por vagaje menor y el vesino que tuviere dos vagajes maiores y un vagaje menor, el vagaje menor haia de ser franco; prometen aser valer y tener dicha conducción durante dichos cuatro años llevándose bien en la curación de los vagajes que tuviere enfermos.

1756 Jerónimo Dualde Sanjuán, natural de Catí

1793 Vicente Mulet Cervera, natural d'Almassora

1794 Antonio Dualde Guerrero, natural de Tarrassa, va exercir la professió a Almassora, fins que el 1794 va ser nomenat *albéitar de Villarreal*.

1812 Pedro Dualde Mulet. Fill de l'anterior. Exercia en la seua ferreria del carrer de Sant Roc.

1841 Francisco Albella

1841 Pedro Mulet

1848 Alberto Chalmeta Gil, natural de Vila-real

1851/1885 Vicente Dualde Gumbau. A més de menescal, va ser alcalde de la ciutat i fundador del primer casino de Vila-real.

1863 José Dualde Gumbau

1864 Nomenament de Juan Dualde Chalmeta, com a inspector de carns, tal i com s'ordenava després de la creació de l'Escola de Veterinària de Madrid

1870 Vicente Dualde Cruelles, menescal

1870 José Dualde Chalmeta

1871 Rafael Chalmeta Dualde

1871 José Mir López

1871 José Membrado Bellmunt

1872 Vicente Dualde Chalmeta. Va ser síndic del gremi en 1872/73

1873 Vicente Gaya Vives

1876 José Martí Rubert

1885 Ladislao Comins

1887 Vicente Dualde Marco

El 1874, el nomenament de Juan Dualde Chalmeta va provocar un conflicte greu entre el consistori vila-realenc i el governador. Quan el 1863, aquest ordena a Vila-real que nomenara immediatament un veterinari per al servei d'inspecció de carn, l'Ajuntament va convocar el 8 de gener, al veterinari José Dualde Chalmeta, veterinari de 2a, “con la idea de nombrarlo inspector si se arreglaba en la retribución que por ello debía cobrar”. Com que no li convenia la quantitat oferida pel consistori, es va encarregar a la secretaria, que s'enterara de “lo que en otros pueblos dan, para en su vista, fijar aquella suma que se crea arreglado el servicio de que se trata, según la importancia del pueblo”¹².

El 17 del mateix mes, l'esmentat Dualde Chalmeta és novament convocat, se li ofereix, després de quedar assabentats del que es cobrava en ciutats similars a la nostra, 4 reals diaris, com a “suelo de inspector de carnes”. Aquest, amb paraules clares i determinants va dir que “solamente admitiría el nombramiento, si percibía 7 reales, saliendo a continuación de la sala, y dejando a la municipalidad en un conflicto”¹³.

Contrate entre l'Ajuntament i Pascual Aranda¹¹

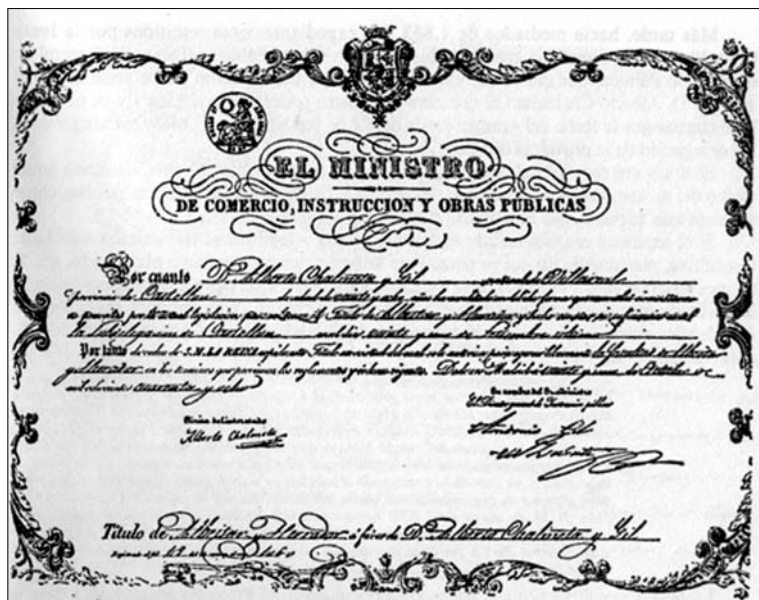
Als pocs dies, l'Ajuntament davant de la segona negativa, nomena com a inspector de carns de la ciutat a Juan Dualde Gumbau, germà de l'anterior i també veterinari de 2a, amb la retribució de 4 reals diaris, que l'al·ludit va acceptar.

Però, quan el nomenament arriba al governador per a la seua ratificació, aquest revoca el nomenament i, davant de la sorpresa del consistori, nomena com a inspector de carns de la ciutat de Vila-real José Dualde Chalmeta. Encara que es van enviar oficis de protesta davant de la decisió per a informar el governador que aquest senyor havia

¹¹ Judiciari

¹² Arxiu Municipal, Llibre de Plens, 18 de novembre de 1873

¹³ Arxiu Municipal, Llibre de Plens, 17 de gener de 1864

Títol de menescal i ferrador a favor d'Alberto Chalmeta Gil ¹⁴

rebutjat anteriorment dues vegades el nomenament i amb el mateix sou; a pesar de totes les protestes, la qüestió és que a partir de llavors José Dualde Chalmeta va exercir el càrrec d'inspector de carns de la ciutat.

La raó d'aquesta qüestió segurament va estar motivada perquè l'Ajuntament en el Ple de 15 de novembre de 1873 "acordó gratificar al inspector de carnes con 500 reales", que sumats a la xifra que cobrava, era una suma considerable semblant a la que en un principi demanava l'esmentat José Dualde.

Durant els anys 1855 al 1859, no hem pogut trobar més veterinaris que els esmentats més amunt, que realitzaren el seu ofici en la nostra ciutat, però el professor Pasqual Mezquita,¹⁵ encara que no ens aporta cap nom, diu que l'any 1854 hi havia a Vila-real 4 veterinaris. L'any 1857, el número va ser de 5. El 1858 eren 8 els que realitzaven aquest ofici, que van baixar a 6 l'any 1859. Segons la nostra apreciació, aquesta omisió es deu possiblement a què a partir de la creació de l'Acadèmia de Veterinària de Saragossa, la paraula *menescal* desapareix, a poc a poc, en favor de la de *veterinari*, i estarien inscrits en els censos municipals com a tals.

¹⁴ Vicente Dualde: 1997

¹⁵ Pasqual Mezquita Broch, "Activitats socioprofessionals a Vila-real, durant el decenni de 1850-1859", Centre d'Estudis de la Plana, núm. 10

Supressió de la menescalia

La menescalia va ser suprimida per RD, de 14 d'agost de 1847, en l'article 19 es donava un termini fins a l'1 d'octubre de 1859, perquè pogueren actuar els tribunals de *Protoalbeyería*. Açò va suposar que durant anys s'expediren títols de veterinaris per l'Escola de Veterinària i de menescal, pels tribunals de menescalia, la qual cosa produeix alguna confusió, a l'hora de classificar-los.

En l'Escola de *Protoalbeyería*, una de les primeres lliçons, a manera de consell que es rebien, era el següent:

El verdadero herrador no debe abandonar cosa alguna a la casualidad, y aunque no es preciso que sea un buen anatomista, debe sin embargo, conocer todas las partes que comprende el casco y las que encierran; entonces su método de herrar no será guiado por una mala costumbre, sino que arreglará sus conocimientos a las diferencias o alteraciones que observe en los cascos.

Per la RO de 24 de febrer de 1859, s'implanta (com ja hem comentat) per primera vegada a Espanya la inspecció veterinària de carns que obligava a tots els municipis a organitzar aquest servei a càrrec de veterinaris diplomats i feia, a més, obligatori el sacrifici del bestiar en els escorxadors, sota la supervisió d'aquests professionals. A partir de l'aparició d'aquesta ordenança, els dos oficis se separarien definitivament i derivarien en dues activitats completament diferents: veterinari i ferrador.

És a partir de 1895 quan ja trobem mestres ferradors establits amb ferreria pròpia, dedicats exclusivament a ferrar les cavalleries, assistits per un veterinari, que s'ocupava de la salut d'aquestes. Quan els ferradors es van instal·lar, molts d'ells tenien el do de l'habilitat i els menys, el coneixement de l'ofici; però només uns pocs posseïen les dues qualitats que eren les que convertien el ferrador en un vertader professional.

A partir de la implantació de la pesseta a Espanya, la tarifa de preus es va establir en tres categories; dins de cada una d'elles, segons la major o menor circumferència de la ferradura, s'apujava o s'abaixava el preu, sobre la tarifa a la qual pertanyia l'animal.

El 1915, a Vila-real, regien les tarifes següents per a ferrar les cavalleries:

Quince pesetas para los caballos de la categoría 1ª

Catorce para los mulos, que se consideraban de categoría 2ª

Siete para los asnos y equinos menores.

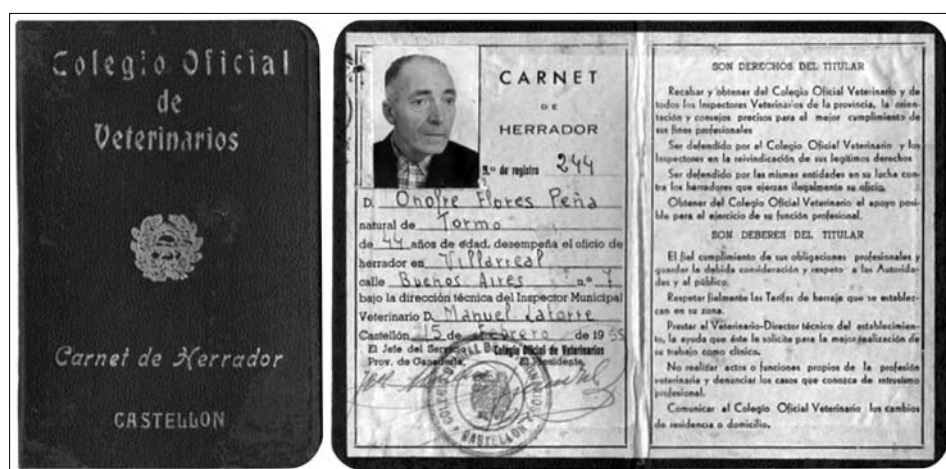
Eren considerats de categoria 1a tots aquells animals que sobrepassaven el que es denominava *la marca*, que eren els que mesuraven al voltant de 1,45 metres d'altura.

A partir de 1900, el ferrador ja està classificat definitivament “como herrador de caballerías”, i era obligatori estar assistit per un veterinari, la funció del qual era “velar por la salud clínica de las caballerías”.

A partir de l'any 1960, a poc a poc va desaparèixer el cavall, fins que el 1970 ja no quedaven les bèsties suficients perquè l'ofici de ferrador fóra rendible, la qual cosa va propiciar la seua desaparició.

Els últims ferradors

A partir del 1940 es crea el carnet de ferrador, sense el qual no es podia exercir la professió. Aquest era concedit després del procés previ de depuració que va establir el nou govern. La seua obtenció estava regulada pel Col·legi de Veterinaris, que no emetia el carnet i, per tant, no podien exercir l'ofici aquells que no estaven subjectes a la direcció tècnica d'un veterinari.

Carnet de ferrador

Els últims ferradors que van exercir l'ofici en la nostra ciutat, a partir del 1890, van ser els següents:

1895 Joaquín Sacristán Juan, natural de Suera

1900 Jaime Bort Martínez, natural de Vilanova d'Alcolea

1920 Vicente Terrén Bellveser, natural de Sogorb

1925 Onofre Flores Peña, natural del Tormo (Castelló)

1950 Jaime i Manuel Bort Martínez, naturals de Vila-real

1955 Víctor y Sergio Terrén de Vila-real

La iguala

Era molt curiosa la forma que tenien els menescals per a cobrar els seus serveis. El pagament de la iguala pel servei veterinari podia ser o bé en diners o en espècie, generalment blat o ordi. Els cavalls i muls eren considerats com a equins majors i els ases, com a menors.

Cada cavalleria havia de pagar: els majors, amb una barcella de gra d'uns sis quilos de blat, i amb mitja barcella els menors, que es feia efectiva tots els anys allà pel mes de juny, per la festa de Sant Joan.

Per a anunciar que havia arribat la data de cobrament, l'Ajuntament tenia una forma molt peculiar per a advertir els ciutadans que havia arribat l'hora de fer efectives les iguals. Col·locava en el campanar de la desapareguda església de Sant Pasqual banderetes, cada una de distint color, que servien per a anunciar que havia arribat la data per a satisfer el pagament. Cada bandereta corresponia, segons el seu color, al barber, menescal, arrendador de finques, metge, etc.

El preu de la iguala s'establia segons l'altura o pes de l'animal. En el contracte subscrit per l'Ajuntament amb el veterinari Pascual Aranda el 1721, veiem com s'acorda també entre les dues parts que aquell veí o propietari que tinguera tres cavalls i un ase, aquest últim quedava franc de pagament. Els veterinaris, per a cobrar les iguals, no esperaven a sa casa a què li portaren el blat. Llogava una mula, dotada de sària i albarda, recorria el domicili dels seus abonats i, amb una llibreta de ratlles, feia les anotacions pertinents, això sí, després d'haver carregat en la mula el blat.¹⁶

Ferrat a la canya

Però si original era la forma del pagament de la iguala del menescal, no era menys peculiar el sistema que el ferrador va inventar per al cobrament dels seus serveis.

¹⁶ Pascual Safont, *Villarreal de antes*, inèdit

Per cada servei que efectuava en la cavalleria, en un tros de canya, arreglat per al cas, s'inserien, a foc, unes ratlles horitzontals amb una navalla o instrument tallant. La canya era partida per la meitat i una part era entregada al client i l'altra la guardava el ferrador, penjada al costat de les d'altres parroquians, en una corda com les que s'usaven per a estendre la roba.

Si es posaven ferradures noves, la ratlla es feia en tota la circumferència de la canya. En canvi, si no era ni més ni menys que retallar el casc i reclavar les mateixes ferradures, llavors la ratlla només arribava fins a la meitat; d'aquesta manera es distingien els diferents treballs realitzats.

Quan es tornava a ferrar la mateixa cavalleria, es tornaven a ajuntar les dues parts de la canya i el ferrador feia les conegudes ratlles, per a testificar que s'havia realitzat el servei. En arribar la festa de sant Joan, eren ajuntades i una vegada comprovades ambdós, es procedia al cobrament. Segons m'han contat ferradors vells de l'Alt Maestrat, no fa molts anys, que en aquells contorns encara es practicava "ferrar a la canya". Aquesta era la forma més segura de portar la comptabilitat entre aquells homes, que la majoria d'ells tan a penes si sabien llegir ni escriure.

Epíleg

El ferrador va conservar algunes característiques del seu pas per la menescalia. Quan els dos oficis es van separar, es va convertir en la mà dreta del veterinari i efectuava certs treballs que a alguns veterinaris no els resultaven simpàtics...

Per exemple, quan s'havien de rebaixar els molars d'algun animal (treball molt delicat), era el ferrador qui efectuava aquesta tasca, això sí, seguint les indicacions del veterinari.

Quan s'efectuava el tall de la cua (cosa molt freqüent en els anys 50), el treball del veterinari només consistia a tallar-la. Una vegada tallada, era el ferrador qui s'encarregava de cauteritzar la ferida i curar la seua evolució. Si calia introduir-li algun medicament per la boca (com per exemple, porgues), era quasi sempre el ferrador l'encarregat d'aquesta comesa. I si ens referim a la castració, el veterinari només tallava la bossa testicular, treia ambdós testicles de la mateixa i el ferrador era qui ajustava i lligava les canyes i, generalment, el que tallava als pocs dies els testicles penjollosos i realitzava les cures oportunes, fins que l'animal era donat d'alta.

Amb l'arribada del motocultor el 1960, l'economia agrícola va canviar i passà a ser una economia industrial i de mercat. Arrere va quedar el sistema del treball de la terra

per a autoalimentar-se, per a passar a ser un sistema tecnològic basat en la maquinària, que dotada de poderosos recursos, va desplaçar en menys de deu anys el cavall. Aquest va quedar a poc a poc en desús, fins a la seua completa desaparició del món agrícola i arrossegà amb ell, el ferrador.

Bibliografia

Dualde Vicente, *Historia de la Albeyteria Valenciana*, Ajuntament de València, 1997

Fernando de Sande, *Compendio de Albeyteria*, Madrid, 1729

Flores Sacristán, Onofre, “El cavall i l’agricultura”, *Font* 6, Ajuntament de Vila-real, maig de 2004

Ordenanzas concedidas al gremio de herreros, herradores y albéitares de la ciudad de Valencia, Imprenta de Benito Monfort, 1776

Safont, Pascual, *Villarreal de antes*, inèdit

8

● José Sanchis Mezquita

ART I URBANISME A VILA-REAL: LA DECORACIÓ A LES CANALERES

Art i urbanisme a Vila-real: la decoració a les canaletes

Durant les passejades pel centre de la vila, em vaig trobar amb un misteri, que em va cridar poderosament l'atenció. Em vaig adonar que en diferents baixants de les canaletes es trobaven xicotetes efígies d'éssers de trets, més aviat, angelicals. Motivats per l'aparició, als darrers anys de diversos llibres de misteris arqueològics, la meua ment va volar a la recerca de les explicacions més insòlites i desbaratades per al meu recent descobriment.

Càmera de fotos a la mà, vaig començar a fotografiar les imatges per a documentar-me, fer un registre, més o menys, exhaustiu i traçar un plànol amb la localització de les diferents efígies. Prompte me n'adone que es troben, sobretot, a les cases més antigues de Vila-real (també les he vistes a cases més modernes però, després, he descobert que han estat fetes, *ex professo*, a imitació de les més antigues).

Després de prendre diverses fotos i davant l'absència d'altres dades que les mateixes imatges em podrien donar, vaig començar la recerca a Internet i, en un primer assaig, no trobe molta informació per no dir cap ni una, principalment, a causa que no sé com referir-me a les imatges i reduir i concretar la recerca a aquests objectes.

Finalment, amb la tècnica científica de l'assaig i errada, em trobe la següent informació:

Són els últims trams de baixants de pluvials recollits per canaletes. Es tracta de tubs que recorren la façana dels edificis d'una o més plantes als nuclis antics d'algunes poblacions. Se solen fabricar amb zinc o ferro continu fins inserir-se en un embut cilíndric decorat, d'aproximadament 12 centímetres de diàmetre, cap d'un altre tub de ferro de 1,5 o 2 metres de longitud. Els relleus més freqüents són cares d'angelets o amonets, màscares de faunes i estrelles. La decoració recorda les formes de grotescos romans i renaixentistes¹.

Animat i esperonat per la presència en la definició d'elements artístics poc freqüents al paisatge urbà com els faunes i els angelots, torne als llocs on havia trobat les imatges per a constatar que la informació que provenia de la xarxa era correcta: les imatges eren de faunes i angelots, és a dir, una barreja del món mitològic i cristià.

De nou a casa i revisant les imatges amb cura a l'ordinador, em vaig adonar que en una d'elles apareixia un nom comú, La Paloma i una ciutat València, la qual cosa

¹ www.alicantevivo.org/2007/11/peguea-arqueologia-urbana.html

Canalera del carrer Major Sant Jaume

Canalera del carrer de Sant Miquel

em van donar una altra pista per a reprendre la recerca des d'un altre punt de partida. Amb les noves dades la meua recerca va ser més fructífera ja que vaig trobar una clara coincidència al llibre catàleg titulat *De l'ofici a la fàbrica. La Maquinista Valenciana: una família industrial valenciana en el canvi de segle*².

Llegint-lo trobe el següent fragment signat per Amparo Álvarez i Carmen García Monerris:

La indústria del metall arranca de l'ofici de manyà, i a principi de segle (XIX) encara mantenia el seu caràcter arsenal, que no perdrà al llarg de tota la centúria. La competència exterior i la necessitat de modernitzar les instal·lacions fan que només sobrevisca una empresa, la dels germans Ferrer Ballester. És aquesta una llarga nissaga que representa una seqüència perfecta que arranca de l'ofici de manyà i culmina el procés quan els seus membres esdevenen destacats fabricants de màquines de vapor. L'ascens empresarial s'inicia el 1860, quan Andrés Ferrer, propietari d'un taller al carrer de Tapineria, decideix ampliar el negoci. El nou local estarà situat al carrer de Lepant, extramurs de la ciutat. El local té ja les condicions per poder instal·lar una secció de construcció de màquines, i també la maquinària per fabricar premses de vi i sínies. A la darrereria del segle XIX, l'empresa va eixamplar les instal·lacions i, amb aquest objectiu, va construir una nova fàbrica al carrer de Conca, amb tallers de fosa i de construcció de màquines de vapor. El 1906, hi treballaven uns 160 obrers sota la direcció d'un tècnic en enginyeria, el sr. Janini. A la mort d'Andrés Ferrer, el van succeir els fills, i l'empresa va passar a denominar-se Hijos de Andrés Ferrer. L'altre membre de la família, Vicente Ferrer Ballester, tenia a la darrereria del segle uns tallers de fosa i de construcció mecànica coneguts com La Paloma, situats al carrer de Conca, ben a tocar dels del seu germà Andrés.

Així que La Paloma era el nom d'uns tallers d'Alcoi. Amb aquestes noves dades a les meues mans em vaig ficar en contacte amb investigadors d'Alcoi que apareixien

² El llibre, escrit per diversos autors, ha estat editat per la Universitat de València l'any 2000

Canalera del carrer del Pare Molina

Canalera del carrer d'Infants

citats a les pàgines web de la xarxa, ja que en aquesta ciutat es trobaven foses de ferro i exemples similars de canaleres.

Primer vaig contactar amb l'Escola Municipal de Belles Arts d'Alcoi, des d'on em van enviar la següent informació:

Tothom ha observat alguna vegada els tubs canalers de l'aigua dels terrats a algunes cases del casc antic d'Alcoi. Hem fet un seguiment gràfic d'alguns d'ells per a prendre consciència que, també és una part de patrimoni que cal conservar.

Són últims trams de baixants de pluvials arreplegades per canalons. Normalment es tracten de tubs que recorren la fatxada d'edificis d'una o més plantes en els casc antics d'algunes poblacions. Van ser construïts entre 1880-1930 i van acabar en desballestaments, oxidats o substituïts pel PVC i el fibrociment. Desconeixem tots els tipus, l'àrea de dispersió i els que encara queden desaparebuts.

Alcoi, 29-12-2010

A més des d'aquesta adreça em van reenviar a un altre investigador de la citada ciutat, Alex Barber, perquè m'eixamplara la informació, el qual em va enviar el següent correu electrònic:

Hola Jose. No puc donar-te massa informació, ja que el tema de les canaleres decorades no el conec massa bé. A finals del segle XIX van estar funcionant a Alcoi moltes fonerries de ferro, les més importants eren El Vulcano Alcoyano, Rodes Hermanos, Hermanos Miró i altres. Fabricaven peces i màquines per a la indústria tèxtil i paperera alcoiana, premses per a fer vi i oli, i materials de construcció, especialment bigues, columnes i canaleres. Com que n'hi havia molta competència entre eixes fonerries, cadascuna tenia un disseny d'una cara, o bé d'un xiquet, o d'una cara femenina amb ales, o un home amb barba... Això permetia saber als fonedors alcoians a qui li comprava les canaletes cada constructor local.

A Alcoi fins fa ben poc eren molt abundants, però els últims anys de creixement immobiliari han fet desaparèixer moltes d'elles. M'alegre molt que algú les estiga estudiant.

Per a més informació seria interessant que contactares amb el Centre Alcoià d'Estudis Històrics i Arqueològics, El CAEHA: <http://www.caeha.es>

Feliç 2011

Àlex Barber

Els meus somnis de descobrir un misteri antic començaven a esfumar-se, ja que tot indicava que aquestes imatges només eren la marca de fabricació de les diferents foses.

Després d'açò em vaig posar en contacte amb el Centre Alcoià d'Estudis Històrics i Arqueològics (CAEHA) on em va contestar Josep Maria Segura:

A Alcoi hi ha una tipologia molt variada de canaletes amb màscares, algunes de fabricació local i altres de diferents foneries. Al museu arqueològic hem reunit un poc d'informació (fotos, localització) i també conservem algunes canaletes de les cases que s'han enderrocat darrerament, i fins i tot s'exposen al museu alguns exemples.

Són peces que s'incorporen a les baixants de les cases a partir del canvi del segle XIX al XX.

Salutacions.

Jospe Maria Segura

Amb aquest darrer correu electrònic quedava resolt el misteri: eren els logotips de les antigues foneries. Bé, de totes formes, preferesc seguir pensant que aquestes imatges amaguen algun misteri ancestral.

Fèlix Quirós Candau

LA CAÇA, LA RELIGIÓ I EL PARANY

La caça, la religió i el parany

En el último interglaciario nos encontramos con curiosos depósitos de esqueletos de animales conservados con evidentes marcas de devoción por el hombre arcaico, lo cual abre nuevos horizontes en la esfera ritual y específicamente religiosa de sus autores.

LOS DIOSES DE LA PREHISTORIA
Johannes Maringer

En aquest article parlarem d'un racó del terme municipal d'Onda. El lector es preguntarà, què pinta Onda en *FONT*, una publicació d'investigació i estudis vila-realencs? No és Onda l'epicentre d'aquest treball, sinó els vila-realencs que per un motiu o un altre van usar, van gaudir i van formar part d'aquest paratge, com veurem.

Des del Paleolític Superior fins a finals del Neolític, i possiblement abans, l'home ha utilitzat els seus déus o tòtems en els seus rituals perquè li propicie bones caceres, com apareixen en algunes pintures rupestres. L'home de Neandertal comença a fer gravats sobre la pedra fa 40.000 anys i el seu successor l'home de Cromañón és el que per primera vegada utilitza pigments naturals per a realitzar pintures rupestres d'animals i escenes de caça meravelloses, en coves i abrics que han arribat fins als nostres dies.

L'home actual, també en les seues distintes religions, continua demanant al seu déu o per intercessió d'algun sant (cas de la religió catòlica) li concedesca algun favor, encara que en l'actualitat en general, no s'invoca a Déu ni als sants perquè els propicie la caça, ja que l'home actual no depén d'ella per a alimentar-se, excepte algunes tribus amazòniques, africanes, etc. No obstant això, ha quedat un solatge d'aquells ritus ancestrals, com ho demostra que moltes societats de caça els deu el seu nom a un sant. A la província de Castelló de les 178 societats de caça que existeixen, 59 d'elles tenen com a titular un sant o alguna verge, possiblement més d'un caçador en començar la caça, se senye i demane a algun sant de la seua devoció no li ocórrega cap desgràcia i li siga propícia la caça.

En el terme municipal d'Onda, en la partida denominada Sitjar Baix, (parlarem més endavant d'aquesta partida) al costat del camí Fondo molt prop de la masia de Piñón hi havia una xicoteta capelleta dedicada a les ànimes del purgatori. Pels anys van desaparèixer els taulellets i la fàbrica estava semienderrocada. En transformar les finques de secà en regadiu per a plantar tarongers va desaparèixer del tot, en l'actualitat està reconstruïda per tres paranyers vila-realencs.

Capelleta de les Ànimes. Foto de l'autor

Doncs bé, hi havia una tradició en els caçadors d'aquesta partida, que consistia en el fet que quan es passava per davant de la capelleta calia senyar-se, els més creients resaven alguna oració, uns per fe, altres per respecte i altres per si de cas, ja que la creença general era que donava sort al caçador, de no fer-ho podia succeir tot al contrari. Com sabem, l'home al llarg dels temps ha invocat els seus déus perquè li fóra propícia la caça, però també per a protegir-la. Tenim un cas molt curiós d'aquesta protecció que antigament s'usava en el poble de Benafigos (Castelló) i el veí d'aquesta població que em narrava la història encara creia cegament en la seua eficàcia. Es tracta d'una oració per a protegir els animals cinegètics que en ella s'hi invoca, ja siga un conill, una llebre, una perdiu o qualsevol bestiola. Diu així:

Sant Antoni amic meu
tu amb mi vindràs
jo al cel pujaré
tu a la terra et quedaràs.

Aquest conill que'n la
muntanya està
que'l guardes de llops
de guineus i de males
persones.

Si està en el barranc
que'l guarde sant Joan.

Si està en la solana
que'l guarde santa Anna.

Si està en el tossalet
que'l guarde sant
Micalet.

Si està en l'ombria
que'l guarde santa Maria.

Un parenostre per a tots
els santets

Aquesta breu introducció serveix per a centrar-nos en un lloc abans mencionat en què la religió està lligada a la caça. Es tracta de les Casetes, modernament també anomenat el Panyet, enclavat en la partida Sitjar Baix, en el terme municipal d'Onda, a 11 km d'aquesta ciutat i 9 km de Vila-real, entre el riu Millars i la rambla de la Viuda, encara que més prop d'aquesta que del riu.

Les Casetes consten d'una filera de dotze cases orientades al sud, dues en la part posterior que miren al nord i una davant orientada al nord que formen un carrer (en l'actualitat ha desaparegut en transformar els veçars en cultiu de tarongers). Aquestes

Les Casetes en l'estat actual. Foto de l'autor

casetes totes elles de planta baixa i primer pis, amb un corral i porta en la part posterior que donava al camp per a l'entrada i eixida del ramat i apers de cultiu. Aquestes cases estaven rodejades d'una sèrie de masies totes elles habitades durant el segle XIX i principis del XX. Aquest lloc abans de la Guerra Civil, un any va arribar a tenir divuit quints, això ens dóna una idea de la població existent. No hem pogut esbrinar la data de la construcció d'aquestes cases, l'Arxiu Municipal d'Onda, en la Guerra Civil va patir els estralls de les flames, es van salvar els llibres d'actes i en aquests amb moltes hores de treball es podria trobar alguna dada.

En un document de 1847 que més tard parlarem d'ell, no fa menció de les Casetes, parla d'unes quantes masies i 25 veïns. El que sí sabem segur és que el S. XIX estaven habitades. Aquesta societat era agrícola, ramadera i caçadora, quasi tots els seus membres tenien parany i escopeta per a la caça menor. Els mesos de setembre, octubre, novembre i desembre augmentava la població en aquesta partida, per la recol·lecció de les garrofes, olives, el treball de les terres i sobretot, la caça del parany.

Molt prop, al final del barranc anomenat barranc de Conill que donava a la rambla de la Viuda, hi havia una xicoteta font anomenada font del Jaqués¹, els veïns del Panyet i d'alguna altra masia van construir una bassa per a arreplegar l'aigua, des d'on regaven unes xicotetes hortes que sembraven tot tipus de llegums, verdures i tuberculs.

Com a única diversió en una de les masies hi havia una taverna anomenada La Chimorra, on els homes es reunien, sobretot, els diumenges a la vesprada, per a fer les

¹ Lamentablement desapareguda a causa d'uns moviments de terra per a la fabricació de taulells.

Mas de la Chimorra. Foto de l'autor

seues partides de cartes, parlar de caça, etc. i jugar partides de pilota valenciana en el seu ampli carrer. Per la seua banda, les dones es reunien en alguna masia o casa de les Casetes, a xarrar i fer alguna partida de cartes, per a passar la vesprada.

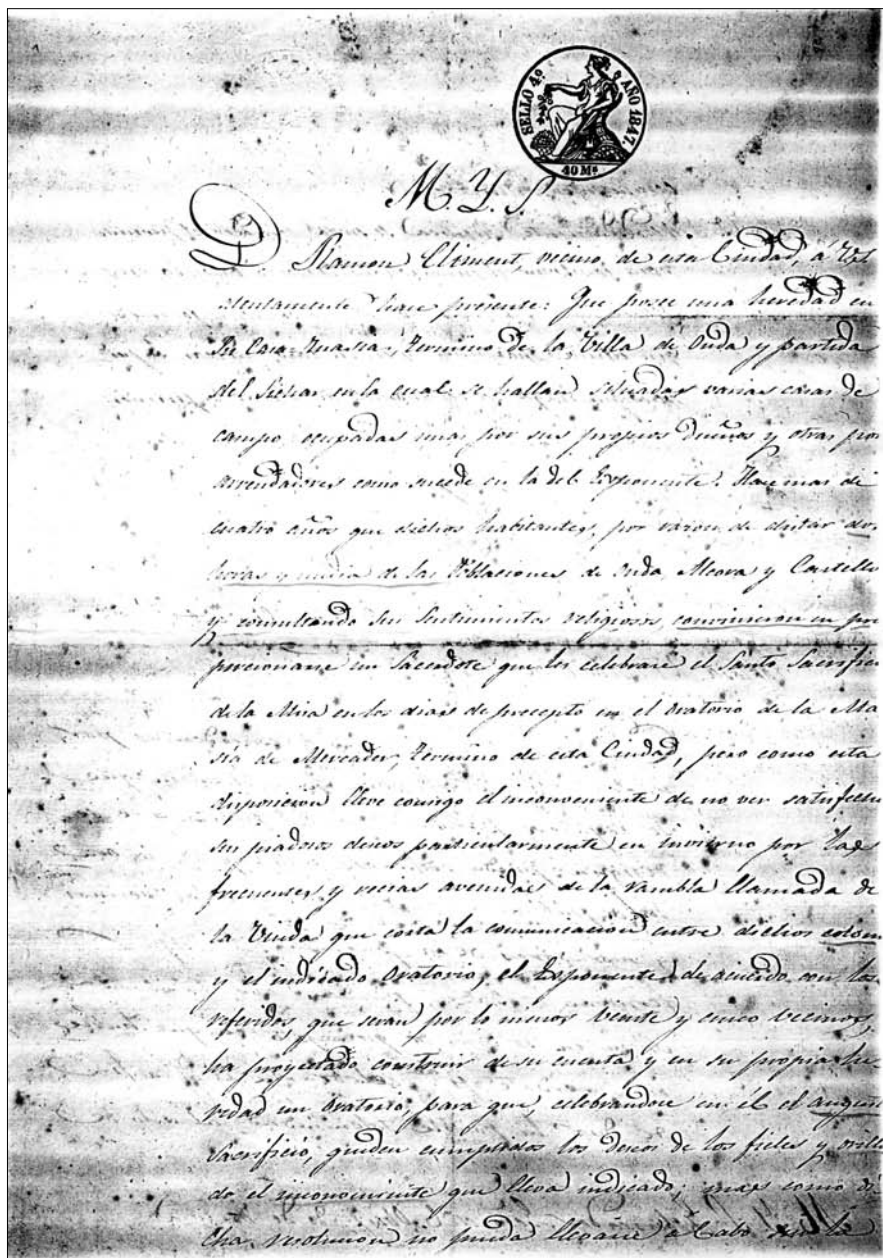
Aquests veïns també necessitaven els diumenges dels serveis religiosos, com que no tenien una capella, s'havien de traslladar a altres llocs per a sentir missa. Gràcies a un document cedit per Mercedes Cachavera Morelló amb la qual m'uneix una gran amistat (després parlarem d'aquesta família) hem pogut esbrinar els primers oratoris on es desplaçaven aquests feligresos.

És un document de gran interès per a l'article que ens ocupa. En ell descobrim que abans de 1847 en què es construeix la capella de Chicola no existien altres capelles o oratoris en la partida del Sitjar, per tant les de la Maiorasga (Mas de Font) i Piñón podrien ser posteriors o ser d'ús exclusiu per als seus amos, encara que segons dades orals donen testimoni que abans de la Guerra Civil de 1936-39 en alguna ocasió molt puntual es va celebrar missa en la masia de la Maiorasga, i després de la guerra en la de Piñón per als veïns.

El document ens descobreix que els fidels del Sitjar s'havien de traslladar travessant la rambla de la Viuda a la masia del Mercader al costat d'aquesta. Els veïns del Sitjar sempre la van denominar molí Mercader ja que hi havia un molí fariner.

El que no tenim clar si la capella estava en la masia o en les Casotes, un xicotet poblat molt prop del molí, creat per Salvador Catalá Tosquella (després parlarem d'aquest

personatge) que no va prosperar, on es va fer una capella, en l'actualitat restaurada, la benedicció de la qual amb el corresponent permís del bisbat de Tortosa va tenir lloc el 1783 dedicada al Salvador. Poguera ser que la masia també gaudira de capella i els veïns del Sitjar anaven a la masia Mercader com resa en el document i no a les Casotes, encara que tot estava dins de la finca del Mercader. Pel valor d'aquest document el transferim gràficament i literalment.

principiar la construcción de dicho oratorio condicionamos al mismo recurrente don Ramon Clement para que lo verifique, todo, empero con la expresa condición de que no pueda celebrarse en el el Santo sacramento de la Eucaristía sin ser antes reconocido y visitado tanto en su edificio como en lo perteneciente en repart y vasal suyo por el ordinario diocesano o por la persona que al efecto comisioné.

Así lo mandé y firmé el M. I. D. Gub. y Vog. l. de la D. O. de que
Certeza.

Ramon Gordo
F. L. G.

Por m. de G. L.
Ramon J. Marquez.

V. C. S. J. B.

M. Y. S.

D. Ramón Climent vecino de esta ciudad a V.S. atentamente hace presente; que posee una heredad en su casa-masia, término de la villa de Onda y partida del Sichar en la cual se hallan situadas varias casas de campo ocupadas unas por sus propios dueños y otras por arrendadores como sucede en la del exponente. Hace más de cuatro años que dichos habitantes, por razón de distar dos horas y media de las poblaciones de Onda Alcora y Castellón y consultando sus sentimientos religiosos convinieron en proporcionarse un sacerdote que les celebrase el Santo Sacrificio de la Misa en los días de precepto en el oratorio de la masía de Mercader; término de esta ciudad, pero como esta disposición lleve consigo el inconveniente de no ver satisfechos sus piadosos deseos particularmente en invierno por las frecuentes y recias avenidas de la rambla llamada de la Viuda que corta la comunicación entre dichos colonos y el indicado oratorio, el exponente de acuerdo con los referidos que serán por lo menos veinte y cinco vecinos ha proyectado construir de su cuenta y en su propia heredad un oratorio, para que celebrándose en él el augusto Sacrificio queden cumplidos los deseos de los fieles y orillando el inconveniente que lleva indicado mas como dicha resolución no pueda llevarse a cabo en la competente autorización.

A. V. S. rendidamente suplica se sirva conceder el permiso para construir el mencionado oratorio bajo la invocación del Ecce-Homo, tomando los informes que estime oportunos y en su caso indicar la persona que haga la ceremonia de colocar la primera piedra. Gracia que espera el exponente alcanzar de la notoria piedad y Zelo de V. S. cuya vida guarde Dios muchos años.

Castellón de la Plana 22 abril de 1847

Ramón Climent
Firmado y rubricado

Tortosa 27 abril de 1847.

En merito de lo expuesto consideramos por nuestra parte el permiso y licencia que se requiere para que en el punto que se designa pueda edificarse una Capilla u oratorio público con el objeto de que los vecinos y moradores de la partida del Sitjar termino de Onda puedan oír la Santa Misa en los días de precepto en que hubiera sacerdote para celebrarla; y a fin de dar la posible solemnidad al acto de

M. Y. S. Gobernador Ecco. del Obispado de Tortosa

principiar la construcción de dicho oratorio comisionamos al mismo recurrente D. Ramón Climent para que lo verifique todo empero con la expresa condición de que no pueda celebrarse en el Santo Sacrificio de la Misa sin ser antes reconocido y visitado tanto en su edificio como en lo perteneciente en ropajes y vasos sagrados por el ordinario Diocesano o por la persona que al efecto comisione.

Así lo mandó y firmó el M. I. S. gober y vog. Ecc. De la Diócesis de que certifico

Damián Gordo Saez
Firmado y rubricado

[Por testigos]
Ramón Marqués
Otra firma ilegible
Rubricado

Restes del molí del Mercader. Foto de l'autor

Com hem dit, els veïns del Sitjar sempre van denominar a aquesta masia, el molí del Mercader, ja que en ella hi havia un molí fariner, així l'he sentit anomenar-se des de la meua infància. Ens interessem d'on procedia el nom de Mercader i la història del molí, ja que aquest molí també va tenir a veure amb Vila-real i la religió.

Qui fou el MERCADER? Aquest personatge s'anomenava Salvador Catalá Tosquella, va nèixer sobre l'any 1720 a Castelló i va morir sobre el 1800 a Castelló. Salvador Catalá Tosquella va ser industrial, comerciant agricultor i exportador. Dues generacions després la seua hereva la monja de clausura del convent de Santa Clara de Vila-real, sor Pascualina, Salvadora Catalá en la vida civil, va poder recuperar els béns del seu iaio, va vendre el molí i les terres annexes a Francisco Renau *El Panero* segons escriptura datada el 3 de febrer de 1861.

Salvador Catalá va perdre mitja vida i part de la seua fortuna fins a aconseguir les aigües sobrants del molí d'Ensaloni per a fer el seu molí i convertir en regadiu 70 fanecades de secà. Crec interessant per al lector conèixer un poc la història de l'aprofitament de les aigües de la rambla de la Viuda, que ens porta a la construcció del molí d'Ensaloni i més tard el del Mercader. En les proximitats de la població de Sant Joan de Moró, al costat del riu Lluçena, discorrien les aigües de les fonts anomenades Fontanelles i Ferracàs o Fontanar, existien altres prop de l'actual presa del pantà de Maria Cristina, l'anomenada Regatell Sec, per ser les seues aigües discontinües, i Regatell Tendre.

La primera dada coneguda per a l'aprofitament d'aquelles aigües és la concessió que el 20 de maig de 1320 li atorga l'orde de Montesa a Domingo Forcadell donada

en el castell de Vilafamés. La concessió permetia al Sr. Forcadell la construcció d'un molí fariner o draper que es va anomenar d'Ensaloni. Més tard seria propietat del bisbe Francisco Borrull, però li van expropiar les terres i el molí quan van construir el pantà de Maria Cristina.

Les aigües sobrants del molí d'Ensaloni es perdien i l'Ajuntament de Castelló les va sol·licitar el 1731 al rei Felip V i foren concedides per aquest rei el 22 de desembre de 1747. No es posen d'acord entre Ajuntament, nobles i terratinents en el pagament de les despeses de la conducció de l'aigua i es perd el projecte. I no serà fins 1781 quan el nostre personatge entra en acció. Aquest any, Salvador Catalá Tosquella, *El Mercader*, sol·licita en nom propi i el de Manuel Cisternes davant del Consell Reial de Castella la compra a la vila (Vilafamés) de les aigües sobrants del molí d'Ensaloni, per a poder regar terres de la seua propietat i construir un molí a la vora de la rambla, petició que li va ser concedida el 17 de maig de 1781. Per la competència dels molins s'entaulen una sèrie de pleits amb l'ama del molí d'Ensaloni, Esperanza Vilanova, que al final els guanya Salvador Catalá. Salvador juntament amb el Sr. Cisternes a més del molí van fer un poblat que s'anomena les Casotes, amb una capella. El poblat el componien 15 famílies però molt prompte va ser abandonat, avui només queden ruïnes i la capella que hem parlat abans. El molí va funcionar fins a principis del s. XX, avui només queden unes parets i la bassa de l'aigua que per desnivell feia funcionar el molí. La que continua cultivant-se és la finca de tarongers.

Antonio Barrachina Fabra sol·licita de la Diputació d'acord amb la Llei d'aigües de 20 de febrer de 1870 la concessió de les aigües de la rambla de la Viuda sobrants dels molins d'Ensaloni i Mercader, per al reg de 400 fanecades. de terra. Se li va concedir el 27 de febrer de 1872 i per a gaudir-ne a perpetuïtat, on s'escriptura el 22 de desembre de 1873 la "Sociedad regular colectiva Fomento Agrícola Castellonense". El 1888 passa a ser La Foment una societat anònima, anomenada Societat Foment Agrícola Castellonenc. I és en aquest mateix any quan el seu primer Consell d'Administració realitza un projecte per a abastir a la ciutat de Castelló amb les aigües sobrants del reg. Aquesta societat ha arribat fins als nostres dies.

Quan passava amb el meu iaio de caça pel molí i véiem la séquia d'aigua, sempre em deia, la séquia de La Foment, jo sempre pensava que així es diria la font d'on brollava aquella aigua. Al cap de tant de temps les dades abans mencionades aclareixen qualsevol dubte.

En aquest molí va succeir una anècdota sobre principis del s. XX. El meu iaio Francisco Candau Carda (del qual ja he parlat anteriorment) era amic del moliner i caçava amb aquest conills amb els seus gossos. Hi havia un tipus de caça que es practicava amb bona lluna. Els conills a poqueta nit ixen dels seus caus per a menjar, aparellar-se, etc. Era

el moment per a ensinistrar els gossos joves, aquests feien carreres amb els conills, si el conill es ficava en un cau o un ribàs, encenien una foguera prop i ficaven el furó en el cau, quan eixia el conill anava cap a la llum produïda per la foguera ja que al seu voltant no veia res, llavors començava a donar voltes a aquesta i els gossos l'agafaven.

Anem a l'anècdota. Ja sabem que en el molí hi havia gossos, però hi ha un animal que no pot faltar en un molí; els gats, aquests eren usats per a eliminar les rates que van a menjar blat i farina. Com sabem l'època de caça es desenvolupa entre la tardor i l'hivern i en les masies s'encenen les ximeneies, en el molí del Mercader quan feia fred sempre estava encesa. Francisco, després de parar el parany, quan feia bona lluna agafava el sopar i se'n anava a sopar al molí, per a després anar de caça. Sopaven en la taula els components de la família, en el saló del menjador prop de la ximeneia per a rebre el seu caloret. Després d'acabat el sopar, el costum en totes les masies era amb les cadires fer un rogle al voltant del foc per a rebre la calor directament, però en la ximeneia del molí hi havia un problema, a primera fila es posaven els gossos i els gats i el personal no es calfava el que calia. El moliner els espantava donant palmes o amenaçant-los, però els gossos i els gats a poc a poc tornaven amb el cap baix i una altra vegada a primera fila.

En un nou sopar que estava Francisco, *el Rullo*, per a anar de caça, el moliner –li va dir- Rullo, aquesta nit s'acabarà el problema dels gossos i els gats, ja veuràs!

Van sopar, i com de costum van acostar les cadires a la vora del foc, els gats i els gossos ja estaven tan a gust estesos davant de la ximeneia, ells no sospitaven el que se'ls acostava. El moliner a la vesprada havia preparat un artefacte, es tractava d'una vara flexible de lidón (aquests abundaven al costat del molí) poc més d'un metre i en l'extrem més prim lligat un cascavell, el moliner tenia la vara preparada al costat de la ximeneia, quan van seure, va agafar la vara i va començar a repartir vergassades a dretre i sinistres, com es pot suposar els animals van desaparèixer. Com la tertúlia s'allargava esperant que la lluna estiguera alta, gossos i gats tornaven a acostar-se, el moliner va esperar que estiguessen dins del cercle, va tornar a repetir l'anterior operació, aquesta vegada en sentir el cascavell van eixir molt de pressa.

Així va resoldre el moliner l'empenyament dels gats i els gossos, a partir d'ací aquests es posaven darrere de les persones. Si algun gat o gos despistat, o li fallava la memòria i creuava la ratlla prohibida, el moliner feia sonar el cascavell que sempre estava al costat de la ximeneia i eixia disparat.

En el s. XIX i principis del XX els veïns de Vila-real van adquirir moltes finques del Sitjar Baix (del 80 al 90%). Açò es va produir perquè hi havia un gran nombre de cavalleries per al treball de la terra i el transport amb carros, de la taronja del camp al magatzem, on es confeccionen les taronges per a l'exportació. I va ocórrer el següent:

Masia dels Artesols en ruïnes. Foto de l'autor

a Vila-real des de temps immemorials hi ha hagut molta afició al parany i alguns nous propietaris d'aquelles finques eren paranyers, la primera cosa que van fer va ser tallar arbres per a fer-se un parany i altres que per primera vegada els va entrar el cuquet, veient que la seua finca era un punt estratègic de pas de tords, es van fer el seu parany, es van construir una caseta per a habitatge. Aquests paranyers es van integrar en aquella societat de les Casetes i van estretir forts llaços d'amistat, van intercanviar sopars en masies o casetes de parany i sobretot, assistien els diumenges a la missa de l'esglesieta.

Una de les masies més conegudes era la dels Artesols, nom rebut pel fet que Antonio Prades Ros era nascut i veí d'Artesa, una xicoteta població pròxima a Onda. Aquest va contraure matrimoni amb Joaquina Llorens, filla del matrimoni que habitava la masia, on van viure. Antonio i Joaquina van tenir nou fills. Antonio, José, Salvador, Joaquina, Ángeles, Emilia i Concha Prades Llorens, més dues xiquetes de bolquers que van morir. Aquesta va ser l'última generació que va habitar la masia. Salvador i Emilia es van casar, Emilia va anar a viure amb el seu marit, Vicente Llorens, a la pròxima masia d'aquest, denominada masia del Masover. Hi ha quelcom que va succeir en aquesta boda, van contraure noces l'any 1923 a l'església Arxiprestal de Vila-real, finalitzada la cerimònia es traslladen en carro –dues hores de camí– a la masia de la núvia, amb els pares dels nuvis i invitats, per a celebrar el banquet de bodes. El menú a base de conills de muntanya, llebres, perdius i tords, ja que la boda es va celebrar en època de caça, a més de l'escopeta les dues famílies caçaven al parany.

A poqueta nit, els pares del nuvi decideixen agafar el carro i anar-se'n a Vila-real on tenien casa, al c/Pere III núm. 37 cantó amb av. Francesc Tàrraga, perquè els nuvis

Masia de Vicente Masover, on va esdevenir l'incident del casament. Foto de l'autor

pogueren passar uns dies sols en la masia. Les dues masies es comunicaven per una senda com a drecera, els nuvis després del sopar es van encaminar per la senda, Emilia amb un fanal d'oli, Vicente amb l'escopeta penjada del muscle, (en aquestes masies si era temps de caça l'escopeta sempre anava darrere, també per a no deixar-la en la masia per si entraven a robar) arriben a la masia, obrin la porta i en entrar observen que damunt de la taula del menjador hi ha restes de menjar i pells de taronja. Primer els nuvis van pensar que els seus pares menjarien alguna taronja abans d'anar a Vila-real, però les restes de menjar no quadraven, ja que havien estat menjant en la boda fins a la fartada. Vicente crida: qui hi ha ací? al moment senten uns passos en el pis de dalt, pel soroll de les xafades Vicente va endevinar cap a on es dirigia per a amagar-se el que allí estava. Va posar dos cartutxos en l'escopeta i va pujar escales amunt, darrere Emilia amb el fanal d'oli. Vicente sense dubtar-ho es dirigeix directament on havien deixat de sonar els passos, i efectivament, allí estava el lladre, mignuet amagat darrere d'una gerra que usaven per a guardar l'oli. Apuntant-lo amb l'escopeta l'obligà a alçar-se, ixen a la porta de la masia, Emilia davant amb el fanal i Vicente darrere sempre apuntant el lladre, es dirigeixen a la masia de la núvia per la senda, (drecera que acurta el camí entre les dues masies) que inclús quedaven familiars de festa. Però en creuar entre dos ribassos en un descuit d'Emilia, el lladre li va pegar una manotada al fanal i va eixir corrent, en la foscor Vicente li va disparar els dos tirs, el lladre cridà: criminal! Va ser una sort per a Vicente no encertar-li, en cas contrari haguera passat la lluna de mel en la presó. Van arribar a la masia i van contar allò que havia passat als germans de la núvia i familiars que continuaven celebrant la boda. Ràpidament els homes van agafar les escopetes –en total deu- i van eixir en busca

del lladre, però no van donar amb ell, quan van arribar a la masia dels fets, amb sorpresa, els nuvis van comprovar que el lladre havia tornat a arreplegar un sac que havia deixat al costat de la gerra amb el que havia robat. Es va tranquil·litzar la cosa, els germans i familiars se'n van anar i els nuvis es van gitar. El disgust més gran per a la núvia va ser quan va veure el llit desfet, el lladre s'havia gitat en el llit dels nuvis. Llençols de fil brodats a mà per la núvia i ara no els podia estrenar. El lladre pensaria que estarien tota la nit de festa en la masia de la núvia i que allí no vindria ningú.

Vicente al matí a primera hora s'alçava per a anar a caçar al parany i aquells primers dies fins que tornaren els pares del nuvi a la masia totes les nits sopaven a la masia dels germans d'Emilia. En tornar, quan obrien la porta de la masia, Emilia la primera cosa que feia era pujar a l'habitació per a veure si li havien desfet el llit.

Set anys més tard van saber qui va ser el lladre. Es tractava d'un subjecte que vivia a Vila-real anomenat el Melero. En una ocasió en què Vicente estava a la plaça Major de Vila-real, lloc que els homes a poqueta nit es contractaven per a realitzar faenes agrícoles, un amic -li va dir- vols conèixer el lladre de la nit de bodes? és aquell que està allà, Vicente es va acostar a ell, i efectivament el va reconèixer, se'n va tornar al lloc que havia deixat el seu amic sense dir-li res. Les aigües havien tornat al seu llit, el temps tot ho cura. Aquesta és la història d'una boda accidentada.

D'aquest matrimoni va nèixer Pepe i Emilia, *Milieta*, per a la gent del Sitjar. Emilia va contraure matrimoni amb Pascual Sebastiá Amer, i d'aquesta unió va nèixer a Vila-real, Pascual i Emilia, aquesta va professar de monja, va fer els primers vots a Tortosa, amb el nom de sor Emilia. En l'actualitat ocupa el càrrec de superiora general de la congregació de germanes de la nostra senyora de la Consolació, amb seu a Roma. No és la primera descendent del Sitjar que ha arribat a ocupar un càrrec tan distingit. En la dècada dels vuitanta va ocupar aquest mateix càrrec sor Amelia, en la vida civil Carmen Rubert Parra. Açò ens reflecteix la religiositat d'aquella gent del Sitjar, que treballaven, caçaven amb l'escopeta, els gossos i al parany, però els diumenges no faltaven a missa.

José va contraure matrimoni amb Antonia Llorens Alcaraz, veïna del Sitjar, van a viure a Vila-real a la plaça Dos de Maig. Joaquina es va casar amb Vicente Llorens Navarro, veí del Sitjar, van viure a Vila-real al c/Camí Real núm. 70. Salvador es va casar amb Carmen Broch, aquesta vivia en una masia al costat de l'esglesieteta, es van traslladar a viure a la casa que estava adossada i que comunicava amb la masia dels pares de Salvador, dels Artesols, on al costat hi havia altres quatre cases més. Salvador i Carmen molt prompte van venir a viure a Vila-real, al c/Josep Nebot, 29, encara que passaven llargues temporades, sobretot en època de la recollida de garrofes i de la caça en la masia familiar. Antonio, Àngeles i Concha es van quedar fadrins i vivien en la masia.

La descripció d'aquesta família obeeix a què van ser molt influents en aquella societat rural d'aquest paratge. El pare d'aquests, Antonio Prades Ros, va ser alcalde pedani i jutge de pau (càrrecs honorífics). Als problemes sorgits en aquella comunitat aquest anava a l'Alcaldia d'Onda a resoldre'ls, molts dels veïns acudien a ell per a resoldre les seues diferències, la família gaudia d'un gran respecte i estima per part dels veïns. Aquest càrrec el va heretar a la mort d'aquest, el seu fill primogènit Antonio. Aquest el va ocupar fins al total despoblament del lloc. El despoblament va començar en acabar la Guerra Civil i en la dècada dels seixanta només quedaven en la seua masia, els tres germans fadrins Artesols, Antonio, Ángeles i Concha, que per la seua avançada edat van haver d'abandonar, al seu pesar, el lloc, van anar a viure a Vila-real al c/Camí Real, 70, casa que era propietat dels seus pares, on van acabar les seues vides.

Vila-real va ser la destinació de la majoria dels habitants del Panyet en el seu èxode, en l'actualitat, una majoria dels cognoms Prades i Llorens provenen d'aquells habitants. Unes poques famílies es van traslladar a Onda i una sola a Almassora.

A principi del segle XX els habitants de les Casetes i masies acorden construir pel seu compte una xicoteta església, en la qual col·laboren els paranyers de Vila-real. José Aguilera, *el Maleno*, va donar el terreny per a la construcció, obra que va finalitzar el 1916. Des de la seua inauguració els veïns sempre l'han

Antonio, Ángeles i Concha,
últims habitants de la masia del Artesols.
Foto cedida per Emilia Llorens Prades

L'esglésieta. Foto de l'autor

anomenat l'esglesieta. Se celebrava missa els diumenges a les dotze del matí. Al capellà el portaven en carro o tartana des d'Onda, mossén Julve, normalment pernoctava en la masia dels Artesols. Aquest capellà caçava als matins al parany, era un bon aficionat. Hi ha una bonica anècdota sobre aquest capellà i un tord. Caçant un dia en el parany dels germans José i Pascual Parra, exportadors de taronges, de Vila-real, en la masia dels quals el capellà pernoctava algunes vegades. L'anècdota va ser la següent:

En un d'aquells diumenges de caça i missa, cau un tord mig enviscat fora de l'arbre, el capellà amb la sotana lligada a la cintura, agafa la raqueta i ix corrent darrere del tord, després de diverses raquetades, entropessa amb una vinya i cau a terra, llavors se li escapa: *collons!* El fill del Sr. Parra que estava mirant el tràngol des de la rodada- li diu al capellà:- mossén Julve se li ha escapat el tord? al qual contesta: sí, el tord i el pecat.

En el frontispici de l'esglesieta hi ha una figura de sant Josep, de taulellets. L'altar el presidia una escultura de la Puríssima Concepció i als costats sant Antoni i sant Josep (més xicotetes que la Puríssima) les escultures són d'escaiola. En l'actualitat, l'església és de propietat privada ja que en el moment de la construcció no es va fer escriptura a nom de la comunitat, en vendre la finca, Aguilera tampoc va tenir en compte la seua delimitació i fer escriptura a nom de la comunitat, aleshores quedà l'església dins de la finca com a propietat privada, encara que els veïns sempre l'anomenen esglesieta.

Se celebraven dues festes a l'any, una dedicada a la Immaculada Concepció el 8 de desembre, festa de les fadrines, i una altra dedicada a sant Antoni el 17 de gener, abans de la Guerra Civil de 1936-1939, en la festivitat de sant Antoni se celebrava la matxà, aquesta eixia de l'església després de beneir els animals i per les Casetes arribaven a la masia dels Artesols, allí en la porta hi havia una taula amb pastes casolanes (elaborades per les dones de la masia), aiguardent i vi moscatell, per als participants en la matxà i els altres veïns, tot això a càrrec d'aquesta família, ja que Antonio com hem dit feia d'alcalde pedani i organitzava aquesta festa. Alguna vegada la matxà va eixir de les Casetes i es va dirigir a la masia de Paco León, on es beneïa en la seua capella amb el consegüent convit pagat per la Maiorasga. També en alguna ocasió en la celebració de la festa de la Puríssima es van córrer bous en el Panyet.

Encara que només hi havia una filera de cases i només una davant, el carrer es formava amb una grossa i alta paret de pedra seca per a contenir la terra de les finques de davant de la filera de casetes, ja que aquestes finques estaven a un nivell més elevat que el carrer, així doncs posant una barrera a cada cantó quedava el recinte taurí tancat.

La ramaderia que corria els bous era del vila-realenc Francisco Candau Carda, *el Rullo dels bous*. Aquest tenia un parany prop del Panyet, quan era el temps del parany i havia acabat de córrer en els pobles, portaven el bestiar amb un pastor al riu del Millars

Esperant el capellà per escoltar missa a l'esglesieteta. Foto dels anys 50. Anònima

i el Rullo se n'anava a caçar al parany, en les riberes del riu pasturaven i dormien en un abric resguardat dels vents a sota de la cantera d'aquest, el pastor a les nits dormiria al parany, excepte les nits de lluna, ja que pot donar-se el cas que un bou tinga fam i s'alce a pasturar, la resta de bous el normal és que el seguisquen allunyant-se del dormidor, amb el risc que entren en alguna finca amb sembrats o garroferes sense arregar i fer una destrossa. Era llavors quan aquestes nits el pastor havia d'estar al peu del canó i dormir en alguna coveta que existien. Si algun dia es formaven fortes tempestats amb un temps desagradable, els bous els abaixaven a l'ermita de la Mare de Déu de Gràcia i els tancaven en un corral que hi havia a l'altre costat del riu en la part del terme municipal d'Almassora.

Des del riu, amb el permís dels amos, els bous es desplaçaven a pasturar en els veçars pròxims al Panyet, en part alimentant-se de les saboroses garrofes que sempre quedaven després de la seua recol·lecció, això, si no havien passat els espigoladors. Des de molt antic hi ha un costum que va prendre cos de llei, que perviu fins als nostres dies. Consisteix en el següent: a partir del dia 29 de setembre, festivitat de sant Miquel, la gent, amb un sac al muscle i una canya arregaven les garrofes que els amos de les finques s'havien deixat involuntàriament, a aquesta gent se'ls anomenava espigoladors, dic se'ls anomenava perquè en l'actualitat per les circumstàncies de la vida, pràcticament ha desaparegut aquesta forma de recol·lectar garrofes. Els espigoladors normalment era gent de baix poder econòmic, que no posseïen cap finca de garroferes, tenien un burret, criaven algun animal com ara bou, corder i inclús conills, i després d'encebats els venien per a ajudar l'economia familiar.

Capelleta del Mas de Chicola (Cachavera). Foto de l'autor

Doncs bé, tornant als bous aquests passaven la temporada de caça del parany entre el riu i els veçars. El Rullo en agraïment per aquells pastos feia bous gratis. Un any es van fer els bous en la masia de Safont, molt prop del Panyet. Aquesta masia estava cercada per la part de la façana, per una paret que formava una gran plaça, amb una porta per a l'accés a la masia, en aquesta plaça es van córrer els bous, després es va fer ball. Els bous sempre es feien com hem dit en les festes en honor de la Puríssima Concepció, ja que en aquestes dates els paranyers estaven caçant i podia anar tota la gent dels voltants a les festes.

Després de la guerra van deixar de celebrar-se aquestes festes i dir missa en l'esglesieta. Això va ser a causa del despoblament del lloc. Quan en la masia de Piñón estaven els seus amos algun diumenge se celebrava missa en la seua capella.

La partida del Sitjar, en els mesos de caça, torna a repoblar-se per vila-realencs i algun masover dels que han emigrat a Vila-real, tots amb el mateix fi, arregar les garrofes, les olives i caçar al parany. Després d'un matí de caça del tord i el corresponent esmorzar (sagrat en el parany), algun paranyer gaudia a fer una volta amb l'escopeta i els gossos, en busca de les perdius, algun conill o llebre, espècies que abundaven en aquest paratge.

Però aquesta comunitat troba a faltar aquella cita que tenien els diumenges a les dotze en l'esglesieta per a sentir missa, després els homes comentar els avatars de la caça durant aquella setmana i les dones les seues coses. En definitiva, era un acte social esperat durant tota la setmana. Aquest problema se solucionaria molt prompte. Prop del Panyet es

troba la masia de Chicola, on va construir Ramón Climent la capella de què hem parlat abans. Aquesta masia la va heretar Carmen Morelló y Ortega, per la qual cosa en alguna època també la gent la va anomenar de Morelló, avui més coneguda com del coronel Cachavera, encara que el seu nom vertader és de Chicola.

Carmen Morelló contrau noces amb Alfonso Cachavera Santodomingo, militar de professió. Aquest, un gran aficionat a la caça, la primera cosa que fa és arreglar unes garroferes i fer-se un parany. Les seues vacances les fa coincidir amb el pas del tord per a caçar al parany i a la perdiu amb escopeta, la seua altra gran passió. En finalitzar la guerra la família Cachavera Morelló, pràcticament, viu en la masia. En ser destinat Alfonso amb el grau de coronel a València, comparteix la vida entre la masia i el quarter fins al seu pas a la reserva, en la qual fixa la seua residència fins al final dels seus dies. Alfonso va ser un enamorat del camp del parany i la caça de la perdiu.

Sr. Alfonso Cachavera Santodomingo.
Foto cedida per Mercedes Cachavera Morelló

Després de la Guerra Civil com hem dit, ja no es va celebrar missa a l'esglesieta, excepte per algun motiu especial en comptades ocasions, per aquesta raó la família Cachavera Morelló en acabar la guerra decideix que se celebre missa en la seua capella els diumenges, on acudeixen els masovers i paranyers de la partida. El capellà el portaven de Sant Joan de Moró i últimament de l'Hospital Provincial, d'això s'encarregava un dels seus fills, Alfonso, (la gent del lloc l'anomenava afectuosament Alfonsito), el mitjà de transport era una moto marca Peugeot amb sidecar. Aquestes misses es van celebrar ininterrompudament fins l'any 1974. El 3 de gener de 1975 va morir Alfonso i ja es va deixar de viure en la masia. Carmen va morir el 12 de febrer de 1978. La masia i la capella es conserven en molt bon estat, gràcies a les atencions dels hereus.

L'autor d'aquestes lletres anava els diumenges amb la seua iaia a missa i supose que seria la iaia, la que li va dir al coronel que jo recitava poesies, i que entre altres, sabia una d'un caçador i una altra de Déu. Alfonso s'acosta i em diu: m'ha dit un tord que saps unes poesies molt boniques. Em temia el pitjor (tenia 11 o 12 anys), em vaig quedar de pedra, el coronel va insistir en el fet que recitara la del caçador. Em van pujar en un pedrís

de pedra circular en el centre del qual es troba una frondosa garrofera que hi ha davant de la capella i que separa el carrer de la pineda, on vaig recitar la poesia, va ser el primer aplaudiment que rebia en la meua curta vida. No recorde ni el títol ni l'autor. La poesia diu així:

Molidos todos los huesos
y empapados de sudor,
con un sol abrasador
que le derrite los sesos,
allá va Blas, derrengado
hace seis horas o más
sin hallar el pobre Blas
las perdices que ha soñado.

Cazador impenitente
sigue adelante ¡adelante!
hasta que ya jadeante
se sienta junto a una fuente.

Dicho esto se levantó
y aunque con algún trabajo
hechó Blas por el atajo
y a la laguna llegó.

Lanza el chucho sin recelo
al fangoso espadañal
y con placer sin igual
ve Blas que remonta el vuelo
una hermosa gallineta,
¡oh! Suerte impía, va a tirar
al infeliz se le olvidó la escopeta.

Però la cosa no va acabar ací, el capellà i l'esposa del coronel, Carmen, que estaven al corrent de tot, em van demanar que recitara la que parlava de Déu. Vaig haver de pujar novament al pedrís i tornar a recitar. La poesia es titulava:

OMNIPOTENCIA Y PROVIDENCIA DE DIOS

¿Quién da a las nubes que ondean
los visos de rosa inflama?
¿Quién da al sol la eterna llama
con que la tierra caldea?

¿Quién de los montes desata
la densa y pesada bruma
y con vellones de espuma
destrenza arroyos de plata?

¿Quién con alta potestad
y con vigor soberano

ya remueve el océano
ya empuja la tempestad?

¿Quien al fin da movimiento
a cuanto en el mundo cabe
anima la flor, el ave,
el fuego, la mar y el viento?

¡Dios!, cuyo inmenso poder
en todas partes se ostenta
y a cuyo soplo fermenta
el germen de todo ser.

Antonio Hurtado

Pedris on pujava a recitar poesies. Foto d'Elena Cuervo-Arango y de Cachavera

A partir d'ací, rar era el diumenge que no havia de recitar poesies, sobretot les abans citades que agradaven molt a la concurrència. La família Cachavera Morelló era molt creient i juntament amb el capellà no es cansaven de sentir omnipotència i providència de Déu.

Com en pàgines anteriors hem dit, en l'esglesieta després de la Guerra Civil no se celebren misses, excepte en alguna esporàdica ocasió. Ja que a partir de 1974 que no se celebren misses en la masia de Chicola, el 1975, es van celebrar en el mas de Piñón. Paranyers vila-realencs, com els Parra, els Balaguer i altres decideixen reprendre les misses els diumenges durant la caça del parany a l'esglesieta. Al capellà el porten per a celebrar la missa des de Vila-real. Es tracta del carmelita pare Elías González, i així s'ha celebrat la missa fins als nostres dies.

És el 1985 quan s'introdueix una nova festa, que se celebra l'últim diumenge d'octubre ininterrompudament fins avui. Com s'instaura aquesta festa? Tot va ocórrer un diumenge al matí del mes d'octubre, Pepe Parra Ribes estava caçant al parany, de moment se li va ocórrer una idea, va agafar el cotxe i sense dir res a ningú se'n va anar a Vila-real. Una vegada allí se'n va anar a l'Arxiprestal a esperar als components del Rosari de l'Aurora que aquell matí feien el seu recorregut per la ciutat. Pepe després de molt pregar-los els va convèncer perquè a les dotze estigueren en la seua masia, i així va ser, minuts abans de començar la missa, va eixir el Rosari de l'Aurora amb la seua tradicional música, la gent que estava en la porta de l'esglesieta es va quedar sorpresa, van eixir al camí i no donaven crèdit al que estaven veient.

Rosari de l'Aurora al voltant de l'esglesieta. Foto de l'autor

Any rere any, amb l'entusiasme del vila-realenc Pepe Parra i la col·laboració d'altres paranyers s'ha celebrat l'últim diumenge d'octubre el Rosari de l'Aurora amb els components de Vila-real. Abans de començar el rosari es disparen uns coets voladors des de la masia de Parra per a avisar als veïns. Es fa un recorregut des d'aquesta masia per uns paranyes fins a l'esglesieta on se celebra la santa missa. En finalitzar la missa es fa un convit per a tots els assistents a base de fruites seques i vi moscatell.

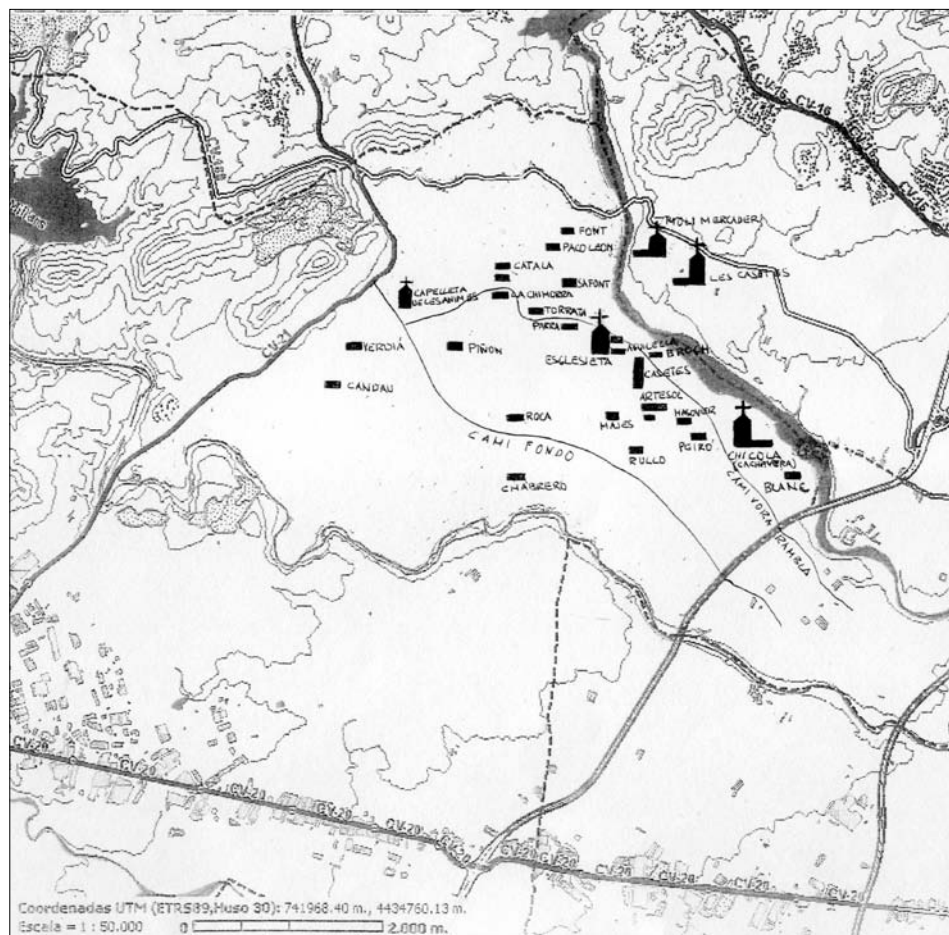
L'any 1910 es va celebrar el 25 aniversari d'aquest Rosari de l'Aurora. A aquest aniversari va acudir molta gent, tant paranyers com simpatitzants al parany, la festa va ser molt brillant, es van tirar més coets i el convit va ser distingit. Va haver-hi un paranyer, Manuel García, que a la meitat del recorregut va muntar una taula proveïda de pastes i vi moscatell, allí va parar el rosari i els assistents van gaudir d'un refrigeri inesperat. Esperem no es perda aquesta tradició de celebrar el Rosari de l'Aurora de les Casetes. Des de fa molts anys continua sent el carmelita pare Elías González, l'encarregat de celebrar les misses de la temporada de caça del parany, i com no, la del Rosari de l'Aurora, que és la festa major finalitzant la temporada de caça.

Com hem vist, en un racó del terme municipal d'Onda anomenat Sitjar Baix i un paratge denominat les Casetes o Panyet, coexisteix la religió i la caça, una relació ancestral que gràcies a uns paranyers vila-realencs ha arribat als nostres dies.

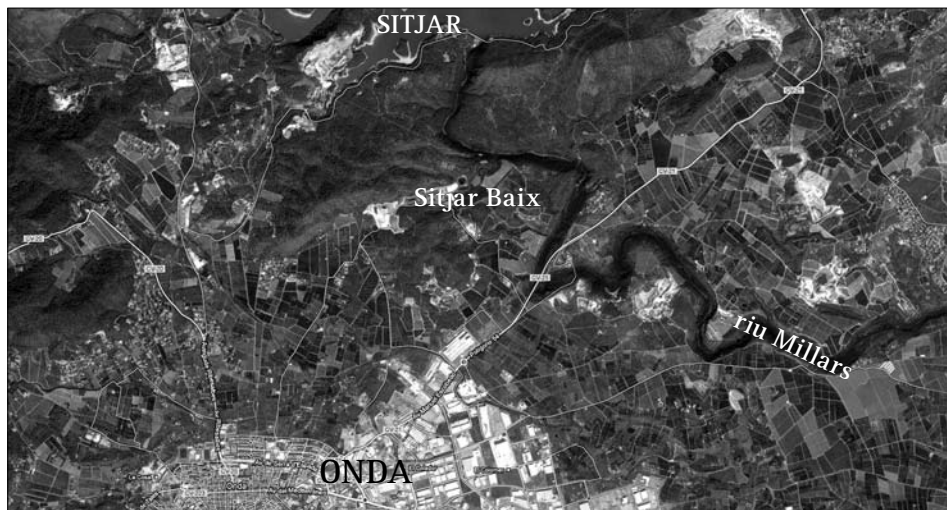
En l'actualitat les Casetes i la masia dels Artesols estan en ruïnes, igual que algunes altres, a causa dels danys que el temps no perdona, sense uns amos que els curen

les ferides produïdes pels anys, per a poder continuar complint la funció de donar recer a les humils famílies que les van habitar. Amén del vandalisme patit.

Quan en l'actualitat fas una visita al lloc i veus tanta destrucció, els que hem tingut la sort de conèixer les casetes en bon estat, amb les últimes famílies aferrades al terror, resistint-se a abandonar els seus avantpassats, haver passat alguna nit de Nadal o nit de Cap d'Any amb els meus iaïos en la masia dels Artesols, amb tota la família Prades Llorens. Haver jugat els diumenges a la vesprada amb cinc xiquets més. Salvador Prades, Antonio Prades, Carmencita Llorens, Quiteria i Rosa. En aquells diumenges de jocs moltes vegades recorriem algunes casetes ja abandonades amb la porta oberta. Aquests xiquets hem sigut els últims que han jugat pel Panyet i els seus voltants. Quan la nostàlgia t'espena a visitar novament el lloc que tants i bons records et porten a la ment, en observar tal desolació sents una gran tristesa, ja que una xicoteta part de la teua vida s'ha quedat en aquell paratge i entre aquelles ruïnes.

Ubicació de l'esglesieta, capilles i masies del Sitjar Baix

Ubicació del Sitjar Baix

Agraïments

A Pablo Ballester Bernat, secretari del Sindicat Central d'Aigües del Millars. Mercedes Cachavera y Morelló. Elena Cuervo-Arango y de Cachavera. José Parra Ribes. Emilia Llorens Prades. Antonio Prades Broch. Miguel Llorens Llorens, Carmencita Llorens Llorens i Remigio Verdiell Valdepérez.

Bibliografia

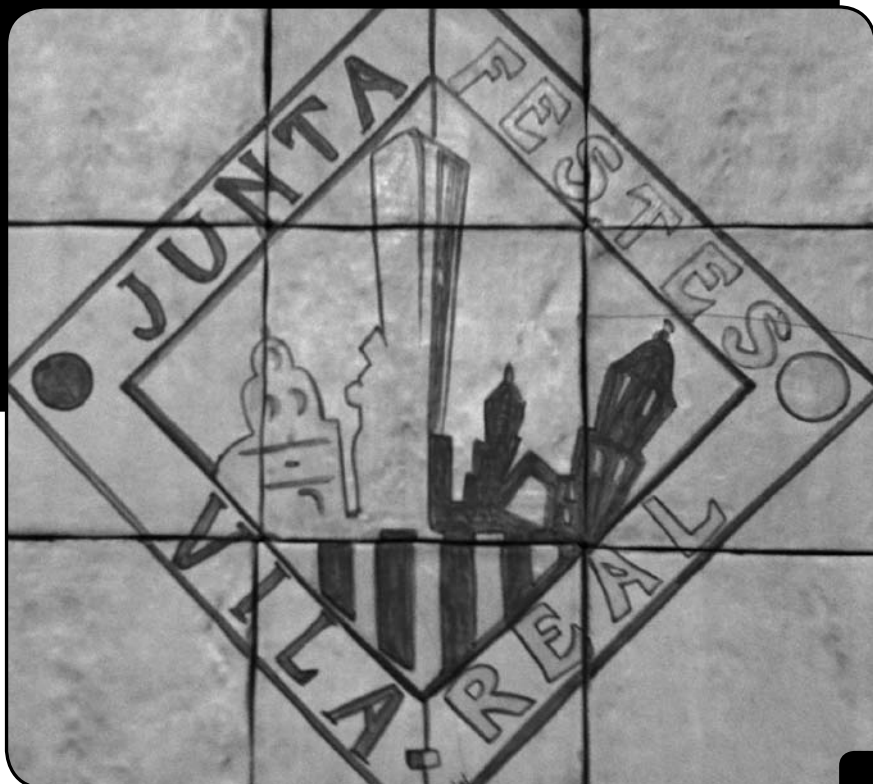
BELLÉS SALVADOR, *Hombres y mujeres de Castellón. Segunda parte de Seres Humanos*, ed. Mediterráneo. Ajuntament de Castelló

PLA RIBES RAFAEL, *Historia del aprovechamiento de las aguas de la Rambla de la Viuda*, Bancaixa. Societat Castellonenca de Cultura. Comunitat de Regants del Pantà de María Cristina.

10

■ José Pascual Colás Ventura

HISTÒRIES DE LA JUNTA DE FESTES DE VILA-REAL

Històries de la Junta de Festes de Vila-real

Programa de festes, maig 1979

Vila-real té, des de fa pocs dies, un nou Ajuntament, format per persones de variada i distinta ideologia, que han arribat a la regidoria seleccionats pel poble. Tots tenim la confiança del poble. I tots, absolutament tots, l'obligació de no defraudar.

Per a este parèntesi de la vida quotidiana que constitueixen les festes patronals, l'Ajuntament ha confeccionat un programa d'actes, que oferim al poble de Vila-real, amb la confiança d'haver procurat satisfer totes les aspiracions i desitjos.

Penya Llimonà i Vi, 1979

Aquest extracte escrit pel recent elegit alcalde Batiste Carceller Ferrer constava al llibret del programa de festes. Començava a produir-se el gran canvi a les festes de Vila-real.

Maite Agulleiro Llorens, reina de les festes del 1979, deia:

“No sé com puc agrair, haver-me designat, ni com podria servir, per a poder presidir, les festes d'esta ciutat”.

Destaquem:

La proclamació de la reina de les festes i la seua cort d'honor a la sala d'actes de l'institut Francesc Tàrraga, el mantenidor fou Manuel Villarreal Casalta.

A la vesprada del primer dissabte: exhibició de bous als carrers Major Sant Doménec, Raval del Carme i adjacents, es va exhibir un exemplar d'una acreditada ramaderia.

Va ser com una mena de prova: “a veure què passa”. I el que va passar és de sobra conegut.

Penya Llimonà i Vi. Cavalcada 1980

Un factor fonamental de tota aquesta *moguda* va ser l'aparició de grups de joves que formaren les primeres penyes, arriscant-se a participar, a pesar dels entrebancs i de la mentalitat de l'època, en els pocs actes populars d'aquelles festes.

Continuem amb maig del 79. La nit d'aquest primer dissabte: "Fiesta de las antorchas por las calles citadas anteriormente".

Van haver més dies amb la "Fiesta de las antorchas" però no als carrers de la vila. Es feren a la plaça de bous portàtil.

L'ofrena de flors es feia al mateix temps que un recital de guitarra flamenca a Els XIII, la inauguració oficial del "Real de la Feria", i la inauguració d'exposicions a la Caixa Rural, a la biblioteca i als

Lluïsos. Era el diumenge dia 13. La foguera es va fer el dimecres dia 16, a les 9 de la nit. Demostració ben clara que l'ofrena i la foguera no tenien la importància que ara tenen. La xaranga amenitzà els carrers de la ciutat. Era impensable poc abans.

Al restaurant El Molino, al Termet, hi va haver actuació musical. La cavalcada, aleshores de la Taronja, es va fer el segon dissabte de festes, a les 17.30 hores. Es va fer cordà al carrer de la Pietat. Les festes de carrer han sigut molt importants a Vila-real. La xulla –també procedent de les festes de carrer– entrava a formar part del programa de festes. Tot un encert de Batiste Carceller.

El delegat de Festes –així consta al programa– era José Pascual Mezquita Llorca. Fixeu-vos, no ni hi havia regidor de Festes.

A molts d'aquells joves que citàvem abans, ens pareixia un senyor molt important, perquè tenia la potestat, tenia el poder de, si volia, canviar moltes coses. I si volia, tenia el poder de no canviar-les.

Afortunadament, ell i la resta de membres d'aquell Ajuntament encapçalat per Batiste Carceller, sí que van voler, i sí que van canviar moltes coses.

Parlem ara d'un dels principals motius d'aquell esclat fester: cap al 1955 es deixà

de fer a Vila-real el bou per la vila, i el van substituir per una plaça de cadafals de fusta feta per les penyes d'aleshores.

Cap al 1974 l'Ajuntament ho eliminà i llogà una plaça portàtil, metàl·lica, regentada per una empresa.

Aleshores, les penyes desaparegueren perquè no se sentien involucrades, no se sentien protagonistes. No hi havia diversió.

Però, quan al 1979, i aprofitant el moment sociopolític, grups de joves començaren a saltar-se les regles imperants, s'originà un esclafit fester imprevist, impensable i desconegut.

Hem de fer constar que parlem sempre a partir de setembre de 1979. Abans, és clar, ja hi havia festa, ja hi havia penyes com ara El Cuervo, La Quereguilla, El Túnel, La Bufa, La Gamba, La Bufa... anda, Che quin fum fa, Rumbambe, El Brocal, A Tope, Sin Rumbo, Charramaek, Boria, La Traca...

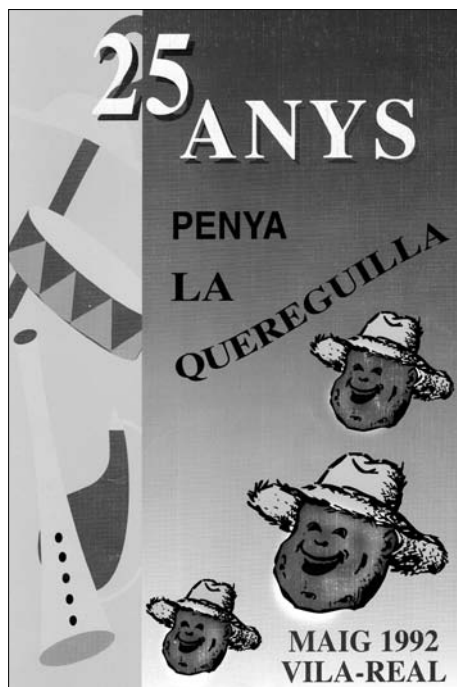
Per entendre millor tot açò, vegeu l'article publicat al núm. 12 de la revista *Font*: "Èpoques de la Comissió de Penyes". Penyes que participaren molt activament en les festes del seu temps. Però ara ens centrem a partir de 1979.

Es demanaren festes populars, més democràtiques i participatives, a través de la reivindicació principal: "Volem bou per la vila".

El primer Ajuntament democràtic de la història de Vila-real no va tancar els ulls, va ser valent, i a les festes de Sant Pasqual del 1979, com hem vist, un bou va córrer pels carrers de la vila.

La repercussió va ser espectacular: a les festes de la Mare de Déu de Gràcia del 79 es legalitzaren a l'Ajuntament 22 penyes, i les festes, principalment a través de les penyes, es convertiren en una explosió popular, en la reivindicació de la conquesta del carrer i de la festa per a tothom.

Nota de l'autor: Fem una crida perquè tots els que tinguen alguna cosa d'abans del 79, ens ho facen arribar. Segur que hi ha coses molt interessants per a exposar, pensant en el futur Museu de la Festa.

25 anys de la penya La Quereguilla, 1992

Penya L'Embolic, 1983

Sorgiren iniciatives de tot tipus, que foren el caldo de cultiu perquè la resta de l'any hi haguera un munt d'activitats recreatives, benèfiques, gastronòmiques, esportives, culturals...

Tot això propicià de seguida la creació de l'anomenada Comissió de Penyes de Vila-real, que funcionà, per decisió pròpia, sense la figura d'un president i desenvolupà una gran tasca.

L'any 1984, una vegada presentats els documents necessaris, i en aprovar el Govern Civil oficialment l'associació, va ser obligatori tenir un president. En previsió d'açò, des del 1981 ja tenien contemplada aquesta funció.

Programa de festes, maig 1980

Destacaven actes impensables poc abans com ara la presentació de les penyes, futbol, ball de plaça, II Concurs de Paelles, tir de corda, ball de disfresses, correguda de bous a la plaça de Castelló amb els beneficis destinats a l'associació de la lluita contra el càncer...

També es va fer un esborrany d'actes que la majoria no es realitzaren: 11.30 hores, ofrena de flors, carrera de motocultors pl. Llaurador – ermita - pl. Llaurador, concurs de bandes de música, concurs d'habilitat amb automòbils en circuit urbà, concurs de pilotes de frare, sopar de penyes, concurs de pols, partida d'escacs vivent, trencà de perols, mini marató de 4.000 metres, concurs de guinyot a la pl. Major, concurs de lletjos, carreres de sacs...

A les festes de la Mare de Déu de Gràcia del 1980, l'aportació de cada penya va ser de 7.500 pessetes per a pagar les 700.000 pessetes que costaren els 3 bous pagats per la Comissió de Penyes.

Ressaltem

Que durant molts anys, l'Ajuntament pagava 3 bous i els altres 3 els pagava la Comissió de Penyes. Els membres de la seua Junta anaren pels carrers de la vila del bou cobrant la voluntat.

Que al 1980 es va comprar un bou de la ramaderia de Victorino Martín, i que va ser el primer bou d'aquesta ramaderia que corria pels carrers espanyols, ja que Victorino no ho havia consentit mai.

La penya Llimonà i Vi, pionera en tantes coses, va fer un imprés humorístic al·legòric.

La penya El Soll, el 25 de novembre de 1980, el Govern Civil de Castelló autoritza la constitució com a associació legal. Va ser la primera en fer-ho.

Vull ressaltar actes que començaren a fer-se a primers dels anys 80, i que avui continuen, com les 24 hores de bàsquet de la penya La Merla (des de 1981), el concurs de reclam de la penya L'Embollic, o el futbol sala, que tingué la penya Morapio com a pionera, i que després penyes com La Dolçaina, Desfaenats i L'Esquella, el col·lectiu de penyes i equips com el Todagres feren que el futbol sala espanyol li dega molt a les penyes de Vila-real.

Carnestoltes, als anys 80, que després de molts anys sense fer-se, han tornat de la mà d'Afers i de la Comissió de Penyes des de 2010.

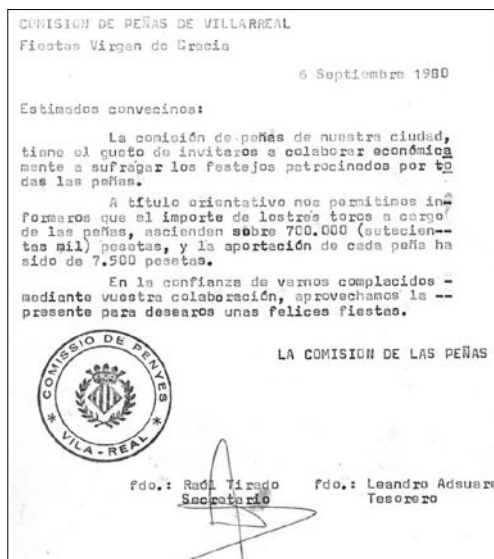
Cavalcada de Festes (de la Taronja fins 1984). Començada per l'Ateneu Ortells al 1964.

La xulla, el dilluns de festes, continua sent l'acte amb major participació popular.

El 1986 comencen a fer-se escrits en valencià per part de la Junta de Festes.

El 1987 és la primera vegada que es parla de fer televisió local.

El 1987 és realitza el primer sopar de penyes (a la pl. Major).

La Comissió de Penyes obtuvo un nuevo éxito al organizar el acto

12 Sept. 1987

Dos mil personas cenaron anoche al aire libre en la plaza de Vila-real

Dos mil comensales cenaron anoche al aire libre, en la plaza Mayor de Vila-real, en acto organizado por la Comissió de Penyes. Para ello fueron necesarios 70 jamones, 60 kilos de cacahuets y avellanas, 75 kilos de papas, 10.000 lonchas de fiambre, más de 3.000 litros de bebidas, setecientos kilos de frutas, veinte kilos de café y 100 panecillos. El encargado de supervisar a los setenta camareros que sirvieron la cena fue el «maitre» Emilio Miralles, y para elaborar el menú cuatro cocineros estuvieron trabajando durante 24 horas a las órdenes de los Hermanos Parrilla. Las peñas representadas fueron cuarenta y dos, y según la Comisión la cena fue un éxito, tanto en el aspecto organizativo como por la respuesta masiva.

Página 11

La cena transcurrió en un ambiente distendido / V. GAMIR

Açò és, a grans trets, l'origen de tot el que ens ha portat fins ací.

Continuem ressaltant els moments més importants fins arribar a la creació de la Junta de Festes:

Programa de festes, maig 1983

En les últimes festes com a alcalde, Batiste Carceller escrivia:

Carrers plens de gent, colorit de vestimentes de les penyes, música, llum, color, joventut, vitalitat, record, enyorança, ressaments, festa.

Festa religiosa, que ompli l'esperit, que ens fa sentir-nos més a prop de Pasqual Baylón. I festa carregada d'humanisme, de santa diversió, de poesia, de desfiles, cavalcades, rialles i alegries.

La nostra festa va prendre fa 4 anys proa cap a noves metes. Hui aquestes metes estan aconseguides. L'ambient fester del Vila-real de hui, es pareixen molt poc al del Vila-real de fa uns anys. Hem aconseguit entre tots que la nostra festa siga festa i que siga a més més nostra.

Penya Llimonà i Vi, 1983

Programa de festes, setembre 1983

El nou alcalde Enrique Ayet Fortuño, en el saluda del programa de festes del setembre de 1983, escrivia:

Des de la responsabilitat que ens haveu atorgat i assumint el sentir de tota la Corporació, vos dirigeix aquestes primeres paraules com Alcalde per a desitjar-vos que viscau amb intensitat i satisfacció les festes patronals.

Cada any, amb l'anunci de la tardor, acompanyem en romeria a la Mare de Déu de Gràcia des de la seua ermita fins al cor de la ciutat. Aquest divendres popular i festiu, els tratges i emblemes multicolors de les penyes ens introdueixen de ple en les nostres típiques i emotives celebracions.

Des d'ací rendeix homenatge als vertaders i entusiastes protagonistes dels festejos, anunciant-los la creació en un futur immediat de la Junta Central de Festes, invitant-los a organitzar-se i a participar com a membres de ple dret una vegada estiga constituïda, per aconseguir que siga, encara més, una festa de tots i per a tots.

El president de la Comissió de Cultura era Jacinto Heredia Robres i el regidor delegat de Festes era José Manuel Bellmunt Rubert.

Excursió cicloturista a Morella

Programa de festes, maig 1984

L'alcalde Enrique Ayet deia:

Vila-real celebra la seua festa en honor de Sant Pasqual i ha estat desig de la Corporació que en la mateixa la participació ciutadana siga el més ampla possible i, decentralitzant-la, que la festa siga de tots i per a tots.

És important que les penyes assumeixquen conscientment el protagonisme que han assolit i aprofiten les vies que han anat creant-se perquè tots ens incorporem en torn a elles per a participar en eixa alegria comú.

Encara no apareix la paraula Junta de Festes. En l'acta consta: "A proposta de la Comissió de Cultura i Educació, s'aprova el programa oficial de festes". I firma el president de la Comissió Jacinto Heredia Robres.

Programa de festes, setembre 1984

L'alcalde Enrique Ayet deia:

La festa recuperada rep d'una manera firme la inspiració més popular mitjançant la nova Junta Local de Festes que és qui va elaborar i presentar a la Corporació el programa que a continuació s'inclou.

L'Alcaldia agraeix a la Junta Local de Festes el seu treball, confiant plenament en el seu òrgan assessor de festes, i en el civisme del nostre poble. Les penyes han demostrat amb els seus anys d'integració en la festa la seua majoria d'edat i elles

deuen ser, junt a altres moviments ciutadans, els que vagen marcant pautes de comportament en aquestes jornades.

		AJUNTAMENT DE VILA-REAL (PLANA BAIXA)	
Concejalía Delegada de Fiestas		Núm.	
Siendo que es voluntad municipal la inminente creación de la - Junta Local de Fiestas de Vila-real y dado que deberá ir intimamen- te ligada al funcionamiento de la misma a la futura Junta Local de Fiestas la nueva "COMISSIO DEL BOU PER LA VILA" por la presente y adjuntándolo a la misma remito a Vd. fotocopia del proyecto de - Reglamento de dicha "Comissió del Bou" que previamente se había pactado con esa Comisión de Peñas. Le agradeceré que someta a la inminente Asamblea dicho proyec- to y lo devuelva para el Vº Bº de la Ilma. Corporación. VILA-REAL, 7 de junio de 1.984 El Concejal Delegado,			
Sr. D. SANTIAGO BORT, Presidente de la Comisión de Peñas - Ciudad			

Aquesta 1a Junta Local de Festes estava formada per:

President: José Pascual Serrano Rovira (regidor de Festes)

Vocals:

Ajuntament: Jacinto Heredia Robres (regidor, Consell de Cultura)

José Manuel Salais Brisach (regidor, Consell d'Esports)

Godofredo Campón Sanz (regidor)

Vicente Cerisuelo Meseguer (encarregat del Pati Municipal)

Pascual Peris Colonques (Comissió del Bou)

Associacions: Conchita Ibáñez Ferriols (Mestresses de Casa)
Raúl Cabedo Miró (Club Cultural Taurí)
José Luis Cabedo Miró (Tertúlia Flamenca)
Gaudencio Edo Villanueva (AV Sant Ferran)
Joaquín del Prado Tena (AV La Sénia)

Junta Comissió de Penyes: Josep Pasqual Sancho Rubert (penya La Merla)
Juan José Rubert García (penya Llimonà i vi)
Vicente Guerola Recadell (penya El Fadrí)
Santiago Bort Silvestre (penya El Goleró)
Leandro Adsua Llorens (penya La Brusa)
Vicente Fortuño García (penya El Soll)
Antonio Serra Llop (penya La Bufa...anda)
Diego Usó Cerisuelo (penya Ñam Ñam)
Santiago Cortés Ortells (penya Morapio)
Antonio Quemades Casalta (penya El Bac)

Eren 21 persones en total: 4 eren regidors de l'Ajuntament, 1 treballador de l'Ajuntament, 1 representant de la Comissió del Bou, 5 representants d'associacions i 10 representants de la Comissió de Penyes: la seua Junta Directiva.

Programa de festes, maig 1985

El president de la Junta Local de Festes i regidor de Festes de l'Ajuntament, José Pascual Serrano escrivia:

Encara que va ser a les passades festes de la Mare de Déu de Gràcia quan començà a funcionar la nova Junta Local de Festes, serà aquest any 1985 el que marcarà en un futur l'inici d'activitats d'aquest òrgan assessor de l'Ajuntament en matèria festiva.

Precisament ha sigut en aquest exercici quan, en completa autonomia, la Junta Local ha preparat tot el concernent a festes, des del procediment de nominació de la reina, l'elecció de les seues dames d'honor i la programació dels actes de les dos grans celebracions festives de Vila-real.

Per això, vull aprofitar aquesta edició del programa de festes de Sant Pasqual per a presentar en públic a tots els nostres col·laboradors que, llevant temps a les seues hores d'oci, han vingut reunint-se de forma continuada fins aconseguir el programa que, amb l'aprovació plenària de l'Ajuntament, presentem a tots vostès.

Premi fester de l'any 2009 als pioners de la Comissió de Penyes

Convé doncs que expliquem qui forma part d'aquesta Junta i de quina manera van accedir a ella.

La Junta Local de Festes de Vila-real està formada pels representants de les associacions culturals i recreatives, de les associacions de veïns, les penyes festeres i representants de l'Ajuntament designats pel senyor alcalde.

Per elegir als primers es convoca a totes les entitats vila-realenques sense excepció i cadascuna d'elles proposa un candidat. D'entre aquests candidats s'elegeix els representants, a l'igual que es fa amb les associacions de veïns i les penyes, que convoquen assemblea per a elegir a qui els represente en la Junta.

Nota: les penyes sempre han estat representades per la Junta Directiva de la seua Comissió.

D'aquesta manera, tota la ciutat, mitjançant les seues institucions, entitats i penyes està representada en la mateixa, que compta amb la confiança total de l'actual Consistori com ho demostra el que la seua proposta íntegra siga adoptada de forma oficial com el programa de festes.

Els membres eren:

President: José Pascual Serrano Rovira (regidor de Festes)

Ajuntament (5): Godofredo Campón Sanz (regidor)

Jacinto Heredia Robres (regidor Consell de Cultura)

José Manuel Salais Brisach (regidor Consell d'Esports)

Eduardo Cortells Vicent (funcionari municipal)

Pascual Peris Colonques (Comissió del Bou)

Associacions (5): Conchita Ibáñez Ferriols (Mestresses de Casa)

Héctor Monfort Gómez (Els Lluïsos)

Raúl Cabedo Miró (Club Cultural Taurí)

Rafael Muñoz Heredia (AV La Unió)

Joaquín del Prado Tena (AV La Sénia)

Junta Comissió de Penyes (10): Santiago Bort Silvestre (penya El Goleró)

Leandro Adsua Llorens (penya La Brusa)

Juan José Rubert García (penya Llimonà i vi)

Diego Usó Cerisuelo (penya Ñam Ñam)

Josep Pasqual Sancho Rubert (penya La Merla)

Bernabé García Perales (penya Togego)

Vicente Fortuño García (penya El Soll)

Antonio Serra Llop (penya La Bufa...anda)

Santiago Cortés Ortells (penya Morapio)

Manuel Barrué Gil (penya La Panderola)

Primer *encierro* de bous braus 2008. Actual jardí de Jaume I (cortesia de Lluís Broch)

Preparació de la nova Junta de Festes 2008/2009

Al Congrés de Festes que es va fer el 2005 a l'Auditori, comença a parlar-se, molt tímidament, de la possibilitat de fer una junta autònoma.

Des de feia mesos, representants de diversos col·lectius festers estaren treballant en l'elaboració de l'esborrany de l'Estatut fester.

El 2008 la premsa publicava:

Los nuevos estatutos, que en los próximos días se remitirán a todas aquellas entidades relacionadas con la fiesta --en las que se contabilizan aquellas asociaciones que han organizado y participado en actos tradicionales de carácter público y gratuito y las que llevan al menos tres años participando en la programación festiva-- están abiertos, según apunta el edil Folgado, a la inclusión de enmiendas. El objetivo de esta gestora será promover, fomentar, programar y controlar con total autonomía las fiestas patronales de la localidad.

El nuevo ente festivo, que quedará conformado por un consejo rector --de carácter político y cuya única función será la de "tutelar" la acción del órgano autónomo--, una asamblea de 65 miembros --21 de la corporación municipal, 29 representantes de la Comisión de Penyes, 10 integrantes de asociaciones de ámbito festivo y las últimas cinco reina de la ciudad-- y la propia Junta de Festes, que será la encargada de elaborar la programación para los festejos patronales de Sant Pasqual y la Mare de Déu de Gràcia.

Al setembre de 2008 el regidor de Festes, Héctor Folgado, esperava que foren els últims festejos per a la Regidoria, i que al maig de 2009 fóra una junta autònoma i independent la que estara al front de les festes patronals. Així serà.

El 18 de desembre de 2008 fou l'última reunió de l'anterior Junta de Festes. L'esborrany dels estatuts va estar obert a modificacions i es va remetre mesos abans a tots els col·lectius implicats, perquè pogueren fer al·legacions fins aquest dia.

El 22 de desembre de 2008 els estatuts de la Gestora de Festes s'aproven en el Ple de l'Ajuntament sense cap vot en contra.

El 24 de gener de 2009 al vestíbul de l'Auditori, elecció dels 65 assembleistes. Sols es pot ser representant d'una entitat. Votaren 60 de les 65 penyes i 15 de les 16 associacions que havien inscrit representant.

El 15 de febrer de 2009 fou l'elecció del president de la nova Junta de Festes al teatre Els XIII. La premsa escrivia:

Día histórico para el mundo festero de Vila-real después de que la asamblea de ayer diera su conformidad, gracias al 79% de los votos, a la única candidatura para

presidir la primera Junta de Festes independent, presentada por Manuel Bort.

El equipo de votantes estaba compuesto por 21 miembros de la corporación municipal, 29 representantes de las peñas, 10 asociaciones festivas y las últimas cinco reinas de las fiestas de la ciudad, del 2003 al 2007.

"CON RESPONSABILIDAD". Un cargo que afronta "con responsabilidad y con muchísima ilusión". En su intervención, el recién nombrado presidente, se mostró emocionado y sus palabras reafirmaban su convicción de que "la autonomía de la junta es posible", y manifestó su intención de "eliminar cualquier duda sobre la gestión" de la entidad que preside. Además, el nuevo dirigente no quiso olvidarse de "las personas que desde el año 1979 han colaborado programando las fiestas patronales de la ciudad", para las que tuvo unas palabras de agradecimiento. Bort está "convencido de que trabajará para lograr la independencia de este ente rector.

A continuación, el alcalde, Juan José Rubert, formalizó este nombramiento imponiéndole una insignia con el escudo de la Junta que ya preside.

Per primera vegada en la història de les festes de Vila-real, és una Junta de Festes autònoma i independent, en la qual el president no és el regidor de Festes.

Junta de Festes 2009

Els 23 membres que la formen són:

- President: Manuel Bort García (Club de Tennis)
- Vicepresident: José Miguel Cabezuelo Ferreres (Comissió de Penyes, penya Bocoï)
- Tresorer: Lluís Jiménez Guillamón (lliure designació)
- Presidenta Comissió d'Espectacles: Teresa Bensach Cubedo (Comissió de Penyes, penya Empenyats)

- President Comissió de Protocol: Sergio Bartoll Badenes (lliure designació)
- President de la Comissió d'Actes Taurins: Lluís Castellet (Comissió del Bou)
- President de la Comissió de Cultura i Esports: José Pascual Colás Ventura (Comissió de Penyes, penya La Merla)

Vocals:

- Juan José Guzmán Cantavella (lliure designació)
- David Cabrera Meseguer (lliure designació)
- Paula Bernat Negre (lliure designació)
- Víctor Herrero Ortells (AC El Trull)
- Manuel Herrero Ortells (Unió Musical La Lira)
- José Nostrort Ramos (Els XIII)
- Carlos Amiguet García (A. Fotogràfica Sarthou Carreres)
- Reyes Aymerich Herrero (Els Lluïsos)
- Joaquín Llorens Cantavella (Comissió del Bou)
- Francisco González Font (president de la Comissió de Penyes, penya Galifardeu)
- José Antonio Vera Sánchez (vicepresident de la Comissió de Penyes, penya El Tifó)
- Vicent Serrano Font (Comissió de Penyes, penya Mustafà)
- Manuel Herrera Martí (Comissió de Penyes, penya L'Empedrat)
- Ana Pedra Expósito (Comissió de Penyes, penya Casal i Punt)
- Pablo Sorribes Lizandra (Comissió de Penyes, penya Kalauela)
- Pablo Basiero Catalá (Comissió de Penyes, penya El Sifó)

Aquesta Junta de Festes haurà de renovar-se cada 3 anys, poden ser reelegits els candidats un màxim de 3 manaments.

La Junta de Festes tindrà seu pròpia. El divendres dia 20 de febrer de 2009 (735 aniversari de la fundació de la ciutat) es va fer l'acte d'homenatge a la reina i dames del 2008. Va ser la presentació oficial en societat de la nova Junta de Festes.

Penya La Merla, Cavalcada 1997

En acabar l'acte, es va celebrar un refrigeri a la nova (i aleshores inacabada) Casa de la Festa. Aquesta està situada al carrer de la Sang (plaça del Mossén Ballester, 2, al costat de la Casa de l'Oli). Té despatxos, sales de reunió i una planta baixa molt gran. D'aquesta manera l'Auditori deixava de ser la seu festera.

També es va proposar que albergara el futur Museu de la Festa, on es podrien exhibir fotos, cartells, llibres, i tot tipus d'objectes relacionats amb les festes, com els objectes salvats, nova proposta innovadora de la cavalcada. Però a dia d'avui, continua sent sols una idea.

Junta de Festes 2010

President: Manuel Bort García

Vicepresident: José Miguel Cabezuelo Ferreres

Secretari: Víctor Herrero Ortells

Comissió d'Espectacles: presidenta Marisa Traver Vidal, Víctor Herrero Ortells, José Carlos Sánchez Chacón, José Luis Ocaña Calpe i Pascual Safont Moliner

Comissió de Protocol: president Sergio Bartoll Badenes, Belén Quijada Vicent, José Nostrort Ramos i Juan Vera Castillo

Comissió d'Actes Taurins: president Rubén Morte Benet, Manuel Herrera Martín,

Pablo Basiero Catalá, José Antonio Vera Sánchez, Sergio Bernat Renau i Raúl Portalés Fortuño

Comissió de Cultura i Esports: president Carlos Amiguet García, Reyes Aymerich Herrero, José Pascual Colás Ventura i Manolo Herrero Ortells

Comissió d'Economia: president Lluís Jiménez Guillamón, David Cabrera Messeguer i Pablo Sorribes Lizandra

Actes destacats que es fan els últims anys:

Anem al bou, anunci de les festes, campanya Coneixement, campanya d'aliments solidaris, campionat d'escacs, campionat de petanca, Casal del Vi, castell final de festes, cavalcada de festes, concurs d'empedraos, concurs de bolos serranos, concurs de paelles, concurs de portades, concurs internacional de reclam, dansa infantil, dinars de germanor, espai jove, exhibició de taekwondo i hapkido, exhibició del Club de Gimnàstica, exposició dels treballs dels alumnes de la Universitat Popular, Festa de la 3a edat, fira d'atraccions, Festival Internacional de Danses, Festival Internacional de Teatre de Carrer, Fira de la Tapa, foguera, homenatge a les reines de les festes de fa 50 i 25 anys i les seues dames de la ciutat, homenatge bodes d'or matrimonials, jocs esportius locals escolars, jugant jugant, macrosopar de penyes, mascletada, mercat de les flors, missa al Crist de l'Hospital, missa als patrons sant Pasqual i la Mare de Déu de Gràcia, missa en honor a sant Isidre Llaurador, mostra artesanal alternativa, nit de ronda, obertura d'exposicions, obertura de la festa, ofrena, open de pàdel, pilota valenciana, pregó de festes, Premis Maig, presentació del programa, presentació de la revista *Font*, processons, repartiment del programa a la Casa de la Festa, revisió de cadafals, revista parlada *Camino*, sorteig de cadafals, tasta, teatre valencià, tir i arrossegament, traca final de festes, trobada de corals infantils, trofeu de bàsquet, trofeu de karate, trofeus d'atletisme, trofeu de natació, vilapatinada en línia, a més dels actes musicals, gastronòmics i dels organitzats per les penyes i associacions, que són de tota mena.

Els estatuts actuals obliguen a realitzar els actes tradicionals següents:

- Anunci i obertura de les festes (les 2 festes)
- Ball de plaça (Mare de Déu de Gràcia)
- Castell de focs d'artifici per cloure les festes (les 2 festes)

- Cavalcada de festes (Sant Pasqual)
- Crida a la festa (Mare de Déu de Gràcia)
- Diana el dia de la festa (les 2 festes)
- El divendres anterior al primer diumenge de setembre, recepció de la Mare de Déu als Carmelites
- Foguera de sant Pasqual
- Mascletada el 17 de maig i el primer diumenge de setembre
- Nit de la xulla, el dilluns de festes (les 2 festes)
- Ofrena de flors als patrons (les 2 festes)
- Ofrena de flors de la reina i dames abans de tornar en processó a l'ermita
- Pregó de Festes i imposició de bandes a la reina i dames de la ciutat
- Processó el 17 de maig i el primer diumenge de setembre
- Santa missa el 17 de maig i el primer diumenge de setembre
- Traca final de festes (les 2 festes)
- També hi haurà 4 jornades taurines, amb un màxim de 8 embolades, sense comptar els *encierros*.

Junta de Festes 2012:

El 16 d'octubre de 2011 va ser elegida la nova Junta de Festes. Està formada per:

- José Pascual Colás Ventura (president)
- José Antonio Vera Sánchez (vicepresident)
- Pablo Sorribes Lizandra (tresorer)
- Teresa Bensach Cubedo (secretària). Membre de la Comissió de Penyes
- José Miguel Cabezuelo Ferreres (Comissió de Protocol)

Junta de Festes 2012

- Lina Granell Vidal (presidenta de la Comissió de Protocol)
- Irene Adsuara Pérez (Comissió de Protocol)
- M. Elena Gimeno Nácher (Comissió de Protocol)
- Pablo Basiero Catalá (president de la Comissió d'Actes Taurins i de la Comissió del Bou)
- José Luis Clausell Torres (Comissió d'Actes Taurins i Comissió del Bou)
- M. José Miguel Tamarit (Comissió de Cultura i Esports). Presidenta de la Comissió de Penyes
- Juan Vera Castillo (Comissió de Protocol). Membre de la Comissió de Penyes
- José Carlos Sánchez Chacón (president de la Comissió d'Espectacles). Membre de la Comissió de Penyes
- José Luis Ocaña Calpe (Comissió d'Espectacles). Membre de la Comissió de Penyes
- Jordi Arenós Font (Comissió d'Espectacles). Membre de la Comissió de Penyes
- Pascual Safont Moliner (Comissió d'Actes Taurins). Membre de la Comissió de Penyes
- José Carda López (Comissió d'Espectacles). Membre de la Comissió de Penyes

- Noema Velasco Benzagur (Comissió de Tresoreria). Membre de la Comissió de Penyes
- Víctor Cabezuelo Ferreres (President de la Comissió de Cultura i Esports). Membre de la Comissió de Penyes
- Inma Hernández Moratalla (Comissió de Cultura i Esports). Membre de la Comissió de Penyes

77
Joan Baptista Llorens Cantavella

**PASCUAL MORENO
CHABRERA, UN MILITAR
VILA-REALENC MOLT
CONDECORAT**

■ Pascual Moreno Chabrera, un militar vila-realenc molt condecorat

Pascual Moreno Chabrera, un militar vila-realenc molt condecorat

Sí, Pascual Moreno Chabrera va ser un heroi en les revoltes cubanes. Aquesta és una història en els temps passats, però no molt llunyans, de quan el nostre Vila-real tenia uns 5.000 habitants.

Perquè el lector compregui millor la trajectòria del nostre personatge i la seua època, començaré aquest escrit cinquanta-cinc anys abans del seu naixement a Vila-real. El dia 5 d'abril de l'any 1773, va nèixer en aquest poble nostre, un xiquet, batejat l'endemà amb el nom de Miguel Moreno Sifre, fill de Miguel i Rosa. Aquest xiquet, al desembre de l'any 1798, quan tenia vint-i-cinc anys, va contraure matrimoni amb Felipa Magdalena Navarro Ortiz, encara que sempre va ser coneguda per Magdalena, nascuda el dia 25 de maig de l'any 1771, va ser batejada l'endemà. Era filla de Joaquín i María. Dies abans de contraure matrimoni, Miguel i Magdalena, els seus pares, davant de notari els van donar a cada un dues fanecades de terra, que juntament amb algun jornal de Miguel, podrien obrir-los camí en la vida i resoldre'ls-la a ells i als seus fills futurs.

L'11 de gener de l'any 1800, va nèixer un baró, batejat l'endemà amb el nom de Francisco Moreno Navarro. Tot era perfecte en la jove família, però pocs anys després, Miguel va començar a patir d'hidropesia, va engreixar tant que ja no va poder continuar amb les seues tasques al camp. Aquella contrarietat va representar la seua riquesa, veritat va ser la dita "d'un gran mal n'ix un gran bé". En veure's impedit per al treball, es va dedicar a la compravenda de qualsevol tipus, tant de cases, terres, ramats, cereals, cavalleries, etc. A més, era una època en què poques persones a Vila-real sabien llegir i escriure i Miguel estava permanentment a la notaria pels seus negocis i prestava serveis remunerats com a testimoni de testaments, compravendes, herències, etc. Alhora que signava com a testimoni, s'assabentava de tots els assumptes que estaven en tramitació, la qual cosa li facilitava el negoci de la compravenda de qualsevol cosa.

A la seua mort, el 2 d'abril de 1849, als setanta-sis anys, deixà una herència d'unes 300 fanecades i 20 cases, uns quants corrals o patis, en aquest patrimoni està inclòs el que van heretar ell i la seua esposa Magdalena. Tinc, en el meu arxiu personal, còpia del seu testament, en el qual hi ha un fet anecdòtic; davant del notari Pascual Sarthou, dicta i ordena que, quan es produeixi la seua defunció, hauran de vestir-lo amb l'hàbit de l'orde de sant Doménec i hauran de construir-li un taüt fet a propòsit i si és possible que el col·loquen en un nínxol en el cementeri i als 4 portadors del taüt amb el seu cadàver, que se'ls lliure a cadascun d'ells una propina, que segons els meus càlculs, avui representaria

al voltant d'uns mil euros. No hem d'oblidar que pesava més de 150 quilos. Crec que els portadors se la van guanyar.

El seu fill Francisco Moreno Navarro, als dinou anys d'edat, va contraure matrimoni al gener de l'any 1819 amb Pascuala Chabrera Vidal, de catorze anys i vuit mesos d'edat. Onze mesos i mig després, el dia 30 de desembre del mateix any, va nèixer el seu primer fill, batejat al dia següent, 31 de desembre, amb els noms de Francisco Miguel. L'11 d'abril de 1824, va nèixer el seu segon fill, batejat amb el nom de Miguel, i el 6 de maig de 1828, a les onze hores del matí, va nèixer el personatge d'aquesta història, Pascual Moreno Chabrera, batejat la vesprada d'aquell mateix dia.

Però, m'heu de permetre que finalitze amb els naixements fruit del matrimoni entre Francisco i Pascuala. El 13 de febrer de 1832, a les nou del matí, va nèixer el quart fill baró, batejat el mateix dia amb el nom de Catalino Moreno Chabrera. Tretze dies abans de complir els 25 anys d'edat, el 31 de gener de 1857, es va casar amb Juana Canós Ferrer i el 2 de desembre d'aquell mateix any va nèixer el seu primer fill, que va ser batejat l'endemà -3 de desembre- amb els noms de José Pascual Moreno Canós. Aquest xiquet, de major, va arribar a ser molt conegut a Vila-real; va ser un bon artesà ebenista, fuster de reconeguda anomenada, escultor (la creu de pedra que presideix el Cementeri Municipal de Vila-real és obra seua), va ser arrendador de l'Escorxador Municipal i dels Consums, fins i tot va ser alcalde, membre de la congregació dels Lluïsos, un dels fundadors del Sindicat Catòlic Agrari (avui Caixa Rural) i va ser elegit primer president de l'entitat esmentada i moltes altres coses que seria llarg d'enumerar-les totes. Anys després, el seu nét Domingo Moreno Ortiz, també va ser president d'aquesta Caixa Rural.

Finalment, va nèixer la desitjada i anhelada filla, el 28 d'agost de 1835, a les dotze hores. Batejada la vesprada d'aquell mateix dia amb els noms de Francisca Agustina Moreno Chabrera. Als dinou anys d'edat, el 13 de maig de 1854, va contraure matrimoni amb Bruno Cabedo Candau. Vint-i-cinc anys després, va nèixer un fill baró, que va ser molt conegut, mossén Bruno Cabedo Moreno, que a l'agost de 1936 va ser detingut pels milicians, empresonat en el convent de les Mares Dominiques, lligat i ben lligat, li van tallar els genitals i va morir dessagnat. Hores més tard, aquell 22 d'agost de 1936, vint-i-un vila-realencs van ser portats amanillats al Belcaire de Moncofa i assassinats, damunt d'ells van tirar el cadàver del també assassinat mossén Bruno Cabedo Moreno.

Francisco Moreno Navarro, va morir el 29 de juliol de 1836, als trenta-sis anys i mig, deixava vídua a Pascuala de trenta-tres anys amb cinc fills de quinze, onze, vuit, tres i un any d'edat. Posseïen una considerable fortuna en terres i cases i es va ocupar de tot això el molt espavilat pare de Francisco, que va ajudar moltíssim a la seua nora i néts. Van passar tres anys i l'any 1839, aconsellada pel seu sogre, Pascuala va contraure segones núpcies amb Antonio Belaire Peris, el qual ja era vidu dues vegades i tenia fills d'un dels

Creu Roja al mèrit militar

Benemèrit de la pàtria

matrimonis. Antonio Belaire Peris va ser diverses vegades síndic de Vila-real (tresorer) i alcalde, l'any 1850. D'aquest matrimoni van nèixer Salvador i Manuel, un dels seus fills va ser el conegut sacerdot mossén Manuel Belaire, capellà de l'església de Betxí, on li han posat el seu nom a un carrer molt important. Antonio Belaire Peris es va ocupar de la gran hisenda de la seua esposa i fills, que donava per a molt, a pesar que eren nou a casa, més els fills d'ell fruit dels dos matrimonis anteriors.

El nostre personatge, Pascual Moreno Chabrera, tenia vuit anys quan va morir el seu estimat pare, començava la seua vida com a orfe. Van passar tres anys, quan complia els nou, sa mare li va presentar el que seria el seu padastre, Antonio Belaire. Aquest home es va portar bastant bé amb els fills de la seua esposa, encara que els seus fills, Salvador i Manuel, sempre van resultar molt beneficiats. Els dos primers fills de la seua esposa, Francisco i Miguel, van ser llauradors propietaris i, com tenien béns, van ser prestadors (a Espanya no hi havia bancs) i de la mateixa manera que el seu avi i el seu difunt pare, també es van dedicar a la compravenda de terres, cases, corrals i qualsevol tipus de comerç.

Sobre Catalino i Francisca ja hem dissertat. El nostre Pascual mai es va acomodar en aquell Vila-real en què va viure i va créixer fins als seus quasi vint anys d'edat, sota la supervisió del seu padastre, un estrany per a ell. Ni la fusteria ni els treballs de la terra l'atreien, molt menys ser prestador, com ho va ser el seu avi, pare i germans. Per això, va prendre la decisió de ser militar i es va allistar. Va ingressar voluntàriament l'any 1848,

ho va fer per l'estipendi i per la despulla que patien els vençuts, amb el vistiplau dels caps i el govern. Estava més que convençut que així podria millorar la seua fortuna i si a més guanyava en honor i rang en la milícia, segur que arribaria al primer paradís, que segons pareix no té portes. Era un jove molt instruït, va ser molt aplicat en l'escola, li agradava estudiar, havia llegit molt i posseïa molts llibres, els seus somnis i anhels eren els viatges i la milícia.

Des de l'aquarterament a Castelló, va ser traslladat a Alcalá d'Henares, on va estudiar durant un any i va ser ascendit a caporal el 1849 i el 1859, a sergent. Va continuar estudiant i, l'any 1854, es va presentar voluntari per a viatjar a l'illa de Cuba i lluitar contra els mal anomenats insurrectes, en realitat eren patriotes que guerrejaven per la seua independència, com van fer els espanyols quaranta-sis anys abans lluitant contra l'exèrcit invasor de Napoleó Bonaparte. Cuba era coneguda com la Perla de les Antilles.

Quan va desembarcar en aquella illa, Pascual estava més que convençut que tot allò pertanyia a Espanya, eren seus. Llavors tenia vint-i-sis anys d'edat i, igual que tota la soldadesca, van abusar en tots els aspectes. Va començar la seua dura batalla per a defensar el que no tenia defensa, durant vint-i-dos llargs anys. Allí va deixar la seua joventut.

Després de quinze anys de lluitar i guerregar, va ser ascendit a tinent. Tres anys després el van nomenar capità per mèrits de guerra. El 1873 va ocupar el grau de comandant. Però tornem als seus primers temps a Cuba. Fa segle i mig, els espanyols eren baixos d'estatura i en general analfabets i toscos, Pascual al contrari era prou alt ja que feia un metre i setanta-cinc centímetres d'alçària, era molt templat, tenia molta cultura, era elegant i era sergent, quan va desembarcar. Estava destinat a la comandància de Barrancas-Bayamo (Oriente-avui Granma) i es va enamorar d'una cubaneta jove i bonica descendent d'espanyols, s'anomenava Gertrudis Gómez Yero, era filla de Juan i Paula. Gertrudis havia nascut a Bayamo el 1844. La va demanar en matrimoni i, amb l'aprovació dels pares d'ella, van contraure matrimoni el 6 de maig de 1857, en l'església de Sant Fructuós de Veguitas a Bayamo. Ell va complir aquell dia vint-i-nou anys i era un guerrer experimentat en aventures amoroses; en canvi Gertrudis només tenia catorze anys i vuit mesos.

Conec aquesta història des de fa més de sis dècades i sempre vaig pensar que, encara que estaven casats, la relació entre un home de vint-i-nou anys amb una xiqueta de catorze anys i alguns mesos més, no era massa natural. Vaig viatjar a Cuba, vaig recórrer completament aquella bella terra; vaig seguir els passos d'aquest militar, vaig visitar diferents arxius i vaig tenir la gran sort i l'honor de ser rebut i conèixer el Premi Nacional d'Història de Cuba, el doctor Antonio Álvarez Pitaluga, el qual amb la seua amena i documentada conversació em va fer comprendre que en aquells anys i al Carib, era molt normal casar les filles en edat primerenca. A la meua tornada a Vila-real, em vaig adonar

que ací, en aquells temps passats, les dones també es casaven molt joves. A l'Havana, el doctor Leal, que és el responsable del Patrimoni de Cuba, m'havia concedit una entrevista i per mala fortuna no vaig poder assistir-hi a causa de l'horari de les línies aèries.

La jove Gertrudis era neboda del generalíssim dels exèrcits cubans, Máximo Gómez Báez, el qual mai va acceptar que una familiar seua es casara amb un espanyol i molt menys amb un militar invasor. En el mateix instant que contreien matrimoni Pascual i Gertrudis, Máximo va ordenar que les campanes de l'espadanya d'aquella església de San Fructuoso de Veguitas, tocaren a morts.

Retrat de Pascual Moreno Chabrera

Deu mesos després, el 31 de març de 1858, va nèixer el primer fruit d'aquell matrimoni d'enamorats, era xiqueta. Va ser batejada el 24 d'abril del mateix any en aquella església, amb els noms de Caridad María Salustina Moreno Gómez (encara que ací a Vila-real sempre se la va conèixer com *doña* Salustina). Un any després, el 1859, va nèixer Isabel; el 1861, va nèixer Eduardo Jesús; el 1862, va nèixer José Ramón, que va morir molt xicotet; el 1863, va nèixer Catalina; el 1866, va nèixer Pascual i, finalment, va nèixer Angelita l'any 1871.

En el seu historial militar veiem com sempre va estar en Cavalleria: en el regiment de la Constitució, el regiment de Sagunt, l'esquadró peninsular de l'Havana, el regiment del Rei, el regiment de guerrilles, la 6a guerrilla. Quan va tornar a Espanya, després de vint-i-dos anys de servei i sense haver gaudit d'un viatge a la pàtria per a veure la seua família, va ser destinat al regiment d'Albuera. Fins que va passar al retir definitiu, a Cuba va estar destinat a l'Havana, Cienfuegos, Puerto Príncipe i Santi Espiritus. Va combatre les partides d'insurrectes del cap mambí Narciso López.

El 3 de febrer de 1855, va ser declarat Benemèrit de la Pàtria. Va ocupar com a cap les capitànies de Guanabacoa, Barrancas-Bayamo i Gabiboa. Va contribuir al desenvolupament de l'agricultura (no oblidem que fins als vint anys va treballar com a llaurador ací a Vila-real) i la indústria, va construir ponts i va fer obres públiques, per tots aquests remarcables serveis va ser condecorat amb la Medalla de l'Agricultura.

El 13 d'octubre de 1868, va eixir de Guanabacoa per a lluitar els dies 16, 19, 22, 23 i 25 a Feno Pelado, Siénaga de Barrancas i Monte Cristi, en aquesta aferrissada batalla va ser ferit de bala greument en rebre un tir en la boca i va perdre el paladar. El dia 1 de gener de 1869, va ser condecorat amb la Creu d'Isabel la Catòlica i ascendí a tinent de cavalleria. La seua gran voluntat i el seu caràcter bel·licós van fer que accelerara la seua recuperació i, tres mesos després de ser ferit, va demanar eixir de l'hospital militar, malgrat que no estava restablert per complet. Es va incorporar a la lluita de nou, amb més empena, més rancor i àvid de fer pagar cara la seua ferida. Va guerrear a Inquita i al Palmar Caño Maremosa. Pascual era el preferit dels seus caps superiors i del capità general Arsenio Martínez Campos per a donar protecció amb els seus soldats als combois entre Manzanillo i Bayamo. Mai va perdre un home en les famoses càrregues al matxet dels mambisos, ja que tenia la seua forma de guerrear, en compte d'ordenar a tots els soldats que feren foc, ell ho modificava i només tiraven els de reconeguda punteria i els pitjors tiradors no disparaven, passaven el seu fusell carregat al bon tirador i mentre els recarregaven el fusell, d'aquesta manera cada tir causava baixes en les files insurrectes dels mambisos i mai es van poder aproximar als seus soldats, els quals el veneraven.

Va prendre a foc i lluita el campament dels mambisos de Valcucineda i els va causar diverses

Creu d'Isabel la Catòlica de 1a classe

Creu d'Isabel la Catòlica de 2a classe

baixes, va continuar lluitant a Laguna Palanca i a El Naranjo. El 9 de març de 1870, el van nomenar encarregat d'una gran operació, va comandar els combois a Canto Embarcadero; era tal la por que li tenien els insurrectes, que ni van intentar atacar-los, arribà sense novetat i va entregar els subministraments al comandant de guerra. Des de Canto Embarcadero es va dirigir a Sabana la Mar i va atacar amb la seua tropa l'enemic. El 18 de setembre de 1870, va ocupar el campament rebel de Ruz. El 1872, el trobem com a capità de cavalleria, al comandament de les companyies que lluitaven a Porteros de Vicaña i Campaduela. En les batalles de Zimaga del Buey, Greagocoya i Sabana la Mar, va batre la partida del capitost Mariano Domínguez i, dies després, lluitant al Paso de los Cristianos, va capturar el cap mambí José Ramos Estrada, al qual va jutjar i va passar per les armes. El 1873, va guerrear a Gibacoa i va ser encarregat sobretot dels combois perquè en aquest quefer era únic.

El 21 d'abril de 1873, va ser ascendit a comandant, no obstant això l'any següent encara no havia rebut el nomenament oficial de capità ni el de comandant i continuava exercint com a capità de la 6a guerrilla. Va participar en les operacions de Media Luna, Bisano, Campaduela, Punta de Piedra, Veguita, Barrancas, Humilladeros, Buequitas i Manzanillo i, des d'allí, va continuar lluitant a Gibacoa.

Sense cap dubte, el dia més funest i amarg de la seua aventurera vida va ser el 19 d'abril de 1874. La seua estimada esposa va morir als trenta anys, víctima de febres malignes (segurament causades pels mosquits). Pascual quedava vidu als quaranta-sis anys, amb fills de 16, 15, 13, 10, 7 i 4 anys d'edat.

En aquells temps, s'ocupava de la casa i de la prole una antiga esclava (el 1915 encara estava en vida quan Salustina Moreno Gómez va viatjar de Vila-real a Manzanillo). A pesar de tants contratemps, Pascual va estar lluitant a País de San Francisco, amb destinació al 2n batalló de caçadors de la Unió. Desapareguda la seua esposa Gertrudis, el seu oncle, el generalíssim dels exèrcits cubans, Máximo Gómez Báez, va ordenar la recerca, captura i mort del sempre odiat espòs, ara ja vidu de la seua neboda, Pascual Moreno Chabrera. Aquest estava més que desil·lusionat d'aquell exèrcit espanyol al qual ho havia donat tot i que no li reconeixia els seus ascensos de capità i comandant, ordenats pels capitans generals de torn. Ara s'enfrontava a una mort vil si era assassinat per algun patriota cubà després de l'ordre del generalíssim Máximo. Tenia sis fills menors, ferit de consideració, vidu i amb quaranta-set anys, a més les seues propietats heretades a Vila-real estaven administrades per altres i desitjava saber d'aquest assumpte. S'ho va pensar i repensar i, a la fi, va decidir demanar la tornada a l'estimada i venerada pàtria.

El capità general d'aleshores a Cuba va reconèixer els seus enormes serveis i sacrificis durant vint-i-dos anys sense haver tornat a la península i li va concedir la gràcia de la tornada el 18 de febrer de 1876. Embarcava acompanyat dels seus fills i pertinences, dues setmanes després i a principis d'abril ja estava a Vila-real.

A Madrid estaven els polítics i militars que feien la guerra de Cuba, asseguts en les seues poltrones, mentre altres donaven molt benèvolament la seua sang per Espanya, aquells pares de la pàtria no van veure de bon grat que aquell militar gloriós tornara en uns moments en què els independentistes cubans eren l'assot de l'exèrcit espanyol i van criticar el capità general que el va permetre tornar. Així que per Reial ordre, no sols no van reconèixer el seu ascens a comandant, a més van anul·lar el seu nomenament de capità i amb aquesta finalitat es van emparar en l'Ordre de 13 de maig de 1874. Amb això quedava ridiculitzat el capità general de Cuba, va ser una venjança entre ells, però el perjudicat va ser el militar vila-realenc Pascual Moreno Chabrera. Així paga la pàtria als que tant donen per ella.

No obstant això, dos anys després d'haver arribat i de residir a Vila-real, encara constava Pascual en l'exèrcit destacat a Cuba i va ser donat d'alta a la península l'11 d'agost de 1878. Per Reial ordre de 9 de desembre de 1879, després de trenta-un anys al servei de la pàtria, de la seua estimada Espanya, se li va concedir el retir definitiu de l'exèrcit.

A continuació, veiem les citacions i condecoracions guanyades amb valentia a dolls; aquestes són les seues marques de noblesa i valor en defensa dels interessos de la pàtria, davant de la immensa soledat que se sent quan s'està a milers de quilòmetres d'ella.

- 1851 El Consell dels Diputats li va donar el Vot de Gràcies
- 1855 Benemèrit de la pàtria
- 1868 Creu Blanca (2a classe) al mèrit militar
- 1869 Creu d'Isabel la Catòlica
- 1870 Creu Roja (1a classe) al mèrit militar
- 1870 Creu d'Isabel la Catòlica (per segona vegada)
- 1870 Benemèrit de la pàtria (per 2a vegada)
- 1870 Medalla de voluntari de l'illa de Cuba
- 1873 Creu de Carles III

Nota: La Creu de Carles III és la més alta distinció civil que hi ha a Espanya i comporta el tractament d'excel·lentíssim, per Reial ordre de 16 de maig de 1788. En el full de serveis de Pascual Moreno Chabrera, consta que posseeix moltes altres condecoracions i citacions que ell no reclama. Segons la meua opinió, només va reclamar les que tenien pensió vitalícia, les altres no.

Després de quasi mes i mig de navegació a vela, a mitjan mes d'abril de 1876, Pascual i els seus sis fills van desembarcar al port de València. Seguint les seues indicacions, els familiars de Vila-real van llogar una tartana i una carreta amb els seus corresponents

carreters i els esperaven en baixar del vaixell. Els havia dit que no desitjava viatjar amb el tren de València a Vila-real. En la tartana es van aposentar els seus fills i ell. Van carregar en la carreta uns quants baguls i unes caixes molt pesades, tant pesaven que els dos carreters li van preguntar a Pascual què hi havia dins per a què pesaren tant. El que mai van saber és que estaven plenes de monedes d'or. Havia deixat Vila-real el 1848 sense cap capital i ara, vint-i-vuit anys després tornava amb una fortuna en or. Així ocorria amb tots els militars de graduació, era l'abús de la colonització amb tots els seus defectes.

La seua tornada a Vila-real va ser, aleshores, tot un esdeveniment després de quasi tres dècades d'absència. La seua família el va rebre amb compliments i alegria, però a Pascual l'esperava una altra desventura que el va ferir més que les de l'exèrcit. Quan se'n va anar l'any 1848, li va donar poders notariais al seu padastre Antonio Belaire Peris, perquè li administrara les seues pertinences heretades de son pare i després l'herència del seu avi Miguel Moreno Sifre. Antonio li va administrar els béns, però en profit propi i sobretot dels seus dos fills Salvador i Manuel, fruit del seu matrimoni amb Pascuala, la mare del nostre protagonista. Com que aquest estava molt lluny, potser pensaren que mai més tornaria i qui està lluny de les brases no es calfa, només es van calfar els que estaven ací.

Va residir uns pocs anys a Vila-real i, per a no enfrontar-se amb els familiars que es van aprofitar d'ell, es va establir a Borriana al carrer de Colom, cantonada amb el carrer de Tarancón. Així probablement evitava cometre una desfeta, ell era de caràcter bel·licós, de lluita i comandament i acostumat a solucionar-ho tot per les armes.

Potser la gent de Vila-real van pensar que era tan ric perquè va robar més i millor que ells. Un any després de la seua arribada a Vila-real, la seua filla segona, Isabel María, de disset anys d'edat, que desitjava ser monja en el convent de Sant Pascual, va morir

Joan Baptista Llorens amb el sabre de Pascual Moreno Chabrera

el 31 de maig de 1877 a causa d'èrisipela gangrenosa, estava plena de tumors, va patir moltíssim, amb febre de 40 graus. La causa va ser que el seu cosí germà José Pascual Moreno Canós (que va ser el primer president del Sindicat Catòlic Agrari) construïa uns rectangles de fusta i col·locava un parell de banyes –açò es coneix com un *boero*–, els venia als joves i aconseguia algun dinerets. Aquelles banyes de bou, José Pascual les recuperava de l'escorxador, les buidava i les col·locava com he detallat. Un cert dia, la seua cosina germana Isabel María va anar a veure'l (es portaven un any). Ella que mai havia vist unes banyes, ni un bou, les va agafar i toquejant-les, es va fer un xicotet tall sense importància, però aquella xicoteta ferida es va contaminar d'estreptococs i el bacil del porc li va passar a la sang i la pobre jove va morir patint moltíssim a causa d'una infecció greu.

En aquells anys, el retard d'Espanya en medicina era molt gran. Per admiració a la seua difunta germana, Catalina també va desitjar ser monja clarissa i, amb el permís de son pare, va ingressar en el convent de Sant Pasqual a principis del 1879. Pascual va pagar el seu dot al convent amb una dotació de 6.000 pessetes de l'any 1879, suma fabulosa per a aquells anys. El seu fill Eduardo Jesús Moreno Gómez, als divuit anys, en secret i ajudat per la seua germana major Salustina, va abandonar la casa paterna i Vila-real, per a tornar a Manzanillo, Cuba. L'any 1905 era el jutge d'aquella ciutat.

Els que van conèixer la mort tan de prop senten enormement la presència de Déu, Pascual era un gran creient i quan el convidaven l'Ajuntament i el clero de Vila-real, assistia a les processons amb el seu flamant trage militar de capità de cavalleria i les seues condecoracions, sobretot la Creu de Carles III i el Collar d'Isabel la Catòlica. Quan va traslladar la seua residència a Borriana va ocórrer el mateix, també l'Ajuntament i el clero el convidaven a presidir les processons.

Quan va arribar a Vila-real va recuperar els seus béns (o el que quedava d'ells), va posar fora de perill les seues monedes d'or i va començar a comprar terres i cases. El 12 de maig de 1876, mossén Domingo Bayer Galindo, de cinquanta anys, representant apoderat de José i Francisco Polo de Bernabé Borrás, va vendre en subhasta pública més de dotze fanecades de terra, situades justament tocant a la coneguda finca anomenada la Maiorasca i la licitació la va aconseguir Pascual. Els Polo de Bernabé residien a Madrid i tenien problemes econòmics, per això li van donar poders a mossén Bayer perquè venguera propietats.

Des de la seua arribada, Pascual es va infiltrar en els mitjans polítics locals, provincials i nacionals, era un personatge de pes i influent, però astut com era, mai va acceptar cap candidatura, sempre va desitjar quedar en l'anonimat, sabia per experiència que és millor estar lluny de les bèsties i dels caps, perquè sempre en reps alguna.

Els problemes mai arriben sols, a totes les penes de Pascual, es va unir que la seua filla major Salustina, que feia les funcions de mestressa de casa, va decidir contraure matrimoni amb el seu pretendent Pascual Vicente Cantavella Bernat, mestre nacional i fill de l'alcalde Joaquín Cantavella Mompó i de Vicenta Bernat Bonet. Però no s'havien acabat les amargures per a Pascual. El 5 d'abril de 1882, va morir la seua filla Catalina, monja clarissa en el convent de Sant Pasqual, a causa de la tuberculosi, als divuit anys d'edat. Va

Cru de Carles III

ser llavors quan Pascual va desitjar més que mai establir-se a Borriana, desil·lusionat de tot i de tots. En vuit anys havia mort la seua estimada esposa, havia perdut dues filles adorades, el seu fill major l'havia abandonat i havia tornat a Cuba, els seus ascensos denegats pels polítics mediocres de torn, la seua filla major s'havia casat, el seu padrastrer li va administrar la seua hisenda en profit propi, tot se li ensorrava a Pascual, estava afonat en la tristesa i la desesperació. Com era molt creient en la religió catòlica, quasi fanàtic, fe heretada dels seus pares, es va refugiar en ella i en les amistats polítiques de destacats personatges monàrquics conservadors, entre ells el metge Fenollosa, propietari de la finca coneguda com la Regenta, a les Alqueries, on assíduament anava de visita un dels caps d'aquell partit polític, el marquès de Monistrol.

També va pensar en els seus fills, la seua filla major Salustina va rebre el seu dot matrimonial; el seu fill major Eduardo Jesús, va rebre una gran propietat de terres a Manzanillo i altres terres i una casa a Bayamo. El seu fill Pascual també va rebre la seua part en terres a Borriana i la més jove, Angelita, va rebre igualment terres a Borriana, on havia comprat quasi cinc-centes fanecades, a més entre altres coses li va fer donació de la casa on va nàixer el gran guitarrista i compositor Francesc Tàrraga Eixea, al Raval de Sant Pasqual a Vila-real. Les dues cases del carrer de Colom números 7 i 9 també a Vila-real, les va heretar la seua filla Salustina, casada amb el mestre Pascual Cantavella que va ser conegut com el mestre cubà, pel fet de ser casat amb una cubana. Aquesta casa pertanyia a la família des de feia quasi dos-cents anys.

El metge Fenollosa, en la seua propietat de la Regenta, tenia diversos assalariats a l'any i allí vivien alguns d'ells en les dependències reservades als seus empleats, un dels quals era Vicente Monsonís, que residia allí amb la seua esposa María Francisca Musoles i una xiqueta que tenia el nom de sa mare, María Francisca, nascuda el 1866. Durant els múltiples desplaçaments a la Regenta, Pascual va veure créixer i fer-se dona

aquella xiqueta que es va convertir en una bella jove, es va enamorar d'ella i li va proposar matrimoni a pesar de tenir trenta-vuit anys més que ella. Per descomptat aquella jove no ho va acceptar, però en aquells anys les dones aconseguien la majoria d'edat als vint-i-cinc anys, per tal motiu quasi tots els matrimonis eren decidits i arreglats pels pares. Aquell matrimoni de pobres llauradors va creure molt convenient l'enllaç de la seua filla amb aquell riquíssim propietari i heroic militar de gran renom perquè, al mateix temps, ells tindrien assegurada la seua vellesa. Així va ser com aquells pares la van entregar al mercader com si es tractara de la venda d'una egua.

La jove infeliç va contraure matrimoni a l'església Parroquial de Borriana el 22 d'agost de 1884. Ella acabava de complir els divuit anys i Pascual, cinquanta-sis anys des que va nèixer. Tenia una ferida en la boca que amagava a sota d'un bigoti espès i molt acurat, però a causa del seu paladar postís, quan Pascual menjava, allò era un autèntic espectacle. Pascual la trobava jove, bonica i agraciada, a més cuinava bé i treballava molt i molt bé. Aquell 22 d'agost, en el moment de l'enllaç, les campanes de la torre campanar de Borriana van tocar a morts com havia ocorregut el dia del seu matrimoni a Cuba. Aquesta vegada es va ocupar d'això la seua filla major Salustina amb el vistiplau de tots els seus germans, perquè no van aprovar el matrimoni amb una xica tan jove. Aquella cerimònia va fer la impressió de ser el funeral de Padilla, Bravo i Maldonado, a causa de l'espès silenci que hi regnà. Pascual havia oblidat els seus més de cinquanta-sis anys, es creia un jovenet, quan en realitat era una persona major que es creia *don* Pascual Casanova. Però tan se val, el cas és que van començar a nèixer fills, en tinc documentats sis: Martín, Dolores, Isabel, Francisco, Vicente i va ser pare als setanta-dos anys quan és hora de ser avi o besavi, ja que la seua esposa María Francisca va portar al món a Francisca. Aquesta xiqueta va nèixer l'any 1900 a Borriana i, al mateix temps, li naixia a Vila-real la seua néta Ángeles, última filla de la seua filla major Salustina.

Setanta-dos anys eren ja molts anys en el 1900 i la vellesa és freda i seca i l'ancianitat és el santuari de les malalties, la seua anatomia va començar a deteriorar-se i després de més de cinc anys amb salut adversa, se li escapar la vida. Tenia setanta-vuit anys i poc abans de morir va creure rejuvenir i prenia el cap d'any per la primavera i la quaresma per desembre, tot això a causa de les seues restriccions mentals. El dia 20 de febrer de 1906, a la una de la vesprada va tenir un calfred i es va extingir com la llum d'una vela que s'apaga.

En el seu full de defunció consta que va morir a causa de bronquitis crònica, també podria ser que morira esgotat a causa de la seua aventurera existència, sobretot per l'aventura en què es va embarcar en casar-se amb una jove de divuit. Ja se sap per experiència que la joventut és un terrible animal, és bèstia molt difícil de domar, sobretot quan es tenen cinquanta-sis anys ben complits.

Com a anècdota els comentaré que tres hores després de la seua mort, en la pista ciclista de Borriana es van celebrar carreres ciclistes internacionals, amb la presència de Carlo Messori, recordista mundial dels 500 metres, amb Neira, Poré i Pérez *l'Ouero*, amb Sanz de Borriana i altres destacats ciclistes. Escric açò perquè la seua néta Ángeles nascuda el 1900, va contraure matrimoni amb el destacat campió ciclista Joan Baptista Llorens, Fill Predilecte de Vila-real. El consogre de Pascual va ser l'alcalde Joaquín Cantavella Mompó, una de les seues nétes és Filla Predilecta de Vila-real, Angelina Abad Cantavella.

Entre els descendents de Pascual hi ha de tot. Un dels seus néts va ser el cap suprem de la policia de l'Havana fins a l'arribada de la revolució de Castro. Altres han sigut metges, dentistes, enginyers, advocats (l'advocat en cap de la General Motors dels Estats Units és descendent seu), dos pilots de línies aèries, pèrits industrials, biòlegs, mestres d'escola i, com en totes les famílies, també altres sense estudis ni riqueses, simples i honrats treballadors.

Acabe aquest escrit històric recordant l'acurat i minuciós treball del personal de la Regidoria de Normalització Lingüística i Tradicions, sense oblidar el personal de l'oficina de Cultura i del Museu de la Casa de Polo. A totes aquestes persones, per la seua simpatia i exquisitat en el tracte i ajuda als que la necessitem des de fa molts anys, pel seu treball en bé de la cultura, el meu sincer agraïment a tots aquests equips.

Fonts

Arxius de l'Havana de Manzanillo i de Bayamo a Cuba

Arxiu de l'església Arxiprestal de Vila-real

Registre Civil de Vila-real

Registre Civil de Borriana

Arxiu de Protocols Notarials a Castelló

Arxiu de l'Exèrcit

Arxiu particular de Joan Baptista Llorens Cantavella

■ Pasqual Chabrera Calpe

■ Abderrahim Yacine

12

ELS IMMIGRANTS MARROQUINS A VILA-REAL

Els immigrants marroquins a Vila-real

Xiquets i xiquetes estudiant

Últimament descendeix la població immigrant a Vila-real. Els ciutadans d'origen marroquí a hores d'ara són al voltant de 1.771 habitants. I volem preguntar-nos què va motivar-los a eixir del seu país. Entre altres motius, es pot destacar l'esperança d'aconseguir més llibertat. Però què entenen els marroquins per llibertat? Veure's lliures del pes d'unes tradicions que oprimeixen, a les quals dona suport el poder a fi d'imposar una consciència col·lectiva d'acord amb allò que està establert.

I per què Vila-real?

1. Perquè hi ha empreses de ceràmica, que donen faena.
2. Hi ha taronja, que és un cultiu conegut.
3. És un poble religiós, una cosa que remet als valors de tolerància, d'acollir l'estranger i d'estimar el proïsme, així doncs és un factor que garanteix seguretat.

Açò vol dir que la ciutat és valorada i respectada.

Tanmateix caldria saber que la immigració a Espanya és recent respecte de la que es va fer a França i a Itàlia. A més, cal diferenciar tres categories de marroquins:

1. Els de cultura elemental
2. Els de cultura mitjana
3. Els de titulació universitària

Els de la 1a treballen per aconseguir diners i així, després, poder muntar un negoci al Marroc; la seua mentalitat tradicional se centra exclusivament en el treball. Els de la 2a s'han integrat parcialment en la cultura espanyola com a mitjà per aconseguir treball. Els de la 3a tenen l'objectiu d'integrar-se i formar una nova cultura respecte del nou ambient que és per a ells Espanya.

D'altra banda, és necessari saber que l'Islam es presenta en tres aspectes:

1. L'Islam popular, practicat per la majoria, de tradició oral, amb religió i costums ancestrals.
2. L'Islam oficial, promocionat per l'Estat, amb religió i política.
3. L'Islam corànic, consistent en la creença en Déu, creador de l'home, el qual ha de complir els manaments: adorar Déu i obeir la seua Llei: estimar el proïsme.

En aquest context, la mesquita a Vila-real pot esdevenir, a més d'un lloc de pregària, un mitjà per cercar identitat, puix satisfà inconscientment la nostàlgia del passat musulmà, com a mecanisme de defensa o de regressió. Aleshores hi ha la possibilitat de fer del lloc un refugi.

La previsió és que la majoria dels marroquins tornaran a la seua terra, però també una part considerable es quedarà ací.

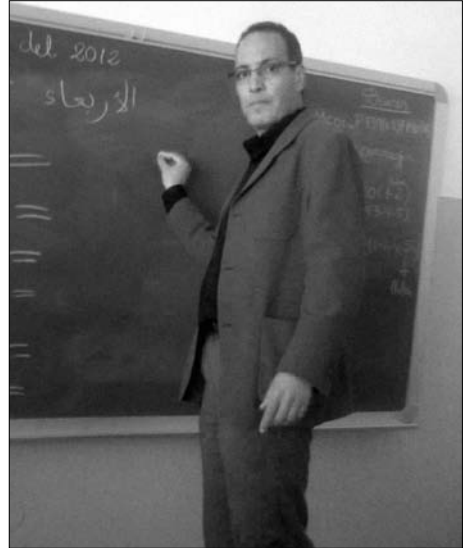
Els motius són la crisi, l'enyorança i l'esperança de refer la seua vida; però cal saber que no és igual quan es tracta d'un jove que quan es tracta d'un adult, ja que aquest ho té més difícil. Una altra qüestió són els infants que ja estan molt de temps escolaritzats a Espanya, atés que a penes saben l'àrab oficial. D'altra banda, la moral islàmica és estricta, per això el marroquí prefereix viure honestament al Marroc a viure precàriament.

És evident que al Marroc hi haurà problemes per als retornats:

1. Sovint no tenen casa i la dona diu a l'home que no pot viure amb la família del marit perquè, així, esdevé una serventa i no té intimitat.
2. També hi ha precarietat laboral i, potser, més encara.

La majoria dels marroquins de Vila-real provenen de les províncies de Beni Mel-lal, Fkih ben Salah i Qala-ât Sragna, al centre del Marroc; on quasi totes les famílies tenen algun membre a Europa: França, Espanya, Itàlia o Bèlgica.

Però per què vénen els marroquins a Espanya? Perquè és més difícil anar a França i Bèlgica, llevat dels qui hi van per continuar estudis. Espanya és considerada un país verge, on es pot treballar, és més a prop –de Tànger a Algesires hi ha una hora- i hi ha el caràcter dels espanyols que és més proper i planer, en què es barreja més l'occidental i l'oriental.

Abderrahim Yacine, professor d'àrab

Molts marroquins es guien per l'anonimat social -per algú que em critica-; aquest és un ésser fals; tal com diu Sartre: *l'infern és l'altre*. Açò fa que vulguen presumir quan tornen al Marroc, ja que volen donar una bona imatge, a fi de ser ben considerats; especialment els joves per les xiques, en general, per la societat. Així doncs, n'hi ha qui no tornen al seu país per la vergonya de presentar-se com a fracassats. D'altra banda, al Marroc no creuen que a Espanya hi haja crisi i, quan el familiar emigrant diu que no té faena, ho consideren una incapacitat seua. De fet, el terme *amagat* respecte del Marroc, ara es diu en lloc del terme *immigrant* respecte d'Espanya.

La integració dels marroquins creiem que s'ha de fer des del respecte mutu. I ens preguntem si actualment hi ha integració. N'hi ha perquè s'ha fet la reagrupació familiar. A l'escola els xiquets no tenen problema: aprenen valencià, castellà,... la nostra cultura,... van al menjador, etc. Per tant, s'accepta la cultura espanyola.

Hi ha un model d'integració que és $A + B = C$ que significa que la integració d'una cultura en una altra dóna una cosa nova, enriquida. Per exemple, Orient ens ensenya que a la dona no cal entendre-la sinó estimar-la. La raó no pot entendre la raó, com deia Jean-Paul Sartre, puix la raó entén coses compostes, però l'home, ésser amb voluntat, no pot ser descompost ni previst, ja que es regeix per lleis necessàries. En l'ésser humà no hi ha determinisme com en les coses.

La realitat és que hi ha contacte entre marroquins i espanyols, però cal fomentar més la cultura i aprendre llengües; per això la nostra associació La Convivència dona classes de valencià, castellà, àrab, amb l'ajuda de l'Ajuntament i la col·laboració de l'AMPA dels col·legis, cosa que agraïm de tot cor.

Segons el Padró, l'evolució de la població marroquina a Vila-real és la següent:.

Any	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Habitants	973	973	1460	1780	1750	1795	1806	1771

Ací comentem que és evident que l'augment de població és a causa de la reagrupació familiar, a més, hi ha gent que ha vingut del sud o del nord d'Espanya. Creiem que tal reagrupació és indicatiu d'integració, ja que han canviat la seua primera intenció de repatriar-se i ara volen quedar-se a Espanya. Els avantatges són més que els desavantatges: l'ensenyament, la seguretat social, la cultura, etc.

Ajuntament de Vila-real
Normalització Lingüística i Tradicions

PORCELANOSA®

F U N D A C I Ó
CAIXA RURAL VILA-REAL

Facsa
ciclo integral del agua

Bancaixa
Fundació Caixa Castelló

innpulso

Ciutat de la Ciència
i la Innovació

MINISTERI D'ECONOMIA I COMPETITIVITAT